

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCANIN İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA
TEKNOLOGİYALARI SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN
İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ**

İxtisas: 5304.01 - İqtisadi fəaliyyət növləri

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: **Gülnarə Akif qızı Fətəliyeva**

Elmi rəhbər: **i.f.d., dosent Əbdül-Səməd Həsənağa oğlu Həsənov**

BAKİ - 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. SAHİBKARLIĞIN VƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasının nəzəri əsasları.....	9
1.2. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və onların sosial-iqtisadi inkişafa təsiri.....	21
1.3. İKT sektorunun iqtisadi inkişafda yeri və rolu	34
II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İKT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1. İKT sektorunun ölkə iqtisadiyyatında rolunun qiymətləndirilməsi.....	57
2.2. İKT sektorunda sahibkarlığın müasir vəziyyətinin təhlili	81
2.3. Rabitə tariflərinin abunəçilərin sayının dəyişməsinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	97
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İKT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1. İKT sektorunun tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	107
3.2. İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və tənzimlənməsinin səmərəli mexanizmləri.....	117
3.3. İKT sektorunda sahibkarlığın inkişaf perspektivləri.....	126
NƏTİCƏ.....	135
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	140
ƏLAVƏLƏR.....	158
İXTİSARLARIN SİYAHISI.....	161

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə dünyada informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektoru sürətlə inkişaf etməkdədir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi sektorun tərəqqisinin dövlətlərin iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli inkişafına və məhsuldarlığın yüksəldilməsinə müsbət təsiri olduğunu göstərir.

Hazırda Azərbaycanda qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından, davamlı inkişaf edən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və onun modernləşdirilməsidir. Bundan başqa, dövlətimiz tərəfindən aparılan iqtisadi siyasətin başlıca strateji xəttini qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə nail olmaq təşkil edir. Bu hədəflərə çatmağı təmin edəcək istiqamətlər içərisində İKT sektoru mühüm yer tutur.

Respublikada informasiya cəmiyyətinin bərqərar olması üçün zəruri struktur islahatları aparılmış, müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Yaxın perspektivdə İKT sektorunun inkişafının təmin edilməsi üzrə istiqamətlər, eləcə də məqsəd və vəzifələr bir sıra dövlət əhəmiyyətli sənədlərdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da, eləcə də “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə informasiya cəmiyyətinin tələbatının ödənilməsi, İKT sektorunun inkişaf potensialının artırılması, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və genişləndirilməsi, dayanıqlı İKT infrastrukturunun və xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, dünya bazarına integrasiya və s. məsələlərin təmin edilməsi əsas hədəflər kimi qeyd edilmişdir.

Respublikamızda həyata keçirilən innovativ inkişaf siyasətinin əsaslarından biri də əlverişli və münbit biznes mühitinin yaradılmasıdır. Ölkəmizin gələcək iqtisadi tərəqqisi, xüsusən də qeyri-neft sektorunun inkişafı özəl bölmə, daha doğrusu, sahibkarlıq fəaliyyətindən çox asılıdır. Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı hər bir dövlətin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti dövlət büdcəsinin formalaşması, yeni iş yerlərinin yaradılması ilə məşğulluq probleminin həllində, eləcə də əmtəələrin istehsalı və ya xidmətlərin göstərilməsi ilə cəmiyyətin artan tələbatının ödənilməsində böyük rol oynayır. Qeyd edilən amillər sahibkarlığın iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olduğunu sübut edir. Bu baxımdan da, sahibkarlığın inkişafı, səmərəli biznes mühitinin təmin edilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindəndir.

Yeni sənaye sahələrindən olan İKT sektorunun və bu sferada sahibkarlığın formalaşması iqtisadiyyatın gələcək inkişafı, qeyri-neft sektorunun payının yüksəldilməsi baxımından əsas istiqamətlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Məhz buna görə də, adı çəkilən sektorda qeyri-dövlət bölməsinin, eləcə də biznes mühitinin yaxşılaşdırılması zərurətə çevrilmişdir.

Respublikamızda son dövrlərdə həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar İKT sektorunda sahibkarlığın formalaşmasına, ölkə iqtisadiyyatındakı rolunun artmasına imkan yaratmışdır. Hazırda Azərbaycanda İKT sahəsində dövlət sektoru ilə müqayisədə özəl bölmənin payı böyük çəkiyə malikdir. 2000-ci ildən respublikada adı çəkilən sektorda özəl bölmənin payı 60%-dən, 2014-cü ildən isə 80%-dən yüksək olmuşdur. Bu rəqəm 2018-ci ilin sonuna 82% təşkil etmişdir.

İKT sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Sektorda özəl bölmənin inkişafı da öz növbəsində bir sıra sosial-iqtisadi məsələlərin həllində xüsusi rol oynamaqdadır. Ölkədə İKT sektorunda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit formalaşsa da, bu sferada bəzi maneələr və çatışmazlıqlar da mövcuddur. Belə ki, haqsız rəqabət halları, inhisarçı müəssisələrin fəaliyyəti, innovativ sahibkarlıq üçün maliyyə çatışmazlığı, sahəyə yönəldilən investisiyaların azlığı, istehsal sahəsinin zəif inkişafı, sektorun tənzimlənməsi sahəsindəki çatışmazlıqlar, xidmətlərin yüksək qiyməti və s. kimi problemlər qalmaqdadır. Qeyd edilənlər Azərbaycanda İKT sektorunda sahibkarlığın inkişafının başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin aktual mövzu olduğunu təsdiqləyir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti uzun illərdən bəri bir çox alimlərin tədqiqatlarının başlıca məğzini təşkil etmiş və bu mövzunun nəzəri, praktiki məsələləri geniş şəkildə əsaslandırılmışdır. Sahibkarlıqla bağlı fikirlər söyləmiş xarici alimlərdən A.Smit, R.Kantilyon,

D.Rikardo, J.Sey, J.Bodo, A.Marşall, M.Veber, C.Klark, F.Nayt, V.Zombart, C.Keyns, Y.Şumpeter, F.Xayek, L.Mizes, R.Xizriç, R.Ronstad, D.Maklelland, K.Makkonnel, S.Bryu, rus iqtisadçı-alimlərdən A.Busıqin, A.Asaul, A.Semenenko, N.Kruqlova, M.Lapusta, Y.Starostin, V.Qorfinkel, A.Pornşev və başqalarını göstərmək olar.

Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmunu, əsas cəhətləri, xüsusiyyətləri, formalaşması, idarə olunması, tənzimlənməsi və əhəmiyyəti haqqında fikirlər bir sıra tanınmış iqtisadçı alimlərimizin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Bunlardan Ə.Əlirzayev, Ş.Axundov, Z.Səmədzadə, A.Ələsgərov, Q.Manafov, M.Meybullayev, G.Gənciyev, A.Abbasov, V.Niftullayev, T.Əliyev, Ə.Nuriyev, İ.İbrahimov, H.Həsənov, S.Rizayeva, E.Bayramova, Ə.Həsənov, M.Zeynalov, R.Əliyev və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

İnformasiya cəmiyyəti və onun əsasını təşkil edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının metodoloji məsələlərinin tədqiqinə tanınmış elm xadimləri A.Danilin, V.İnozəmsəv, D.Bell, E.Toffler, P.Druker, Y.Masuda, F.Maxlup, M.Kastels, M.Porat, U.Rostou, V.Trapeznikov, A.Abramova və digərləri mühüm töhfələr vermişlər.

Azərbaycanlı alimlərdən Ə.Abbasov, R.Əliquliyev, R.Mahmudov, Ə.Əliyev, A.Hüseyn, A.Muradov və digərləri bu sahədə tədqiqatlar aparmış, öz əsərlərində informasiya cəmiyyəti, İKT sektoru və bu sahədə mövcud olan problemlər və onların həlli istiqamətləri ilə bağlı məsələləri qeyd etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə İKT sektoru bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini azaltmadan onu da vurğulamaq lazımdır ki, İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyəti və onun başlıca inkişaf istiqamətləri kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu amil respublikamızda İKT sektorunda sahibkarlığın əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bu sahədə mövcud olan problemlərin aşkar edilməsi, sektorda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli tənzimlənməsi və perspektiv istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini zəruri bir amil kimi ortaya qoyur. Qeyd edilən mövzu istiqamətində tədqiqat işinin aparılmaması dissertasiya mövzusunun aktuallığını ön plana çıxarır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi Azərbaycanın İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin araşdırılması, mövcud

problemlərin aşkar edilməsi, onların aradan qaldırılması və sahənin gələcək inkişafı ilə bağlı tövsiyələrin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

1. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və onların sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin öyrənilməsi;
2. dünya təcrübəsində İKT sektorunun iqtisadi inkişafda yeri və rolunun araşdırılması;
3. Azərbaycanda İKT sektorunun inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və ölkə iqtisadiyyatında rolunun qiymətləndirilməsi;
4. İKT sektorunda sahibkarlığın müasir vəziyyətinin tədqiq edilməsi;
5. İKT sektorunun və bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və dövlət tənzimlənməsinin mexanizmləri üzrə istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi;
6. İKT sektorunda sahibkarlıq sahəsində rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yollarının müəyyən edilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri ilə bağlı təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorudur.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda sahibkarlıq fəaliyyəti, bu sahədə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi, inkişafı və təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində müqayisəli, statistik təhlil, sistemli yanaşma, korrelyasiya analizi, ekonometrik qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dünya ölkələrinin iqtisadi baxımdan rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında, eləcə də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında İKT sektorunun yeri və rolu araşdırılmışdır.
2. Respublikanın İKT sektorunda sahibkarlıq müəssisələri tərəfindən reallaşdırılan xidmətlərin mövcud vəziyyəti təhlil edilib qiymətləndirilmişdir.
3. İKT sektorunda yeni yaranan müəssisələrin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı müasir

vəziyyət təhlil edilmiş və beynəlxalq təcrübədən yararlanma imkanları tədqiq olunmuşdur.

4. İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli tənzimlənməsi və İKT sahəsi üzrə beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin yüksəldilməsi məqsədilə Müstəqil Tənzimləyici Qurumun yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanda ilk dəfə İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyəti kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur;

2. İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir vəziyyəti təhlil edilib qiymətləndirilmiş, mövcud problemlər göstərilmişdir;

3. İKT bazarında fəaliyyət göstərən inhisarçı müəssisələrin bazar payı müəyyən edilmişdir;

4. Rabitə tariflərinin dəyişməsinin abunəçi sayının dəyişməsinə təsiri ekonometrik modelin qurulması yolu ilə qiymətləndirilmişdir;

5. Azərbaycanda İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırılması və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi istiqamətləri ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əsaslarını yerli və xarici iqtisadçıların elmi əsərləri, klassik və müasir dövr alimlərinin tədqiqatları, elmi araşdırmaları və nəzəriyyələri, Azərbaycan Respublikasının qanunları və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, normativ-hüquqi aktlar, həmçinin mətbuat materialları təşkil edir.

Dissertasiya işi Azərbaycanda İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti, problemləri, inkişaf xüsusiyyətləri və perspektiv istiqamətlərinə həsr edilmiş ilk elmi-tədqiqat əsəridir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, işdə aparılmış elmi ümumiləşdirmələr, alınmış nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanda İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili, tənzimlənməsi, inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və eləcə də sahibkarlıq sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi istiqamətində nəzəri və praktiki baza kimi əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Həmçinin tədqiqat işinin əsas elmi müddəaları bu sahədə gələcəkdə aparılacaq tədqiqat

işlərində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. İşdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin rəsmi məlumatları, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Dünya İqtisadi Forumu, Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı, Dünya Bankı və s. kimi aparıcı beynəlxalq təşkilatların hesabatları və statistik göstəriciləri, bir sıra tədqiqat mərkəzlərinin materialları, monoqrafiyalar, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktik konfranslarda dərc edilmiş məqalə və tezislər, internet materialları və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları, nəticə və təklifləri Azərbaycan Biznes Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Gürcüstan Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Fondu, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu və s. tərəfindən təşkil edilən konfranslarda məruzə edilmiş, habelə elmi jurnallarda, toplularda çap olunmuşdur. Tədqiqatın məzmunu ilə bağlı 10 ç.v. həcmində 17 elmi əsər (3-ü xaricdə olmaqla), o cümlədən 11 elmi məqalə və 6 tezis nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və ümumi strukturu. Dissertasiya işi giriş (11095 işarə), 3 fəsil (I fəsil - 85439 işarə, II fəsil - 82803 işarə, III fəsil - 53030 işarə), doqquz paraqraf, nəticə (9237 işarə), 211 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, əlavələr, ixtisarlar siyahısından ibarət olmaqla, 241604 işarə (161 səhifə) həcmindədir. Dissertasiya işində 30 cədvəl, 36 qrafik, 6 əlavə verilmişdir.

I FƏSİL. SAHİBKARLIĞIN VƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasının nəzəri əsasları

İqtisad elminin əsas tədqiqat obyektlərindən olan sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi münasibətlərin konkret təzahür forması kimi cəmiyyətin həm maddi, həm də mənəvi potensialının artması üçün zəmin yaradır. Bazar təsərrüfatçılıq sisteminin əsasını təşkil edən sahibkarlıq fəaliyyəti uzun dövr ərzində inkişaf edərək formalaşmış və özünün müasir formalarına gəlib çıxmışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin yaranması orta əsrlərə təsadüf edir, lakin kapitalizmin yaranması ilə daha da inkişaf etmişdir. İqtisadi fəaliyyətdə sahibkarlığın rolu, mahiyyəti ilə bağlı elmi-praktiki anlayışlar klassik üsulun yarandığı dövrə təsadüf edir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sahibkarlığın iqtisadi-təşkilati, eləcə də psixoloji əlamətləri ilə bağlı fərqli elmi-nəzəri fikirlər mövcud olmuş və onlar sahibkarlığın başlıca funksiyalarının formalaşması ilə əlaqədar elmi və nəzəri bilikləri özündə ehtiva etmişdir [59, s.10]. Bu biliklər cəmiyyətin tarixi təkamülü boyu məhsuldar qüvvələrin və iqtisadi münasibətlərin, hər şeydən əvvəl isə mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı, bazar, kapital, pul, mənfəət və s. kimi iqtisadi formaların yayılması dərəcəsindən, istehsalın təşkil formalarından, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən iqtisadiyyatda istifadə səviyyəsindən və s. asılı olaraq tədriclə formalaşmış və keyfiyyətcə zənginləşərək mürəkkəb bir məzmun kəsb etmişdir. Sahibkarlıqla bağlı elmi nəzəri fikirlərdə fərqli baxışlar, bəzən isə bir-birinə tam zidd olan mülahizələr mövcuddur ki, bu da onun mürəkkəb, dinamik sosial-iqtisadi proses olması ilə izah edilir [55].

Sahibkarlıqla bağlı anlayışların yaranması prosesinin ilkin mərhələsi tədqiqatçıların diqqətinin sahibkarlıq fəaliyyətinin risk xüsusiyyətinin üzərində cəmləşməsi ilə bağlı olmuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti və sahibkar anlayışının ilkin elmi-nəzəri konsepsiyasını ilk dəfə XVIII əsrdə ingilis iqtisadçısı Riçard Kantilyon (1680-1734) hazırlamışdır. 1755-ci ildə nəşr edilmiş “Ümumiyyətlə ticarətin təbiəti haqqında təcrübə” əsərində Kantilyon sahibkarı müəyyən məbləğdə sabit əmək haqqı alan işçi və dövlət qulluqçusundan fərqli olaraq, qeyri-müəyyən miqdarda gəlir əldə etmək üçün öz qorxu və riski ilə hərəkət edən, itkilərə hazır olan, uzaqgörən və gələcəyə istiqamətlənən təsərrüfat subyekti kimi səciyyələndirmişdir. Kantilyon iddia edirdi ki, əməyə görə ödənilən maaşlardakı fərqlər sərf edilən vaxt, xərclər, cari növ əmək fəaliyyətinə sahibliyin çətinlik dərəcəsi, onunla bağlı risk, eləcə də həmin işin icrası zamanı işçidən tələb olunan bacarıq və onun üzərinə qoyulmuş məsuliyyətlə bağlıdır [88, s.6]. Sahibkar məhsulu müəyyən qiymətə alaraq bazarda baha satmağa çalışır. Kantilyon sənətkar, kəndli və tacirlərlə yanaşı, bu kateqoriyaya quldur və dilənçiləri də daxil edirdi [89, s.17]. Sahibkar istehsal və mübadilə proseslərini həyata keçirir. İqtisadçının fikrincə, sahibkarlığın özünəməxsusluğu fasiləsiz şəkildə həyata keçirilən mübadilə əməliyyatlarında ifadə olunur, lakin özlüyündə mübadilə sahibkarlığın o zaman mənbəyi olur ki, o, vahid təsərrüfat dövryyəsinin tərkibinə çevrilir, mübadilə üçün istehsal isə təsərrüfat subyektlərinin müəyyən funksiyası kimi çıxış edir [73, s.34].

İngilis iqtisadçısı Adam Smit (1723-1790) “Xalqların sərvətlərinin təbiəti və yaranma səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərində sahibkarın fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Smitin fikrincə, sahibkar kapitalın mülkiyyətçisi kimi kommersiya ideyasını reallaşdırmaq və gəlir qazanmaq məqsədilə riskə gedir, səbəb isə kapitalın bu və ya digər işlərə qoyulmasının özündə risk elementini saxlamasıdır. Sahibkarın əldə etdiyi gəlir mülkiyyətçinin riskə görə kompensasiyasıdır. Sahibkar öz istehsalını planlaşdırır və təşkil edir, onun nəticələri üzərində müstəqil sərəncam verir [82, s.10]. İqtisadçı belə hesab edirdi ki, sahibkar bilavasitə mənfəət götürmək naminə fəaliyyət göstərsə də, eyni zamanda qeyri-şüuri olaraq bilavasitə öz amalına aid olmayan başqa bir zəruri amala – cəmiyyətin ümumi mənafeyinə (məsələn, məmumat istehsalının artmasına, onun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, mədəni ticarət xidmətinə, modernləşməyə və s.) də xidmət etmiş olur. Buradan aydın olur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsi mənafe deyil, eyni zamanda ictimai məsələdir [60, s.200]. Ona görə,

özəl müəssisənin cəmiyyət üçün faydalı olması üçün iki mühüm şərt vacibdir: 1. sahibkarın müəssisədən şəxsi gəliri olmalıdır; 2. rəqabət onu müəyyən şərtlər daxilində saxlamalıdır [83, s.10]. Sahibkarı kapitalist kimi qəbul edən Smit onun fəaliyyətinin cəmiyyət üçün faydalılığını bazar iqtisadiyyatının iki əsas elementi ilə - iqtisadi fəaliyyətdə seçmə azadlığı və rəqabətlə şərtləndirirdi [69, s.12].

Klassik siyasi iqtisadın görkəmli nümayəndəsi olan David Rikardo (1772-1823) təsərrüfatın inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi şəxsi maraq və xüsusi sahibkarlığı qeyd edirdi. İqtisadçı məhsuldar qüvvələrin inkişafına böyük əhəmiyyət verir və sahibkarlığın rolunu məhz bu vəzifənin həyata keçirilməsində görürdü. O, iqtisadiyyata dövlət nüfuzunun məhdudlaşdırılmasının, eləcə də azad rəqabətin tərəfdarı idi [61, s.208].

Klassik iqtisadçı J.Bodoya görə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri istehsal-iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətini planlaşdırmaqla yanaşı, həm ona nəzarət edir, həm də bu prosesi təşkil edir. Nəticədə, bu prosesdən zəruri həcmdə gəlir əldə edir. O, həmçinin kapitalistin öz müəssisəsini inkişaf etdirmək məqsədilə yeni biliklər qazanmasını vacib sayırdı [83, s.11].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha geniş təhlili fransız iqtisadçısı Jan Batist Sey (1767-1832) tərəfindən verilmişdir. O, "Siyasi iqtisad haqqında traktat" əsərində istehsal prosesində üç – elmi, sahibkarlıq və istehsal mərhələlərini ayırır və hesab edirdi ki, ikinci və üçüncü mərhələlərdə başlıca şəxs rolunda sahibkar çıxış edir, sahibkarı isə müəyyən məhsulu öz vəsaiti, riski hesabına, şəxsi mənafeyi naminə istehsal edən şəxs kimi xarakterizə edirdi. Sahibkarın funksiyalarına isə istehsalın 3 amilinin - kapital, əmək və torpağın birləşdirilməsi, məlumatın toplanması və təcrübənin yığılması, müvafiq qərarların qəbulu, istehsal prosesinin başlanması və eləcə də həyata keçirilməsini daxil edirdi. İqtisadçının fikrincə, sahibkar istehsal amillərindən səmərəli istifadə etməli, sahibkarlıq mənfəətinin təmin edilməsi məqsədilə istehsal amillərini az gəlirli sahələrdən yüksək gəlirli sahələrə yönəltməyi bacarmalıdır [89, s.17-18]. Sahibkarın yerinə yetirdiyi funksiyalar yaradıcı xarakter daşıyır və həmin funksiyalar istehsalın idarə edilməsi ilə bağlı olan digərlərindən fərqlənir. Sey hesab edirdi ki, sahibkarın əldə etdiyi gəlir onun əməyi müqabilində

mükafatlandırılması, məhsulun istehsalı və satışının təşkil edilməsidir [55].

Klassiklərin baxışları sahibkarlıq haqda marksist konsepsiyası üçün başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Karl Marks (1818-1883) hesab edirdi ki, bazar iqtisadiyyatı, yəni kapitalizm cəmiyyəti istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan bir quruluşdur. Onun təliminə görə, əməyin kapitalla formal tabeliyi özünü fəhlənin istehsal vasitələrindən ayrı düşməsində, əmək prosesinin kapitalistin müəssisəsində, bilavasitə onun nəzarəti altında həyata keçirilməsində, müəssisədə fəhlənin tamamilə hüquqsuz vəziyyətində və eləcə də fəhlənin öz müstəqilliyini itirərək texnikanın əlavəsinə çevrilməsində büruzə verir [65, s.15]. Marks sahibkarı şəxsi müəssisəsinə sərmayə qoyan və muzzdlu işçilər tərəfindən yaradılan məhsulun dəyəri ilə onlara ödənilən əmək haqqının məbləği arasındakı fərqə bərabər mənfəət əldə edən kapitalist kimi görürdü. Bu, onun fikrincə, sahibkarlığın istismaredici xarakterinin təzahürüdür və buna görə də o, təsərrüfatın kapitalist sisteminin digər sütunları ilə birgə aradan qaldırılmalıdır [77, s.9].

Sahibkarlıq haqqında nəzəriyyələrin inkişafında alman iqtisadi məktəbinin nümayəndələri İohan Tyünen (1783-1850) və Q.Manqoldun (1824-1868) böyük rolu olmuşdur. Tyünen ilk olaraq risklərin müxtəlifliyinə diqqət yetirmişdir. O, sahibkar mənfəətini ümumi mənfəətdən investisiya olunmuş kapitalla görə faiz, idarə etməyə görə haqq, riskə görə sığorta mükafatı çıxıldıqdan sonra qalan gəlir kimi müəyyən etmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin motivinə gəldikdə isə o hesab edirdi ki, sahibkarın qazanma ehtimalı mümkün itkilərdən daha çox olacaq. Manqold vaxt amili ilə bağlı riskləri nəzərdən keçirərək qeyd edirdi ki, *“məhsulun istehsalı və reallaşdırılması arasında olan vaxt uzun olduqda, mümkün itki riski də daha yüksək olur”* [55].

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında baxışlar neoklassik elmi cərəyanın görkəmli banilərindən biri, ingilis iqtisadçısı Alfred Marşallın iqtisadi tədqiqatında da (1842-1924) öz əksini tapmışdır. Marşallın tədqiqatı üçün səciyyəvi cəhət azad sahibkarlığı istehsal azadlığı və iqtisadi azadlıqla eyniləşdirməsi olmuşdur. “Ekonomiksin prinsipləri” əsərində istehsal amillərinə, yəni torpaq, əmək və kapitalla olan ənənəvi klassik baxışla bu amillərin sırasına ilk dəfə olaraq dördüncü amili - təşkili də daxil etmişdir. O, istehsalın təşkili prosesində müəssisənin idarə edilməsinə xüsusi üstünlük

verilməsini qeyd etmişdir. İstehsalın təşkili ilə idarə olunmasını fərqləndirən iqtisadçı göstərirdi ki, sahibkarlıq qabiliyyəti xüsusən idarəetmə prosesində yaranır. İstehsalı təşkil edə və riskə gedə bilən, xüsusi fərdi qabiliyyətə sahib biznesmenlərin fəaliyyəti nəticəsində qazanılan gəlirlərin artırılması xüsusi fəaliyyət növü olaraq qiymətləndirilir [61, s.328-330].

Alman alimi, iqtisadçısı və filosofu Maks Veber (1864-1920) sahibkarlıq fəaliyyətində rasionallığın təcəssümünü görürdü. Rasionallığı isə o, funksional səmərəlilik, qoyulmuş vəsaitlərdən istifadə, tətbiq olunan səylərdən maksimum mənfəət əldə olunması kimi başa düşürdü [55].

Avstriya iqtisadi məktəbinin banilərindən olan Fridrix fon Vizerin (1851-1926) sahibkar və sahibkarlıq haqqında fikirləri maraq doğurur. Onun fikrincə, *“sahibkar investisiya əmtəələrinin mülkiyyətçisi və işverəndir, icarəyəverən və icarədardır, həm də kreditor və debitorudur və o, müəssisənin idarə olunmasında iştirak edir”* [89, s.18].

Amerikan iqtisadçısı Con Beyts Klarkın (1847-1938) fikrincə, mənfəət sahibkara istehsal amillərini birləşdirməsi qabiliyyətinə görə, istehsala yenilik gətirməsi və təşkilatçılığına görə çatır. O, istehsalın dörd amilini qeyd etmiş və bunlara pul formasında kapital, kapital nemətləri (istehsal vasitələri və torpaq), sahibkarların fəaliyyəti və fəhlə əməyini aid etmişdir. Hər istehsal amili özünəməxsus məhsuldarlığa malik olmaqla gəlir gətirir və hər bir sahibkar sahib olduğu amildən öz gəlir payını əldə edir; daha dəqiq desək, kapital bankirə faiz, sahibkarın fəaliyyəti mənfəət, əmək fəhləyə əmək haqqı gətirir, kapital nemətləri isə renta yaradır [82, s.10].

Sahibkarlıq təliminin məzmunca zənginləşməsində alman iqtisadçısı Verner Zombartın da (1863-1941) özünəməxsus rolu olmuşdur. O, sahibkarı riskə, mənəvi azadlığa, zəngin ideyalara, əzm və iradəyə malik olan, əmtəələri satmaq məqsədi ilə insanları inandırmağı bacaran, onlarda maraq oyadan, etiqad göstərən “ticarətçi” kimi təsvir etmişdir [60, s.201]. Zombart qeyd edirdi ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi daima inkişaf etmək, genişlənmək, ikinci dərəcəli məqsədi isə mənfəətin əldə edilməsidir [55].

XX əsrin ortalarında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı nəzəriyyələrdə o dövrün iqtisadçıları sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında dövlətin rolunu xüsusi vurğulayıb və

iqtisadi inkişafa nail olunmasında bunu vacib amil hesab edirdilər.

Sahibkarlıqda risk amillərini daha əhatəli şəkildə amerikalı iqtisadçı Frenk Nayt (1885-1972) tədqiq etmişdir. Alimin fikrincə, risk obyektiv ehtimaldır, ona görə də, onu ehtimal nəzəriyyəsiindən istifadə etməklə kəmiyyətcə müəyyən etmək olar. Nayt 3 növ ehtimalı ayırırdı: aprior, empirik və qiymətləndirici. Risk sahibkarın sığorta formasında apardığı “xərclərin daimi elementi”nə çevrilir [79, s.13].

Dünya iqtisadi təfəkkürünün görkəmli nümayəndələrindən biri olan Yozef Şumpeterin (1883-1950) sahibkarlıq haqqında müasir təlimin formalaşmasında xidmətləri diqqətəlayiqdir. O, əsərlərində iqtisadi sistemə daima inkişaf edən dinamik sistem kimi baxır və sahibkarı iqtisadi inkişafın katalizatoru – təşəbbüskarı rolunda təqdim edirdi. İqtisadçı deyirdi ki, sahibkar istehsal prosesini təşkil etdikdə, firmanı idarə etdikdə və zəruri iqtisadi qərarları qəbul etdikdə, o, eyni zamanda menecer, mühəndis, ticarət agent, hüquqşünas, kadrlar şöbəsinin müdiri kimi çoxyönlü mütəxəssis kimi çıxış edir. Bu təkrarlanan funksiyaların həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən gəlirə isə əmək haqqı kimi baxılmalıdır [87, s.287]. Şumpeter qeyd edir ki, mənfəət sahibkarın xüsusi gəliri kimi yalnız iqtisadi inkişaf şərtləri daxilində yaranır, yəni inkişafsız sahibkarlıq mənfəəti yoxdur, sonuncu olmadan da inkişaf yoxdur [90, s.251]. Əgər istehsalda novatorluq olmazsa, istehsal ənənəvi istehsala çevrilərsə, bu zaman mənfəət də yox ola bilər [55].

Şumpeterin fikrincə, istehsal etmək sərəncamımızda olan mövcud istehsal amilləri və gücü birləşdirməkdir. Fərqli bir şey istehsal etmək isə bu istehsal amilləri və gücün birləşməsiindən başqa şeylər yaratmaqdır. Bu baxımdan Şumpeter iqtisadi inkişafı “yeni kombinasiyaların həyata keçirilməsi” anlayışı kimi təyin edir ki, bura beş hal daxildir: 1. istehlakçıya hələ məlum olmayan, yaxud da yeni keyfiyyətlərlə köhnə iqtisadi nemətlərin istehsal edilməsi; 2. sənayenin hər hansı bir sahəsində əvvəllər tətbiq olunmamış yeni istehsal metodlarının istifadə edilməsi; 3. yeni satış bazarlarının mənişmənilməsi, yaxud da əvvəlkilərdən daha geniş istifadə edilməsi; 4. əvvəllər məlum olan və ya məlum olmayan yeni xammal növlərindən istifadə edilməsi; 5. işin yeni tərzdə təşkilinin (məsələn, inhisar vəziyyəti yaratmaq, yaxud da inhisarı aradan qaldırmaq) həyata keçirilməsi [81, s.23].

Şumpeterə görə, sahibkarın mənfəəti innovasiyaya görə mükafatdır. Belə növ innovasiya fəaliyyəti üçün stimül istehsal xərclərini azaltmağa cəhd və bununla da rəqabət mübarizəsində üstünlüyə nail olma və mənfəət əldə etməkdir. Şumpeterin bu nəzəriyyəsindən belə aydın olur ki, iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi əksər hallarda sahibkarların innovasiya fəaliyyəti çıxış edir ki, bu da onların uzaqgörənliyi, orijinal düşünmə qabiliyyəti, təşəbbüskarlığı, cəsarəti, üzərinə risk götürmə bacarığı və s. ilə bağlıdır [87, s.289-291].

Avstriyalı, London məktəbinin iqtisadçısı Fridrix Avqust fon Hayek (1899-1992) üçün dəyərli olan insanı başqalarının iradəsinə tabe olmağa qoymayan, amma vətəndaş cəmiyyəti qanunlarına müvafiq olan insan azadlığıdır. Şəxsi azadlıq insana öz iqtisadi potensialına daha məhsuldar sərəncam verməyə imkan verir. Hayekin fikrincə, sahibkarlığın mahiyyəti yeni iqtisadi imkanların axtarışı və tədqiqidir, bu, hər hansı məşğulluq deyil, davranış xarakteridir və nəhayət, davranışı, axtarış stili ilə fərqlənən istənilən şəxs əsl potensial sahibkardır [72, s.7-8]. İqtisadçı belə hesab edirdi ki, müasir şəraitdə sahibkar əsasən rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərməli olur, bu isə iqtisadi rəqabət və bazar konyukturuna cəld reaksiya vermək imkanlarını müəyyənləşdirir [55].

Avstriyada doğulmuş, Çikaqo məktəbinin iqtisadçısı Lyüdviq fon Mizes (1881-1973) hesab edirdi ki, istər kommersant olsun, istərsə də fermer – hər bir sahibkarın məqsədi mənfəət əldə etməkdir. O göstərirdi ki, sahibkar mənfəəti üçün istehsal etdikdə, son nəticədə həm də ictimai tələbatların ödənilməsinə xidmət etmiş olur [61, s.410].

Amerikalı iqtisadçı Robert Xizriç sahibkarlıq fəaliyyətini dəyərə malik olan yeniliyin yaranma prosesi, sahibkarı isə pul qazanmaq, uğurundan razılıq duymaq məqsədilə bu işə bütün vaxtını, enerjisini sərf etməklə yanaşı, bütün maliyyə, psixoloji və sosial məsuliyyəti üzərinə götürən insan adlandırmışdır [84, s.11-13].

Amerika iqtisadçısı İ.M.Kirsnerə görə sahibkar ilk növbədə bazar şəraitini hiss etməli və məhz hansı anda və hansı fəaliyyət sahəsində öz sahibkarlıq qabiliyyətini tətbiq etməyi anlamalıdır. Alim həm də iddia edirdi ki, sahibkarlıq fəaliyyəti mahiyyətə rəqabətcə qabiliyyətlidir [76, s.25].

Müasir menecment üzrə aparıcı mütəxəssislərdən biri olan amerika alimi P.F.Druker (1909-2005) sahibkarlığı nə elmə, nə də incəsənətə aid edir. Onun fikrincə, sahibkarlıq bütün sahələrdə, o cümlədən idarəetmədə məzmunu yeniliklərdən ibarət olan konkret fəaliyyət növüdür. Yeniliklər sahibkarların xüsusi “aləti”, xüsusi vasitəsidir. Bunların vasitəsilə onlar biznes və xidmət sahələrində öz fikirlərini, ideyalarını həyata keçirmək üçün əlverişli dəyişiklik kimi istifadə edirlər. Sahibkarların vəzifələrinə nailiyyətlərin qazanılmasına imkan verə bilən yeniliklərin mənbələrinin tapılması daxildir [55].

Sahibkarlıq anlayışına aydınlıq gətirən Amerika iqtisadçılarından biri də B.Karlofdur. O, müasir sahibkarı tələbatın strukturunu başa düşən, nemət yaratmaq məqsədilə istehsalın idarə olunması sahəsində təsəvvürünü öz biliyi ilə əlaqələndirməyi bacaran, tələbatın istehsal ehtiyatlarına uyğunlaşdırılması vəzifələrini yaradıcılıqla həll edən, biznesin təşkili üçün kapitalla, enerjiyə malik olan və onları sərf edən şəxs kimi səciyyələndirmişdir [68, s.112].

Amerika alimləri K.Makkonnel və S.Bryu sahibkarlığa əsasında 4 cür şərt və tələbin olduğu xüsusi növ fəaliyyət kimi baxır: 1. istehsal prosesində zəruri resursları birləşdirmək üçün təşəbbüsü öz üzərinə götürmək; 2. gələcək fəaliyyətinin istiqamət və xarakterini müəyyən edəcək qərarın qəbul edilməsi üçün cəsarət və bacarığa malik olmaq və ona görə hüquqi və əmlak məsuliyyəti daşımaq; 3. novator olmaq, istehlak bazarına yeni məhsulları, istehsala yeni texnologiyaları, istehsal və bölüşdürülmənin geniş dövr üçün təşkil və idarəedilməsinin yeni forma və üsullarını təqdim etməyi bacarmaq və buna hazır olmaq; 4. böyük həcmli riskə hazır olmaq, çünki bazar rəqabəti şəraitində sahibkarlıq uğuru və eləcə də mənfəət heç də zəmanətli deyil [89, s.22].

Cek Harvey və Erni Cousi isə istehsalın olması üçün torpaq, əmək (xammal da daxil olmaqla) və kapitalı bir araya gətirən şəxsi sahibkar adlandırırlar. Onların fikrinə görə, sahibkarlıq funksiyası 2 hissəyə bölünür: koordinasiya vəzifəsi – istehsal amillərinin bir yerə cəmləşdirilərək işlədilməsidir, ikincisi isə, gələcəkdə qeyri-müəyyən bir zamana qədər satılmayacaq məhsulların istehsalı üçün amillərin alınması və işlə təmin edilməsi riskinin qəbul edilməsidir [63, s.339].

Rus iqtisadçı-alimlərinin də sahibkarlıqla bağlı fikirləri xüsusi maraq çəkir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında klassik baxışların müasir dövrdə inkişafında Rusiyanın iqtisadçı-alimi A.V.Busıqinin özünəməxsus xidməti vardır. Belə ki, o, sahibkarlıq fəaliyyətini obyektiv iqtisadi və subyektiv-psixoloji cəhətlərin vəhdəti kimi nəzərdən keçirir. Bu prosesin obyektiv cəhəti sahibkarlıq fəaliyyətinin mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş iqtisadi fəallıq olaraq müstəqil təşəbbüsə, məsuliyyətə və innovasiya sahibkarlıq ideyasına əsaslanmasında özünü əks etdirir. Sahibkarlığın subyektiv psixoloji aspektini isə onun düşünmə prosesi kimi səciyyələnilib işgüzar fəallıqla məşğul olmaq qabiliyyəti təşkil edir [75, s.7-15].

A.N.Asaulun fikrincə isə, *“sahibkarlıq - bazar tarazlığının pozulması yolu ilə rəqabət üstünlüyünə nail olunmasına yönələn və məqsədi cəmiyyətin tələbatlarının təmin olunması olan təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi növüdür”* [73, s.37]. O həmçinin qeyd edir ki, sahibkarlıq subyektinin sahibkarlıq qabiliyyəti yalnız onun enerjisi ilə məhdudlaşmır, həm də mütləq təhsil, bilik, təcrübə, sahibkarlıq bacarıqları ilə tamamlanır [55].

A.İ.Semenenkoya görə, *“sahibkarlıq şəxsi təşəbbüs, hüquqi institusional, iqtisadi azadlıq əsasında qurulan istehsal-kommersiya fəaliyyətidir”* [85, s.15].

Digər bir rus iqtisadçısı, i.e.d., professor V.S.Avtonomov qeyd edir ki, *“sahibkar təkcə istehsal vasitələri və ya firmanın sahibi deyildir, o, həmçinin iqtisadiyyatda xüsusi bir funksiyanı reallaşdıran şəxsdir”* [89, s.24].

İ.e.d., professor N.Y.Kruqlova yazır ki: *“sahibkarlıq – yeni rasionallaşdırma sahələri və gəlirli investisiya ehtiyatlarının axtarışı, istehsalda yeni kombinasiyaların reallaşdırılması, yeni bazarlar istiqamətində hərəkət, yeni məhsulların yaradılması prosesidir. Bu fəaliyyət iqtisadi fəaliyyətin hər hansı sferasında (yeni məhsul və ya texnologiyanın yaradılması, istehsal prosesində) uğura, liderliyə yiyələnmə əsasında ehtiyacların tam şəkildə ödənilməsi vasitəsilə orta səviyyədən yuxarı olan mənfəətin qazanılmasına hədəflənir”* [78, s.15].

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti qədim tarixə malikdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində sahibkarlığın sürətli inkişafının başlıca səbəbi ölkəmizin müxtəlif təbii sərvətlərə malik olması idi. XIX əsrdə yetişmiş neft sahibkarları (milyonçular) - Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, Musa Nağıyevin, Seyid Mirbabayevin, Murtuza

Muxtarovun, Şəmsi Əsədullayevin və digərlərinin adları sahibkarlıqla məşğul olanlara nümunə ola bilər. Bakı bir sıra şəhərlərlə böyük ticarət əlaqələri yaratmışdı. Pambıq, ipək, şərab, qoz-fındıq, dəri, xəz, balıq və s. ticarət əlaqələrində mühüm yer tuturdu [59, s.22]. İqtisadiyyatın digər sahələrində yüksəliş neft sənayesinin inkişafı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu sahədən əldə edilən böyük miqdarda vəsait milli sahibkarlara təsərrüfatçılığın digər sahələrində (toxuculuq, elektrik, yeyinti sənayesi, mexanizm istehsalı və s.) mühüm mövqe tutmağa imkan verirdi [55].

İnzibati-amirlik iqtisadiyyatı dövründə digər postsovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da azad sahibkarlığın, təşəbbüskarlığın aradan qaldırılması baş verdi. Sosialist istehsal münasibətlərinin hökm sürdüyü dövrdə cəmiyyətin konkret məhsul növlərinə olan tələbatlarının təmin edilməsi əsasən mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində dövlət müəssisələri tərəfindən reallaşdırılırdı [55].

Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmunu, əsas cəhətləri, xüsusiyyətləri, formalaşması, idarə olunması, tənzimlənməsi və əhəmiyyəti haqqında fikirlər bir sıra tanınmış iqtisadçı alimlərimizin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Ə.Q.Əlirzayevin fikrinə görə, sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının ilkin şəraiti, iqtisadi sistemin inkişafının nüvəsi olmaqla, maddi nemət və xidmət tələbatlarını ödəmək üçün ixtisaslaşan məqsədyönlü əmək fəaliyyəti dairəsi, iqtisadi artım baxımından rəqabət qabiliyyəti, təsərrüfatçılıq və əhalinin işlə təmin olunması məqsədi ilə təşkil olunan fəaliyyət kimi səciyyələndirilməlidir [40, s.10-12].

İ.e.d., professor Ş.Axundov sahibkarlıq fəaliyyətini sahibkarın məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə məhsul istehsalı zamanı resurslardan ağıllı və səmərəli istifadə etməsi, cəsarətli qərar qəbul etməsi, istehsalı artırmaq və ağıllı risk etmək bacarığı kimi, sahibkarı isə bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən ölkələrdə ağılla pul qazanan insan, mülkiyyətçi kimi qiymətləndirir [36, s.533].

İqtisadçı-alim G.Ə.Gənciyev sahibkarı gəlir qazanmaq məqsədilə hər hansı işə girişən, müəssisə təşkil edən şəxs kimi, sahibkarlığı isə öz fəaliyyətini ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək üsuluna yönəltməyə risk etmək kimi izah edir [56, s.7].

İ.e.d., professor A.B.Abbasov sahibkara belə tərif verir: *“sahibkar risk şəraitində fəaliyyət göstərən, təşəbbüskar, sosial-iqtisadi mexanizmi təşkil edən*

yaradıcı insandır” [35, s.12].

Q.N.Manafovun fikrincə, sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatında fasiləsiz proses olub, onun mövcudluq və inkişafının mühüm şərtidir. Sahibkarlığın ümumi cəhətləri bazarla əlaqəli olması, mənfəət götürməyə yönəlməsi, məhsul və xidmət istehsalı və satışı şəklində həyata keçirilməsi, eləcə də onun innovasiya xarakterli olmasıdır [38, s.12].

V.Niftullayev qeyd edir ki, *“Sahibkarlıq fəaliyyəti – fiziki, eləcə də hüquqi şəxslərin mənfəət və yaxud şəxsi gəlir əldə edilməsi üçün özlərinin cavabdehliyi, əmlak məsuliyyəti ilə və ya digər hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri üzrə - məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərməsi şəklində reallaşdırdıqları müstəqil təsərrüfatçılıq fəaliyyətidir”* [70, s.17-18].

Sahibkarlıq və onun subyekti olan sahibkar anlayışlarına iqtisadi lüğətlərdə belə izah verilir: *“sahibkarlıq – fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakından istifadədən, əmtəələrin satışı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsindən müntəzəm gəlir və mənfəətin qazanılmasına istiqamətlənmiş, müstəqil, təşəbbüslü, öz adından, həmçinin əmlakının məsuliyyəti və öz riski ilə həyata keçirilən fəaliyyətdir”*. Bu fəaliyyət sahibkarın statusu və imicinin artırılması məqsədini hədəfləyir [62, s.247]. Sahibkar isə təsərrüfat müəssisəsinin mülkiyyətçisi olub yeni məhsulların istehsalı və texnologiyaların tətbiqi imkanlarını səfərbərliyə alıb həyata keçirilməsini təşkil edən şəxsdir. O, zəruri vəsaitləri, istehsal amillərini yığıb cəmləşdirir və idarəetməni təşkil edir [37, s.72].

Sahibkarlıq ilə əlaqədar münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [5], Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi [7], *“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”* [21], *“Mülkiyyət haqqında”* Azərbaycan Respublikasının Qanunları [19] və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir [57, s.7].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili sahibkarlığın iki modelinin mövcud olduğunu göstərir: klassik və innovasiya. Sahibkarlığın klassik növü ənənəvi, ehtiyatların maksimal mənfəət gətirməsinə, rentabelliyi yüksəltmək məqsədilə firmanın ehtiyatlarını aşkar etmək üzrə həm xarici, həm daxili faktorların iştirakı yolu ilə istehsal

həcmələrinin idarə edilməsinə yönəlir [64, s.227]. Klassik sahibkarlıq resursların maksimal istifadəsinə yönələn ənənəvi sahibkarlıqdır. Bu modeldə sahibkarın hərəkət sxemi: mövcud resursların qiymətləndirilməsi; məqsədlərə nail olma imkanlarının öyrənilməsi; mövcud resurslardan maksimal istifadəni təmin edən imkanlardan istifadə [80, s.24].

Innovasiya sahibkarlığı – novatorluqla əlaqəli sahibkarlıq fəaliyyəti modelidir. Innovasiyalar – texnika, texnologiya, həmçinin əməyin təşkili sahəsində elmi nailiyyətlərə, qabaqcıl təcrübəyə söykənən yeniliklərin müxtəlif fəaliyyət sahələrində tətbiqidir. Innovasiya sahibkarlığı dedikdə, texniki-texnoloji yeniliklərin yaradılması, onların kommersiya istifadəsi prosesi başa düşülür. Innovasiyalar sahibkarlığın spesifik aləti kimi çıxış edir. Innovasiya sahibkarlığı – bu, yeniliyin yaradılması üzrə novator prosesdir ki, onun da əsasında innovasiyaya yönələn yeni imkanların daimi axtarışı durur. Sahibkarlığın bu modeli müştərilərə onların probleminin (yeni məhsullar, xidmətlər, texnologiya və s.) yeni həllini təqdim edən sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksək mərhələsidir [55].

Innovasiya sahibkarlığının həyata keçirilməsi üçün müvafiq sahibkarlıq mühitinin olması vacib şərtlərdən biridir. Belə mühitin elementləri aşağıdakılar ola bilər: sərbəst fəaliyyət imkanlarına, resurslara malik investorların olması; sərbəst güclərə malik əmtəə istehsalçılarının olması; müvafiq iqtisadi mühitin olması. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində innovasiya sahibkarlığında iqtisadi azadlıq, sərbəst fəaliyyət daim yetkin şəkil alır. Burada sahibkarlar, ilk növbədə onların daha intellektual təfəkkürə malik olanları daim yeni-yeni təşəbbüskarlıq cəhdləri, səyləri göstərirlər [55].

Fikrimizcə, yuxarıda deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, amillərin daimi birləşdirilməsi ilə yüksək nəticələrin əldə olunması və bütün resurslardan səmərəli istifadəyə yönələn iqtisadi fəaliyyət - sahibkarlıq fəaliyyəti məzmunca xeyli zəngin, çoxcəhətli olmaqla iqtisadi, hüquqi, psixoloji məsələlərlə bağlıdır və o, yenilikçiliklə qarşılıqlı vəhdət təşkil edir [55].

1.2. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və onların sosial-iqtisadi inkişafa təsiri

XX əsrin II yarısından etibarən bir sıra dünya ölkələri, o cümlədən ABŞ, Yaponiya, bəzi Qərbi Avropa dövlətləri sənaye mərhələsindən informasiya mərhələsinə keçmişdir. Bu, bəşər sivilizasiyasının təkamülü prosesində yeni pillə hesab edilən informasiya cəmiyyətidir. İctimai inkişafın yeni mərhələsi olan informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının əsasında informasiya-kommunikasiya texnologiyaları dayanır. Müasir cəmiyyətin inkişafını İKT olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. İKT informasiya cəmiyyətinin başlıca xüsusiyyətlərini və inkişaf meyllərini müəyyən edən əsas amil hesab edilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, İKT yaşanan müasir informasiya cəmiyyətinin özəyini təşkil edir.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas məhsulları informasiya və biliklərdir. İKT-yə informasiyanın axtarılması, yığılması, saxlanması, işlənməsi, ötürülməsi, idarə edilməsi və mübadiləsi üçün istifadə olunan texniki avadanlıq, proseslər və sistemlər daxildir. İKT dedikdə telekommunikasiya xidmətləri, elektron cihazlar, kompüter avadanlığı və ona oxşar texnologiyalar, əlaqələndirici şəbəkələr, informasiya sistemləri, onlardan istifadənin proqram təminatı, informasiya bazaları və bankları və s. məcmusu nəzərdə tutulur.

Mövcud informasiya əsrində İKT-nin təşəkkülü, inkişafı, onun səciyyəvi və fərqli cəhətlərinin xarakterizə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İKT-nin inkişafı bu gün dövlətlərin iqtisadi və sosial rifahının ən vacib amillərindən biri hesab olunur. İKT-nin inkişaf səviyyəsinin araşdırılması, bu sahədə dövlətlərin həyata keçirdikləri siyasətin və əldə etdikləri uğurların xarakterizə edilməsi, eləcə də beynəlxalq, regional və ölkələrarası müqayisəli təhlilin aparılması son illərin xüsusi aktuallıq kəsb edən elmi-araşdırma mövzularındandır. Bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar İKT haqda məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi əsasında statistik məlumatları özündə əks etdirən illik hesabatlar hazırlayırlar. Bu hesabatlarda müxtəlif indekslər öz əksini tapır ki, bunlar da İKT-nin dinamikasını müəyyən etməyə və inkişaf səviyyəsini ölçməyə,

eləcə də ölkələrin müqayisəliliyinin və reytinginin aparılmasına imkan yaradır. Beynəlxalq təşkilatlar indeksləri hazırlayarkən İKT ilə bağlı problemlərə və başlıca məsələlərə öz məqsəd və vəzifələri baxımından yanaşır və müxtəlif hesabatlar fərqli sayda ölkələri əhatə edir.

Hazırda dünyada İKT-nin inkişaf səviyyəsinin ölçülməsi üçün fərqli indekslərdən istifadə olunur. Hər indeks özündə müxtəlif göstəriciləri birləşdirir. Bu göstəricilərin bəziləri tədqiq edilən prosesləri daha açıq və aydın şəkildə xarakterizə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra göstəricilər vardır ki, onlar bir deyil, bir neçə fərqli indekslərin hesablanması zamanı istifadə olunur. Lakin, müəyyən bir indeks hesablanarkən, həmin göstəricilərin əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlif yollarla qiymətləndirilir və buna uyğun olaraq da onlara müvafiq çəkilər təyin edilir. İKT-nin inkişaf səviyyəsi və onlardan istifadə və tətbiq üzrə dünya ölkələrinin reytingini həyata keçirən bir neçə indeksə baxaq:

İKT ilə bağlı statistik məlumat mənbələrindən biri Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı (BTİ) tərəfindən hazırlanan “İnformasiya Cəmiyyətinin Ölçülməsi Hesabatı”dır. İllik olaraq tərtib edilən hesabatda İKT-nin İnkişafı İndeksi (İİİ) və İKT-nin Qiymət Səbəti İndeksleri (İQSI) yer alır.

İKT-nin İnkişafı İndeksi (İİİ) qlobal səviyyədə informasiya cəmiyyətinin formalaşması sahəsində dövlətlərin qazandığı uğurların, tərəqqinin, eləcə də dünya ölkələrində İKT-nin inkişaf dinamikasının xarakterizə edilməsi baxımından başlıca göstərici kimi çıxış edir. Bu indeks 2008-ci ildə BTİ tərəfindən bu quruma üzv dövlətlərin ümumi İKT indeksi göstəricisi qurmaq tələbinə cavab olaraq hazırlanmış və həmin vaxtdan etibarən hər il nəşr edilmişdir. Ölkələr arasında İKT-nin inkişafını izləmək və onları müvafiq dövrlər üzrə müqayisə etmək üçün istifadə olunan bu indeks İKT üzrə əsas göstəriciləri ümumiləşdirərək vahid bir ölçü meyarında birləşdirir [206].

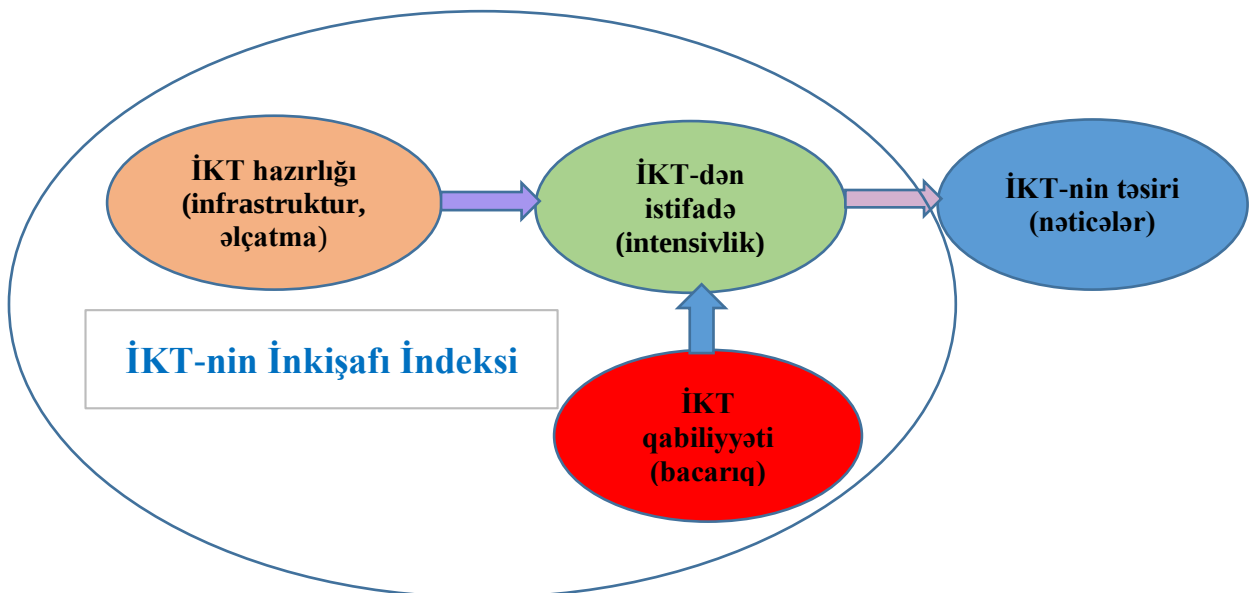
İİİ əsasən aşağıda qeyd edilənləri ölçmək məqsədini daşıyır:

- ✓ zaman keçdikcə ölkələrdə İKT-nin inkişafı və digər ölkələrə nisbətən bu ölkələrin təcrübəsi səviyyəsi və təkamülü;
- ✓ inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə İKT-nin inkişafında baş verən irəliləyiş;

✓ rəqəmsal bərabərsizlik, yəni ölkələr arasında İKT-nin inkişaf səviyyələri baxımından fərqlər;

İKT-nin inkişaf potensialı və mövcud imkanlar və bacarıqlar kontekstində artım və inkişafı yüksəltmək üçün ölkələrin hansı səviyyədə və dərəcədə onlardan istifadə edə bilməsi [206].

İKT-nin inkişafı prosesi və ölkənin informasiya cəmiyyətinə çevrilməsi istiqamətindəki inkişafı Qrafik 1.2.1-də göstərilən üç mərhələli modeldən istifadə edilməklə təsvir edilə bilər.

Qrafik 1.2.1 İnformasiya cəmiyyətinə doğru təkamülün üç mərhələsi

Mənbə [206] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Mərhələ 1: İKT hazırlığı - şəbəkə infrastrukturunun səviyyəsini və İKT-yə çıxışı əks etdirir;

Mərhələ 2: İKT-nin intensivliyi - cəmiyyətdə İKT-nin istifadəsi səviyyəsini əks etdirir;

Mərhələ 3: İKT-nin təsiri - daha səmərəli və effektiv İKT-dən istifadənin nəticələrini əks etdirir.

Bu konseptual çərçivə əsasında İİİ ümumilikdə 11 göstəricidən ibarət üç alt indeksə ayrılır. Hər göstərici üzrə ideal orta göstərici və bununla yanaşı aqreqasiya üçün xüsusi çəkilər müəyyən olunmuşdur. Hər göstərici üzrə dövlətlərin məlumatları müəyyən edilmiş orta göstəriciyə bölünür, sonra həmin göstərici üzrə müvafiq çəkiyə

vurulur. “İKT-yə giriş” və “İKT-dən istifadə” adlanan ilk iki qrupun xüsusi çəkisi 40%, “İKT bacarığı” üzrə qrupun isə 20%-dir. İlk qrupda hər indikatorun xüsusi çəkisi 20%, digər iki qrupda isə 33%-dir. Göstəricinin üstünlüyü isə ölkələr üzrə İKT-nin inkişafı səviyyəsinin hansısa fərdi göstərici üzrə deyil, aqreqasiya edilmiş orta göstəricilərə uyğun olaraq müqayisə edilə bilməsindədir [27, s.120].

Cədvəl 1.2.1

İKT-nin İnkişaf İndeksi: göstəricilər və çəkilər

	Alt-indekslər	Çəki, %
I. İKT-yə giriş		40
1	əhalinin hər 100 nəfərinə düşən sabit telefon abunəçiləri	20
2	əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçiləri	20
3	bir internet istifadəçisinə düşən beynəlxalq internet kanalının həcmi, (bit/s)	20
4	kompüterli olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi	20
5	internetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi	20
II. İKT-dən istifadə		40
1	hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı	33
2	hər 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet istifadəçiləri	33
3	hər 100 nəfərə düşən aktiv mobil genişzolaqlı istifadəçilər	33
III. İKT bacarığı		20
1	orta təhsil müddəti	33
2	ümumi orta təhsil qeydiyyatı	33
3	ümumi ali təhsil qeydiyyatı	33

Mənbə [206] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

“İKT-yə giriş” alt-indeksi İKT hazırlığını əks etdirir və bura beş infrastruktur və giriş göstəricisi daxildir. “İKT-dən istifadə” alt-indeksi İKT intensivliyini nəzərdə tutur və üç intensivlik və istifadə göstəricisini özündə ehtiva edir. “İKT bacarığı” alt-indeksi İKT-lər üçün vacib olan qabiliyyətləri və bacarıqları, eləcə də texnologiyalara dair praktiki bilikləri əhatə edir. Bu alt-indeks İKT ilə əlaqəli bacarıqları birbaşa ölçən deyil, proqnoz göstəriciləri olduğundan İKT-nin hesablanması zamanı digər sub-indekslərə nisbətən bacarıq sub-indeksinə daha az çəki verilir.

BTİ-nin “İnformasiya Cəmiyyətinin Ölçülməsi Hesabatı”nda öz əksini tapan digər bir indeks “**İKT-nin Qiymət Səbəti İndeksi**”dir (İQSI). İQSI mobil rabitə, mobil genişzolaqlı və sabit genişzolaqlı internet qiymətləri üzrə göstəriciləri özündə əks etdirir.

İKT-nin Qiymət Səbəti İndeksinin strukturu

Ölkələr üçün əsas göstəricilər
Hər 100 nəfərə düşən sabit telefon abunəçiləri
Hər 100 nəfərə düşən mobil telefon abunəçiləri
Hər 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet abunəçiləri
Hər 100 nəfərə düşən aktiv mobil genişzolaqlı internet abunəçiləri
3G-nin əhatə dairəsi (əhali üzrə, %)
LTE / WiMAX əhatə dairəsi (əhali üzrə, %)
Mobil qiymətlər (adambaşına ÜMG-nin %-i)
Sabit-genişzolaqlı internet qiymətləri (adambaşına ÜMG-nin %-i)
Mobil genişzolaqlı internet qiymətləri 500 MB (adambaşına ÜMG-nin %-i)
Mobil genişzolaqlı internet qiymətləri 1 GB (adambaşına ÜMG-nin %-i)
Kompüterli olan ev təsərrüfatlarının payı
İnternetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının payı
İnternetdən istifadə edən şəxslərin payı
Adambaşına düşən beynəlxalq internet kanallarının həcmi (kbit/s)

Mənbə [109, s.14] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Mobil qiymətlər 2008-2017-ci illərdə əvvəlcədən müəyyən edilmiş nisbətlərdə ay ərzində 30 çıxış zəngi və üstəgəl 100 SMS mesajı, 2018-ci ildən 70 dəqiqəlik zəng və 20 SMS üçün aylıq istifadə qiymətinə istinad edir. Mobil qiymətlər mobil abunəçilərin ümumi sayına görə ölçülən və ən böyük bazar payı olan öncədən ödəmə (SimSim və ya postpaid) operatorundan əldə edilir. Sabit genişzolaqlı qiymətlər sabit genişzolaqlı aylıq abunə qiymətinə aiddir. Sabit genişzolaqlı qiymətlər 2008-2017-ci illərdə 1 GB, 2018-ci ildən 5 GB həcmində aylıq məlumatların istifadəsinə əsaslanır. Genişzolaqlı qoşulma üçün minimum sürət 256 kbit/s təşkil edir. Tariflər abunəçi sayı ilə ölçülən ən böyük bazar payına sahib olan İnternet Servis Provayderdən (ISP) əldə edilir. Mobil genişzolaqlı qiymətlər 2013-2017-ci illərdə 1 GB, 2018-ci ildən 1,5 GB üçün 30 gün (və ya dörd həftə) müddətinə mobil genişzolaqlı abunəlik qiymətinə istinad edir. Tariflər mobil genişzolaqlı abunəçi sayına görə ölçülən və ən böyük bazar payı olan operatorun ən ucuz planına əsaslanır. Hər üç kateqoriya üzrə qiymət ölkənin orta aylıq adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlirə (ÜMG) faiz nisbəti kimi hesablanır. Bu indeks İKT xidmətlərinin dəyərlərinin əlverişli olub-olmaması barədə məlumat verməklə yanaşı, həm də xidmətlər ilə bağlı tariflər üzrə dünya ölkələri arasında

mövcud olan fərqləri müəyyən etməyə imkan verir. İQSI həmçinin iqtisadiyyatların İKT bazarları, o cümlədən əhəmiyyətli infrastruktur dəyişiklikləri, dövlət siyasəti, ev təsərrüfatları və fiziki şəxslər üçün İKT-lərə çıxış və istifadənin yaxşılaşdırılması üçün təşəbbüslər və s. vəziyyəti ilə bağlı məlumatları təmin edir. Təqdim edilən hər bir ölkə profilində mobil və sabit telefon abunəliyi üzrə nüfuzetmə səviyyələrinin göstəriciləri, İKT-yə giriş və istifadə haqda məlumatlar da yer alır [109].

İKT ilə bağlı statistik göstəriciləri özündə əks etdirən indekslərdən biri də Dünya İqtisadi Forumu (DİF) tərəfindən tərtib edilən “Qlobal İnformasiya Texnologiyaları” hesabatında yer alan “**Şəbəkə Hazırlığı İndeksi**”dir (ŞHİ). Bu indeks 0-100 arasında miqyasa uyğun olaraq rəqabətqabiliyyətliliyin, innovasiyaların və rifahın yüksəldilməsi baxımından İKT-dən istifadə etmə üzrə iqtisadiyyatların səmərəliliyini və məhsuldarlığını, həmçinin cəmiyyətin İKT-nin inkişafından faydalanmasını xarakterizə edir. DİF 2002-ci ildən bəri INSEAD biznes məktəbi və Kornell Universiteti ilə birgə bu indekstdən istifadə etməklə dünya səviyyəsində İKT inqilabının hərəkətverici amillərini ölçmüşdür. İndeks zamanla inkişaf etmişdir. ŞHİ əhatə edilən hər bir ölkə üzrə sosial-iqtisadi inkişaf baxımından İKT-lərdən daha tam şəkildə istifadə etmək üçün prioritet sahələrin müəyyən edilməsinə imkan verir və şəbəkə hazırlığı vəziyyətini qiymətləndirir.

Şəbəkə hazırlığı çərçivəsi bir neçə prinsipə əsaslanır: 1) yüksək səviyyəli tənzimləmə və biznes mühiti İKT-lərdən tam şəkildə istifadə və təsir yaratmaq üçün vacibdir; 2) İKT əlçatanlığı, bacarıqlar və infrastruktur ilə ölçülən İKT hazırlığı səmərə əldə edilməsi üçün ilkin şərtidir; 3) İKT-lərdən tam yararlanmaq cəmiyyət miqyasında geniş səy tələb edir: hökumət, biznes sektoru və əhali bu işdə mühüm rol oynayır; 4) İKT-lərin iqtisadiyyat və cəmiyyətə göstərdiyi təsirlərin nəticələri əhəmiyyətlidir və s.

ŞHİ 4 əsas kateqoriya (subindeks), 12 alt-kateqoriya (sütun) və 62 fərdi göstəricidən ibarətdir. Texnologiya sub-indeksi (giriş, məzmun, gələcək texnologiyalar), insanlar sub-indeksi (fərdlər, müəssisələr, hökumətlər), idarəetmə sub-indeksi (etimad, tənzimləmə, inklüziya), təsir sub-indeksi (iqtisadiyyat, həyat keyfiyyəti, davamlı inkişaf hədəflərinə töhfə). Əsas kateqoriyalar üzrə fərqli alt-kateqoriyalara daxil olan İKT ilə bağlı göstəricilərə 4G mobil şəbəkəsinin əhatə

səviyyəsi; adambaşına düşən beynəlxalq internet kanallarının həcmi (kbit/s); mobil tariflər; sabit telefon qiymətləri; internet istifadəçiləri; internet şəbəkəsi olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi; sabit genişzolaqlı internet abunəçiləri; aktiv mobil genişzolaqlı abunəçilərin sayı və s. daxildir. Bundan başqa burada həmçinin digər indekslərdə yer almayan İKT ilə bağlı fərqli göstəricilər də öz əksini tapmışdır. Bunlara misal olaraq təhlükəsiz internet serverləri; məktəblərdə internetə çıxış, virtual sosial şəbəkələrin istifadəsi; İKT bacarıqları; İKT-dən istifadə və hökumətin səmərəliliyi; İKT-nin tənzimləmə mühiti; internetdən istifadədə gender boşluğu və s. göstərmək olar [124; s.279-281].

DİF tərəfindən hazırlanan digər bir hesabat “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatı”dır. Bu hesabat özündə İKT üzrə göstəricilər haqqında da məlumatları əks etdirən **“Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi”**ni (QRİ) ehtiva edir. 2005-ci ildən nəşr edilən indeks ölkələrin zəif və güclü tərəflərini müəyyənləşdirməklə və müqayisə etməklə milli rəqabət qabiliyyətini, eləcə də uzunmüddətli artımın əsas göstəricisi olan məhsuldarlığı müəyyən edən amilləri ölçür. QRİ məhsuldarlığı və uzunmüddətli rifah üçün vacib olan konsepsiyaları birləşdirən 103 göstəricidən ibarətdir. Bu göstəricilər 12 sütunda, onlar da öz növbəsində 4 sub-indeksdə birləşir. İndeks bütün göstəriciləri 0-100 aralığında miqyasa uyğun olaraq ölçür. QRİ-nin Əlverişli mühit adlanan 1-ci alt-indeksinə daxil olan “İKT-nin tətbiqi” sütununda İKT ilə bağlı göstəricilərə (100 nəfərə düşən mobil telefon abunəçiləri, 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı; 100 nəfərə düşən mobil genişzolaqlı abunəçilərin sayı, 100 nəfərə düşən fiber optik internet abunəçiləri, internet istifadəçiləri) yer verilmişdir [120].

Qrafik 1.2.2 Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksinin çərçivəsi

Mənbə [120, s.2] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İndeksə bağlı informasiya mənbəyi kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmış təşkilatların, xüsusən Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), BTİ, UNESCO və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) daxil olmaqla Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) müxtəlif ixtisaslaşmış qurumlarının statistik məlumatlarından istifadə edilir [120].

İKT ilə bağlı başqa bir indeks Dünya Bankı tərəfindən nəşr edilən “**Bilik İqtisadiyyatı İndeksi**”dir (Bİİ). 2004-cü ildən başlayaraq illik olaraq hazırlanan Bİİ Dünya Bankı İnstitutu tərəfindən biliyin qiymətləndirilməsi metodologiyasına əsasən yaradılmış və 2012-ci ilə qədər dərc edilmişdir. Bİİ biliyin iqtisadi inkişaf üçün səmərəli istifadə edilməsi baxımından ətraf mühitin əlverişli olub olmadığını nəzərə alır və ölkənin və ya bölgənin Bilik İqtisadiyyatı istiqamətində ümumi inkişaf səviyyəsini təmsil edən ümumi indeks rolunda çıxış edir. İndeksə 4 alt-indeks daxildir: iqtisadi təşviq və institusional rejim, təhsil və insan resursları, innovasiya sistemi və İKT. Hər bir alt-indeks öz növbəsində üç göstəriciyə əsaslanır (Qrafik 1.2.3).

Qrafik 1.2.3 Bilik İqtisadiyyatı İndeksi, sub-indekslər və göstəricilər

Mənbə [210] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Ölkənin iqtisadi və institusional rejimi mövcud və yeni biliklərin səmərəli istifadəsi və sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmalıdır. Əhali, yaratmaq və bölüşmək, yaxşı istifadə etmək imkanı verən təhsil və bacarıqlara ehtiyac duyur. Səmərəli ünsiyyətin təmini, məlumatların yayılması və işlənməsi üçün dinamik

informasiya infrastrukturuna ehtiyac vardır. Ölkənin innovasiya sistemini təşkil edən firmalar, tədqiqat mərkəzləri, universitetlər, düşüncə mərkəzləri, məsləhətçilər və digər təşkilatlar qlobal biliklərin artan ehtiyatını istifadə etməyi, yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırmağı və yeni texnologiyalar yaratmağı bacarmalıdırlar [210].

Bİİ üzrə ölkələr 0 (ən pis nəticə) ilə 10 (ən yaxşı nəticə) bal arasında nəticələrə uyğun olaraq sıralanırlar. Bu indeksdə İKT alt-indeksinə xüsusi önəm verilir və İKT infrastrukturunun inkişaf səviyyəsini müəyyən edən göstəricilər (telefonlar, kompüterlər, internet istifadəçilərinin sayı) yer alır. Qeyd edilir ki, bilik iqtisadiyyatı güclü İKT şəbəkəsi olduğu təqdirdə daha yaxşı inkişaf edir. İnkişaf baxımından, İKT müasir iqtisadiyyatın qurulması üçün əsas rolunu oynayır [210].

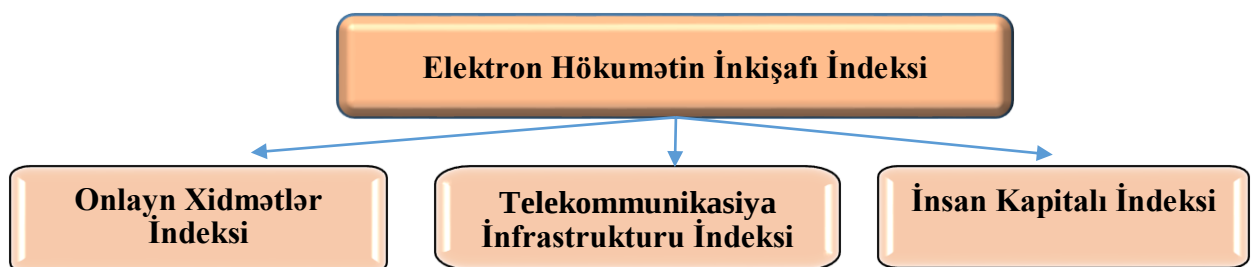
İKT ilə bağlı statistik göstəricilərin yer aldığı indekslərdən biri də **“Qlobal İnnovasiya İndeksi”**dir (Qİİ). Bu indeks ABŞ-ın Kornell Universiteti, Fransanın INSEAD biznes məktəbi və BMT yanında Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı tərəfindən nəşr edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, indeks ilk dəfə INSEAD və Böyük Britaniyanın “World Business” jurnalı tərəfindən dərc edilmişdir. 2007-ci ildən etibarən illik nəşr edilən bu indeksin hesablanması üçün statistik məlumatlar BTİ, DB, DİF də daxil olmaqla 30-dan çox mənbədən toplanılır. Qlobal xarakterli tədqiqat olan Qİİ dünya ölkələri üzrə innovasiyaların inkişaf səviyyəsini öyrənir. Bu indeks iqtisadiyyatların və regionların innovasiyalar sahəsində mövcud olan problemlərə yaxşı halda necə cavab verdiyini ölçmək və anlamaq üçün yaradılıb. Həmin vaxtdan etibarən millətlərin innovasiyalarla bağlı gələcək baxışlarının formalaşmasına köməklik göstərmişdir. Reytingdə ölkələr 0-100 bal arasında topladığı çəkiyə uyğun olaraq sıralanır [121].

Qİİ 2 alt-indeksdən ibarətdir: İnnovasiya Giriş alt-indeksi və İnnovasiya Çıxış alt-indeksi. Mövcud resurslar və innovativ fəaliyyətə imkan verən milli iqtisadiyyatın elementlərini ifadə edən ilk alt indeks 5 (institutlar, insan kapitalı və araşdırmalar, infrastruktur, bazarın inkişafı, biznesin inkişafı) və iqtisadiyyat daxilində innovativ fəaliyyət nəticəsində əldə olunan nəticələri özündə birləşdirən digər alt-indeks isə 2 (bilik və texnologiyalar, yaradıcılıq fəaliyyəti) sütundan ibarətdir. Hər sütun 3 alt-sütuna bölünür, bunlar da öz növbəsində 80 fərdi göstəricidən ibarətdir. İnfrastruktur

sütununa daxil olan 3 alt-sütundan birincisi məhz İKT-lərlə bağlıdır. Bura İKT-yə çıxış, İKT-dən istifadə, hökumətin onlayn xidmətləri və elektron iştirak göstəriciləri daxildir [121].

İKT üzrə göstəricilərin qiymətləndirilməsinə imkan verən indekslərdən biri də BMT-nin nəşr etdirdiyi “Elektron Hökumətin Tədqiqi” adlı illik hesabatında yer alan **“Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi”**dir (EHİİ). BMT-nin İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamenti özünün İctimai İnstitutlar və Rəqəmsal Hökumət Bölməsi vasitəsilə 2003-cü ildən etibarən elektron hökumət haqqında qlobal hesabatı dərc etdirir. Reytingi hesablamaq üçün qiymət 0 və 1 arasında dəyişir. Bu indeks dövlət sektorunda səmərəliliyin, inklüzivliyin, etibarlılığın yüksəldilməsi və əhəlinin iştirakının dəstəklənməsi baxımından İKT-lərdən istifadənin sistemli qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Daha dəqiq desək, hesabatda bütün dünyada elektron hökumətin geniş nümunələri öyrənilməklə BMT-yə üzv dövlətlərin elektron hökumətinin inkişaf statusu qiymətləndirilir. Həmçinin elektron hökumət sahəsində güclü və zəif tərəflərin müəyyən edilməsində bir vasitə rolunu oynayır [94, s.270].

EHİİ elektron hökumətin üç mühüm komponentinin mürəkkəb ölçüsüdür və onlar üzrə normallaşdırılmış balların ədədi ortası kimi hesablanır. Bunlar: onlayn xidmətlərin əhatə dairəsi və keyfiyyətini xarakterizə edən Onlayn Xidmətlər İndeksi (OXİ), telekommunikasiya infrastrukturunun inkişaf vəziyyətini qiymətləndirən Telekommunikasiya İnfrastruktur İndeksi (Tİİ) və İnsan Kapitalı İndeksidir (İKİ). Bu 3 indeks dövlət orqanları tərəfindən internet vasitəsilə əhaliyə göstərilən xidmətlərin şəffaflıq səviyyəsini, dövlətin telekommunikasiya infrastrukturunun mövcud vəziyyətini, eləcə də idarəetmə strukturlarının öz fəaliyyətlərində elektron hökumət texnologiyalarından istifadə etməsi baxımından hazırlığını xarakterizə edir.

Qrafik 1.2.4 Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin strukturu

Mənbə [94] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İlk komponent OXI onlayn xidmət sorğusu əsasında əldə edilmiş mürəkkəb normallaşdırılmış hesabdır. Məsələn, 2018 Onlayn Xidmət Sorğusu (OXS) 140 sualdan ibarət olmuşdur. Digər iki indekslər müvafiq olaraq 5 (100 nəfərə düşən internet istifadəçiləri; 100 nəfərə düşən əsas sabit telefon xətlərinin sayı; 100 nəfərə düşən mobil abunəçilərin sayı; 100 nəfərə düşən simsiz genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı; 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı) və 4 (yaşlı əhalinin savadlılıq səviyyəsi; ibtidai, ümumi və ali təhsil qeydiyyatı üzrə ümumi səviyyə; gözlənilən təhsil müddəti; orta təhsil müddəti) göstəricidən ibarətdir və həmin göstəricilərin ədədi ortası kimi hesablanır [94, s.200]. Telekommunikasiya İnfrastrukturunda İndeksində əksini tapan İKT ilə bağlı statistik göstəricilər üzrə məlumatlar BTİ-nin bazasından əldə edilir.

Digər bir indeks “**Elektron Hazırlıq İndeksi**”dir (EHİ). EHİ 2000-ci ildən başlayaraq Economist Intelligence Unit təşkilatı ilə birgə IBM Institute for Business Value tərəfindən nəşr olunmuşdur. EHİ ölkənin İKT infrastrukturunu, cəmiyyətin, biznesin və hökumətin İKT-dən istifadə etmək bacarığını xarakterizə edir. Bu indeks ölkələrin sosial, siyasi, iqtisadi və texnoloji inkişafının müxtəlif komponentlərini ölçən altı ayrı kateqoriyada təşkil edilmiş təxminən 100-dən çox kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının ümumi çəkisi rolunda çıxış edir. Daha dəqiq desək, 6 kateqoriya 30 göstəricidən, onlar da öz növbəsində 81 alt-göstəricidən ibarətdir. Ölkələrin rəqləşdirilməsi zamanı indeksin dəyəri 1 ilə 10 arasında dəyişir [95, s.4].

Cədvəl 1.2.3

Elektron Hazırlıq İndeksi: kateqoriyalar və çəkilər

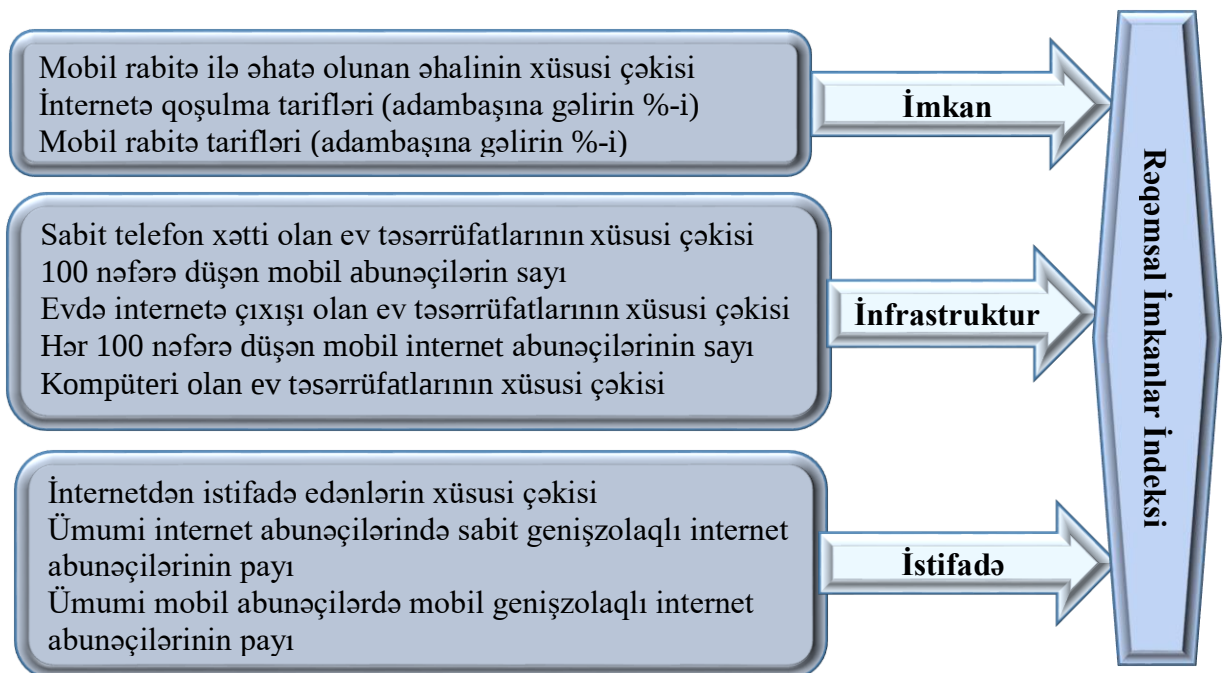
Kateqoriyalar					
1	2	3	4	5	6
Bağlantı və texnoloji infrastruktur	Biznes mühiti	Sosial və mədəni mühit	Hüquqi mühit	Hökumət siyasəti və baxış	İstehlakçı və biznes istifadəsi
Çəki, %					
20	15	15	10	15	25

Mənbə [95, s.4] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Bağlantı və texnoloji infrastruktur adlanan ilk kateqoriyaya İKT ilə bağlı olan bir neçə göstərici daxildir ki, bunlara da genişzolaqlı internetin nüfuzetmə səviyyəsi; genişzolaqlı internet qiymətlərinin əlçatanlılığı; mobil şəbəkənin nüfuzetmə səviyyəsi;

internet istifadəçiləri; internet təhlükəsizliyi, beynəlxalq internet kanallarının həcmi; aiddir. EHI fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün İKT-dən daha çox istifadə edən ölkələrin iqtisadiyyatlarının daha şəffaf və səmərəli olduğunu göstərməyə çalışır. İndeksə bağlı başlıca məlumat mənbələrinə Economist Intelligence Unit, Pyramid Research, DB, BMT, Dünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı və digərləri daxildir [95].

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafını qiymətləndirməyə imkan verən indekslərdən biri də “**Rəqəmsal İmkanlar İndeksi**”dir (Rİİ). Beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış İKT göstəricilərinə əsaslanan indeks İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində irəli sürülmüş və BTİ tərəfindən hesablanmışdır. İmkanlar, infrastruktur və istifadə adlanan 3 qrupda birləşdirilmiş bu indeks 11 İKT göstəricisinə əsaslanır. Reytingdə yer alan ölkələr topladığı ballara uyğun olaraq 0 və 1 arasında sıralanır. Rİİ informasiya cəmiyyətinin müxtəlif aspektlərində ölkələrin müqayisə edilməsinə imkan verir. İndeks ölkələrin infrastruktur, qiymət əlçatanlılığı, əhatə dairəsi və keyfiyyət baxımından İKT imkanlarını ölçür. Rİİ hökumətlər, operatorlar, inkişaf agentlikləri, tədqiqatçıların və s. rəqəmsal fərqliliyi ölçmək və ölkələr arasında və ölkə daxilində İKT-nin səmərəliliyini müqayisə etmək üçün istifadə edə biləcəyi standart bir vasitədir [168].

Qrafik 1.2.5 Rəqəmsal İmkanlar İndeksinin quruluşu

Mənbə [168] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

İKT haqqında indekslərdən biri də “Rəqəmsal Fərqlilik Hesabatı”nda yer alan **“İKT-nin Yayılma İndeksi”**dir (İYİ). İndeks UNCTAD-ın İnvestisiya, Texnologiya və Sahibkarlığın İnkişafı Bölməsi tərəfindən hazırlanmışdır (UNCTAD – BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı). İndeks müxtəlif ölkələrdə İKT-nin yayılması göstəricilərindən istifadə etməklə İKT-nin inkişafını qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İYİ ölkədə İKT üzrə orta səviyyəli nailiyyətləri iki istiqamətdə ölçür və iki alt-indeksin (bağlantı və giriş) ədədi ortası kimi hesablanır. Bağlantı alt-indeksi 4 göstərici əsasında ölçülür (adambaşına düşən internet hostlarının sayı, adambaşına düşən kompüterlərin sayı, adambaşına düşən telefon xətlərinin sayı, adambaşına düşən mobil abonentlərin sayı). Bu alt-indeks infrastrukturun inkişafını nəzərdə tutur. Giriş alt-indeksi də 4 göstəriciyə əsaslanır (internet istifadəçilərinin sayı, yaşlı əhəlinin savadlılıq səviyyəsi, yerli zəngin dəyəri və adambaşına düşən ÜDM (AQP ilə, ABŞ dolları). Bu komponent bağlantıdan faydalanmaq imkanını təsvir etmək məqsədi daşıyır. İndeks hazırlanarkən statistik göstəricilər BTİ, DB, YUNESKO-nun Statistika İnstitutundan əldə edilirdi [119].

Digər bir göstərici **“Rəqəmsal Giriş İndeksi”**dir (RGI). 2003-cü ildə BTİ tərəfindən yaradılmışdır. Bu indeks ölkədə fərdlərin yeni İKT-lərə daxil olmaq və istifadə etmək qabiliyyətini ölçmək məqsədi daşımışdır. 5 kateqoriyaya (infrastruktur, əlçatanlılıq, bilik, keyfiyyət və istifadə) daxil olan 8 göstərici (100 nəfərə düşən sabit telefon abunəçiləri; 100 nəfər düşən mobil telefon abunəçiləri; internetə çıxış qiyməti (ÜMG %-i); yaşlı əhəlinin savadlılıq səviyyəsi; ibtidai, orta və ali təhsil qeydiyyatı; adambaşına düşən beynəlxalq internet kanallarının həcmi; 100 nəfərə düşən genişzolaqlı internet abunəçiləri; 100 nəfərə düşən internet istifadəçiləri) əsasında hesablanır. İndeks ölkələrə özlərinin digərlərinə nəzərən güclü və zəif cəhətlərini görmək və müqayisə etmək imkanı vermişdir. İndeks həmçinin İKT-yə çıxışların yaxşılaşdırılması istiqamətində irəliləyişlərin izlənilməsi üçün şəffaf və qlobal meyarı təmin edirdi [167].

“İnformasiya Cəmiyyəti İndeksi” 1990-cı illərin ortalarında yaradılmışdır. Bu indeks millətlərin informasiya cəmiyyətində iştirak bacarığını ölçən ilk meyar olmuşdur. 4 alt-indeksdən (kompüter, telekommunikasiya, internet, sosial) ibarət olan

indeksə ümumilikdə 15 göstərici daxil olmuşdur. Bu indeks informasiya və informasiya texnologiyalarına çıxış və onlardan istifadə bacarığını müəyyən edən standart rolunda çıxış etmişdir [186].

Beləliklə, dünyada iqtisadi, siyasi və sosial nöqteyi-nəzərdən ölkələrin mövqeyinin müəyyən edilməsində İKT sferasının inkişaf səviyyəsi mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da əsas məsələlərdən biri informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı müasir dövrdə İKT-nin inkişafının ölçülməsi və buna uyğun olaraq da dövlətlərin reytinginin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İKT ilə bağlı indekslər və onları təşkil edən göstəricilər əsasında müxtəlif ölkələr bu sahədə zəif və müsbət tərəfləri, həmçinin çatışmazlıqları müəyyən edərək onları aradan qaldırmaq imkanı qazanmış olurlar.

1.3. İKT sektorunun iqtisadi inkişafda yeri və rolu

Müasir dövrdə dövlətlərin tərəqqisi elmtutumlu sahələrin, yeni texnologiyaların inkişafından yüksək dərəcədə asılıdır. Son onilliklərdə İKT sektoru sürətlə inkişaf edən sənaye sahələrindəndir. O, hazırda dünya iqtisadiyyatının ən böyük seqmentlərindən birinə çevrilmişdir.

İKT-nin iqtisadi inkişafa verdiyi töhfələr başlıca olaraq aşağıdakı formalarda özünü büruzə verir: İKT sektorunun özünün, eləcə də digər iqtisadi sektorların məhsuldarlığının artımının sürətləndirilməsi; iqtisadiyyatda İKT sektorunun payının yüksəldilməsi; İKT-yə sərmayə yatırmaqla əsas kapitalın miqyasının artırılması; yeni texnologiyaların tətbiqi vasitəsi ilə (məsələn, internet, mobil rabitə və s. elektron məlumat mübadiləsi) İKT-lərdən istifadə edən iqtisadiyyatın sektorlarının fəaliyyətində səmərəliliyinin yüksəldilməsi [48].

İKT sektoru, onun artımı iqtisadiyyata səmərəli təsir göstərir, bu sahədə texnoloji dəyişikliklərin mənbəyi kimi çıxış edir, məhsuldarlığın yüksəlməsinə səbəb olur. Bu, İKT sektorunun iqtisadiyyata dolayı təsiridir. İKT-nin iqtisadi inkişafa birbaşa təsiri isə özünü ÜDM-in artımında göstərir. İKT sektorunun ÜDM-dəki payı

həm İKT sektorunun inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri, həm də iqtisadiyyatın keyfiyyət xarakteristikalarından biri hesab olunur. Dünya Bankı tərəfindən aparılmış araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, İKT sektorunun ÜDM-də payı 5-10% həddində olarsa, həmin ölkə “səmərəli iqtisadiyyat” kateqoriyasına aid edilir [48].

İKT sektoru dünya iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Onun tərəqqisi ölkələrin iqtisadiyyatının dayanıqlı təminatına, rəqabətqabiliyyətli inkişafına müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə, bu sektor ölkələrin iqtisadi cəhətdən artımının güclü bir mənbəyi hesab edilir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi də sübut edir ki, İKT-nin inkişafı, eləcə də tətbiqi səviyyəsi yüksək olduqda, onun iqtisadi inkişafı da uğurlu olur. ABŞ, Sinqapur, Yaponiya, Cənubi Koreya və s. nümunəsində bunu görmək mümkündür. Bu dövlətlərin davamlı iqtisadi tərəqqisi və yüksələn məhsuldarlığı İKT sahəsi, bu sahədə məhsulların istehsalı və həmçinin tətbiqinin genişlənməsi ilə əlaqədardır. İKT sektoru inkişaf etmiş dövlətlər qlobal bazarlarda daha rəqabətli olur və yüksək nailiyyətlər əldə edirlər. Çünki İKT innovativ inkişafa təkan vermək, əmək məhsuldarlığının artımı, iqtisadi fəaliyyətin yeni sahələrinin yaranması, həyat şəraitinin yüksəlməsi, təbii resurslardan səmərəli şəkildə istifadənin mümkünlüyü, eləcə də iş yerlərinin sayının çoxalması, iqtisadiyyatın vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olmaqla uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırır. Bu da, öz növbəsində, dayanıqlı iqtisadi inkişafa zəmin yaradır [48].

Son dövrlərdə aparılmış bir çox tədqiqatlar İKT-nin müasir dünyada inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi tərəqqisində mühüm rol oynadığını sübut edir. Məsələn, 1995-2000-ci illərdə Avropa Birliyində (AB) ümumi məhsuldarlıq ildə 1,8% artmış və bunun 55%-i, 2000-2004-cü illərdə isə 45%-i İKT ilə əlaqədar olmuşdur. 1995-2002-ci illərdə isə ABŞ iqtisadiyyatının artımının üçdə biri İKT sektorunun tərəqqisi ilə bağlı idi. Belə ki, 1995-1999-cu illərdə İKT-nin ABŞ-da məhsuldarlığın artımına təsiri illik 1,7%, 2000-2004-cü illərdə 0,9% təşkil etmişdir [114, s.199-211].

Digər qiymətləndirmələrə görə, İKT XXI əsrin ilk onilliyində çoxsaylı dövlətlərin ÜDM-nin dördüdə bir hissəsinin artımına səbəb olmuşdur. Məsələn, əsrin ilk

onilliyinin ikinci yarısında Yaponiya iqtisadiyyatının 34%, Cənubi Koreyanın 30-40% artımına məhz İKT sektoru təkan vermiş, 2000-ci ildən bəri Çinin iqtisadi yüksəlişinin 20%-ni təmin etmişdir. 2016-cı ildə Hindistanda ÜDM artımının 9%-i qeyd edilən sektorla bağlıdır [48]. Kanadada 2017-ci ildə İKT sektorunun ölkə ÜDM-nə töhfəsinin xüsusi çəkisi 3,4%, 2019-cu ildə isə 4,8% təşkil etmişdir [165].

İKT sektoru iqtisadi inkişaf baxımından irəlidə olmayan, zəif inkişaf etmiş dövlətlərin də artımının başlıca göstəricisi hesab olunur. Məsələn, İKT sektoru 2000-2009-cu illərdə Kenyada ÜDM-in 14% artımına yardım etmiş, Qanada isə 2010-cu ildə sektorun ÜDM-ə qatqısı 3,1% olmuşdur [91, s.43]. Bu göstərilən rəqəmlər ölkələrin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatlarının tərəqqisində İKT-nin əsaslı rol oynadığını vurğulayır.

Dünya ölkələrinin İKT sektorunda illik artım tempi fərqli olması ilə seçilir. 1.3.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə sektorda artım tempi sabit olmamışdır, belə ki, illər üzrə qalxma və enmələr müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 1.3.1

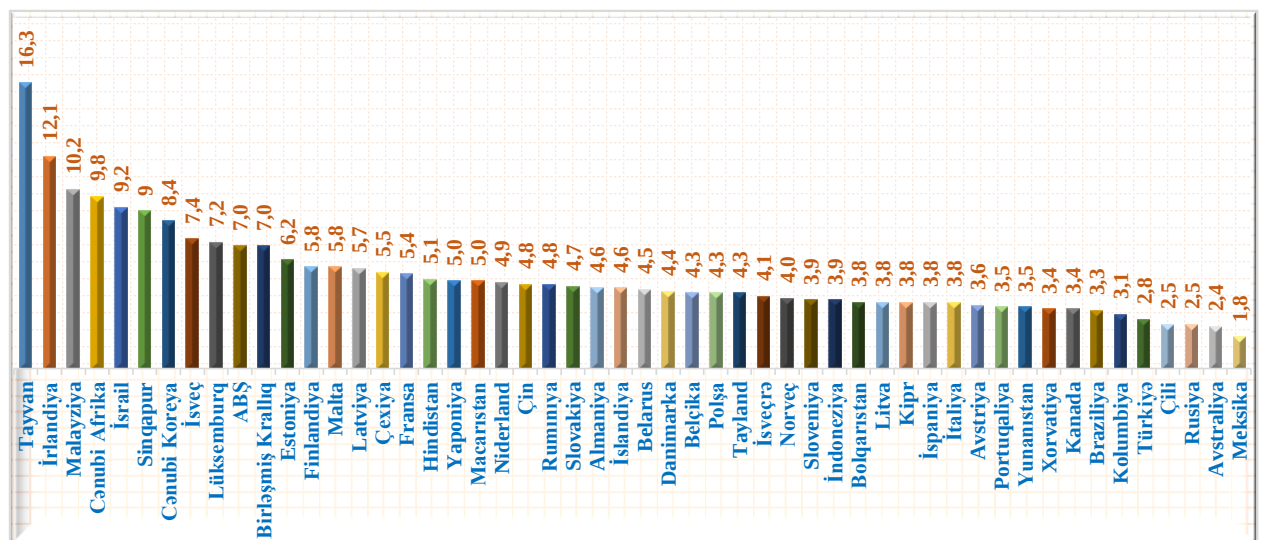
Bəzi dünya ölkələrinin İKT sektorunda illik artım tempi, %

Dövlətlər	2005	2010	2015	2018	Dövlətlər	2005	2010	2015	2018
Avstraliya	3,9	3,3	7,6	2,7	Latviya	7,2	1,7	2,1	12,8
Avstriya	7,4	-2,5	1	2,7	Litva	4,4	2,4	6,3	8,3
Braziliya	5,9	5,3	-0,9	-2,1	Lüksemburq	-3	15	23,7	16,7
Çili	7	14,2	5,9	4,7	Meksika	13,5	0	19,4	8,6
Çex Respublikası	15,4	-0,3	9,7	9,9	Niderland	4,5	-0,3	5,1	3,9
Danimarka	4	4,9	10,6	2,2	Yeni Zelandiya	1,9	5,2	7,5	1,9
Estoniya	12,9	-2,7	3	9,9	Norveç	7,2	10	3,3	3
Belçika	-0,05	4	4,4	7,8	Polşa	-3,1	1,1	0,2	9,3
Finlandiya	-0,2	4,1	3,4	2,9	Portuqaliya	3,8	-3,6	3,9	2,5
Fransa	1,2	3,8	3,1	4,3	Slovakiya	7,1	0,5	3,9	4,8
Almaniya	-1,5	0,2	2,2	3,1	Sloveniya	12,2	3,4	6,7	4,3
Yunanistan	4,5	-13,8	-5,5	0,3	Cənubi Afrika	5,3	1,7	1,4	1,6
Macarıstan	6,8	1,1	1,3	11,1	İspaniya	6,3	3,9	3,6	5
İrlandiya	10,8	8,4	15,8	21,2	İsveç	6	7,6	45	9
İsrail	13,5	-1,8	7,7	2,4	İsveçrə	3,5	2,4	0,5	1,7
İtaliya	2,6	1,4	1,3	-2,2	Türkiyə	19,5	-0,4	3,8	5
Yaponiya	2,6	0,6	2,2	0,9	ABŞ	6,5	4,9	10,3	7,8
Cənubi Koreya	7,3	3,2	2,5	2,5	Birləşmiş Krallıq	6,2	5,5	6	4,1

Mənbə [208] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Təhlil edilən ölkələrdən ABŞ və Birləşmiş Krallıqda nisbətən stabil artım tempi qeydə alınmışdır. 2010-cu ildən başlayaraq Çex Respublikası, Estoniya, Litva, Belçika, İrlandiya, Slovakiyanın İKT sektorunda dinamik yüksəlmə olmuşdur. Adı çəkilən dövlətlər illik artım templerinin yüksək olması ilə seçilir. Yunanıstanda ilk onilliyin sonlarında olan böhran bütün iqtisadiyyata mənfi təsir göstərmiş, eləcə də İKT sektorundan da yan ötməmiş və sektorun artım tempində mənfi göstəricilərin qeydə alınması ilə nəticələnmişdir [48].

BTİ-nin məlumatlarına görə, bu gün İKT sektoru dünya ÜDM-nin təxminən 6%-ni təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2002-ci ildə bu rəqəm nisbətən yüksək olmuşdur (6,6%). 2015-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İÖİT) ölkələrinin ÜDM-ində İKT-nin çəkisi 5,4% təşkil etmişdir. 2017-ci ildə AB-nin ÜDM-ində İKT sahəsinin payı 3,6%-ə bərabər olmuşdur [184]. Dünya ölkələrinin ÜDM-ində İKT sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcmi fərqli trend nümayiş etdirir. Məsələn, bu göstərici üzrə öncül yerlərə Tayvan, Cənubi Koreya, ABŞ, İsrail, Sinqapur, Yaponiya, İsveç, Malayziya, Birləşmiş Krallıq, İrlandiya və s. kimi ölkələr daxildir (Qrafik 1.3.1).

Qrafik 1.3.1 Dünya ölkələrinin ÜDM-ində İKT sektorunda yaradılan əlavə dəyərin xüsusi çəkisi, %, 2018-ci il

Mənbə [92; 208] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

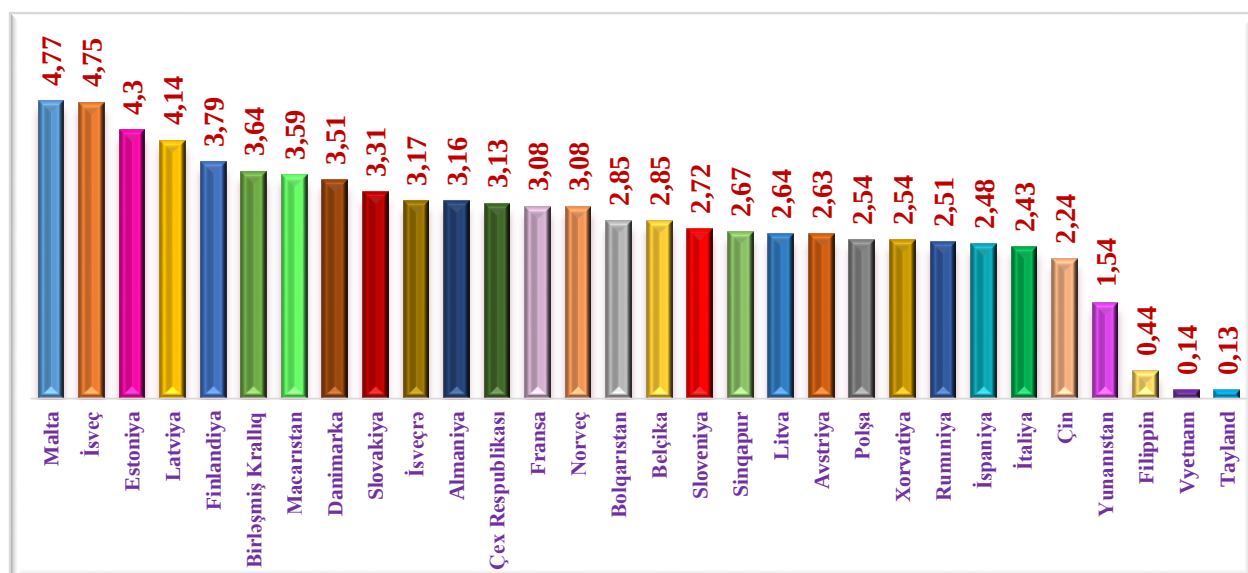
Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-2018-ci illər ərzində bəzi dövlətlərin İKT sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-dəki xüsusi çəkisində artım qeydə alınmışdır. Məsələn, Tayvan bu sahədə 2%, Belarus, Kipr, Hindistan, İslandiya, İrlandiya 1%

və ondan bir qədər çox olmaqla böyümüşdür. Almaniya, Latviya, Malayziya, Serbiyada İKT sektorunun artımı isə 0,4%-dən çox olmamışdır. Honkonq və Polşada da oxşar artım tempi olmuş və 0,6% təşkil etmişdir. Kosta Rika, Avstriya, Çin, Lüksemburq, Niderland, Qətər, Norveç, Filippin, Sloveniya kimi ölkələrin də İKT sektorlarının ÜDM-də xüsusi çəkisində yüksəlmə baş vermişdir [92].

İKT sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ümumi həcminə gəlinə, 2018-ci ildə dünya ölkələrinin müqayisəli təhlilini aparsaq görərik ki, ilk yeri ABŞ tutmuşdur. Belə ki, qeyd edilən ildə ABŞ-da bu sektorda yaradılmış əlavə dəyərin ümumi həcmi 1 trilyon avro təşkil etmiş və bu göstərici üzrə ikinci yerdə qərarlaşan Çini iki dəfəyədək üstələmişdir. Əlavə dəyərin həcmi Almaniya 145,5 mlrd.avro, Fransada 111,1 mlrd.avro, İtaliya 58,3 mlrd.avro, İspaniyada 41,4 mlrd.avro, İrlandiyada 36,8 mlrd.avro, Niderlandda 34,6 mlrd.avro, Belçikada 17,8 mlrd.avro, Avstriyada 12,2 mlrd avro, Finlandiyada 11,9 mlrd.avro olmuşdur [111, s.24-294].

Qlobal İKT bazarı böyüməkdədir. Onlayn bazarın intellektual portalı - Statistanın hesablamalarına görə, 2005-ci ildə 2,5 trilyon dollar təşkil etmiş İKT sektorunun dünya üzrə gəlirləri 2 dəfəyədək artaraq 2019-cu ildə 4,9 trilyon dollara yüksəlmişdir. Sektorun sonrakı illərdə daha da böyüyəcəyi və gəlirlərin həcmi 2022-ci ilə qədər 6 trilyon dollardan çox olacağı proqnozlaşdırılır [173; 174]. İKT sektorunun yüksək tərəqqisi baxımından ən mühüm regionlara ABŞ, AB, Çin və Yaponiya daxil edilir. Məsələn, 2019-cu ildə qlobal İKT gəlirlərində ABŞ 31%-lə ən böyük paya sahib olmuşdur. AB-nin payı - 19%, Çinin isə 13% təşkil etmişdir. Qalan dünya dövlətləri bu sektor üzrə gəlirlərdə 37% paya sahib olmuşlar [174].

İKT sektorunda məşğulluğun müasir vəziyyəti sahəsində araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə çalışan işçilərin ümumi məşğulluqda payı ölkədən-ölkəyə fərqlənir. Məsələn, 2018-ci ildə sektorda fəaliyyət göstərən işçilərin ümumi məşğul əhalinin tərkibində xüsusi çəkisi Malta və İsveçdə 5%-ə yaxın, Estoniya, Latviyada 4% ətrafında, Finlandiya, Birləşmiş Krallıq, İsveçrə, Macarıstan, Slovakiyada 3% və ondan yüksək, Yunanıstanda 2%-dək təşkil etmişdir (Qrafik 1.3.2). İKT sektorunda çalışanların dünya üzrə ümumi məşğulluqda payı 2010-cu ildə 1,8%-dən 2018-ci ildə 2%-ə yüksəlmişdir [48].

Qrafik 1.3.2 Dünya ölkələrində İKT sektorunda çalışan işçilərin ümumi məşğulluqda payı, %

Mənbə [93, s.28; 197] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

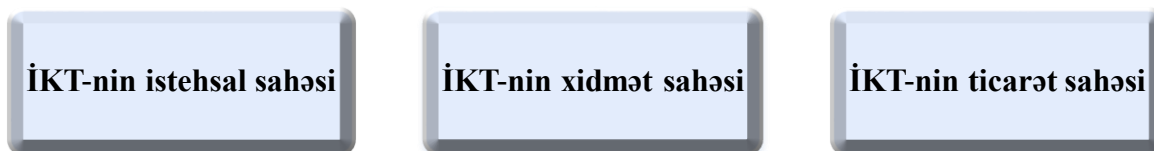
2018-ci ildə İKT sektorunda məşğul əhəlinin say çoxluğuna görə ABŞ (5687 min nəfər), Yaponiya (1751 min nəfər), Birləşmiş Krallıq (1189 min nəfər), Almaniya (1188 min nəfər), Fransa (826 min nəfər), Kanada (626 min nəfər), İtaliya (516 min nəfər), İspaniya (480 min nəfər), Avstriya (108 min nəfər) kimi dövlətlər seçilir [111, s.26-340].

İKT sektoru ötən onilliklərdə inkişaf etmiş dövlətlərdə məhsuldarlığın artmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə də böyümənin başlıca vasitəçisi kimi çıxış etmişdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı, onun qlobal dünya iqtisadi sistemindəki mövqeyi ictimai istehsalın strukturundan birbaşa asılıdır. İKT sahəsində məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi - iqtisadiyyatın ən dinamik və innovativ sahələrindən biri kimi iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsi hesab edilir. Sektorda məhsulların və xidmətlərin idxal və ixracı beynəlxalq səviyyədə ölkələr arasında əmək məhsuldarlığını və rəqabət səviyyəsini artırır, iqtisadiyyatların investisiya cəlbədiciliyini yüksəldir [47].

İKT sektoru 3 əsas sahədən ibarətdir: İKT-nin istehsal, xidmət və ticarət sahəsi (Qrafik 1.3.3). İKT sektorunun sahələr üzrə təsnifatı İƏİT-in təyinatına uyğun qəbul edilmiş, bütün iqtisadi fəaliyyətlər üzrə Beynəlxalq Standart Sənaye Təsnifatına uyğun müəyyənləşdirilmişdir. Təsnifat sektorun istehsal, ticarət və xidmət sektorlarına görə

qruplaşdırılması əsasında İKT mal və xidmətlərinin ölçülməsi üçün beynəlxalq müqayisəli çərçivə təqdim edir [47].

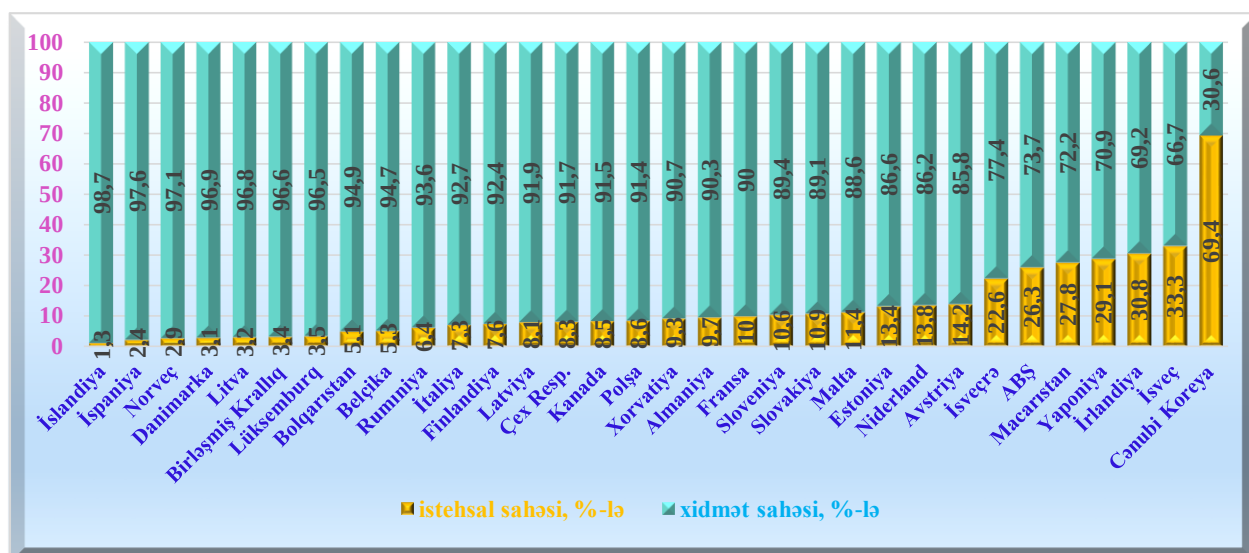
Qrafik 1.3.3 İKT sektorunun sahələri

Mənbə [115, s.8-9] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İKT-nin istehsal sahəsinə kompüterlərin, elektron, optik avadanlıqlar və periferiya qurğularının, elektron məişət avadanlıqlarının, elektron detallar və plataların, kommunikasiya avadanlıqlarının, radio, televiziya, rabitə cihazlarının istehsalı və s. aiddir. İKT-nin ticarət sahəsinə informasiya və kommunikasiya avadanlıqlarının, kompüterlərin, kompüter, elektron və telekommunikasiya avadanlıqlarının və ehtiyat hissələrinin, periferiya avadanlıqlarının və proqram təminatı məhsullarının topdan satışı və s. daxildir. İKT-nin xidmət sahəsinə simli və simsiz, eləcə də peyk telekommunikasiya xidmətləri, konsaltinq və informasiya sahəsində xidmətlər, kompüter proqramlaşdırması, verilənlərin emalı, hosting və veb-portalla bağlı xidmətlər, kompüterlərin, periferiya və kommunikasiya avadanlıqlarının təmiri və s. aid edilir [47].

İKT sektorunun inkişafında bu sektor üzrə xidmətlər bazarının böyük rolu vardır və sektorda yaradılan əlavə dəyərin 80%-i xidmətlərin payına düşür. Dünya ölkələrində İKT sektorunda çalışanların əksər hissəsi məhz bu sektorun xidmət sahəsində çalışmışlar.

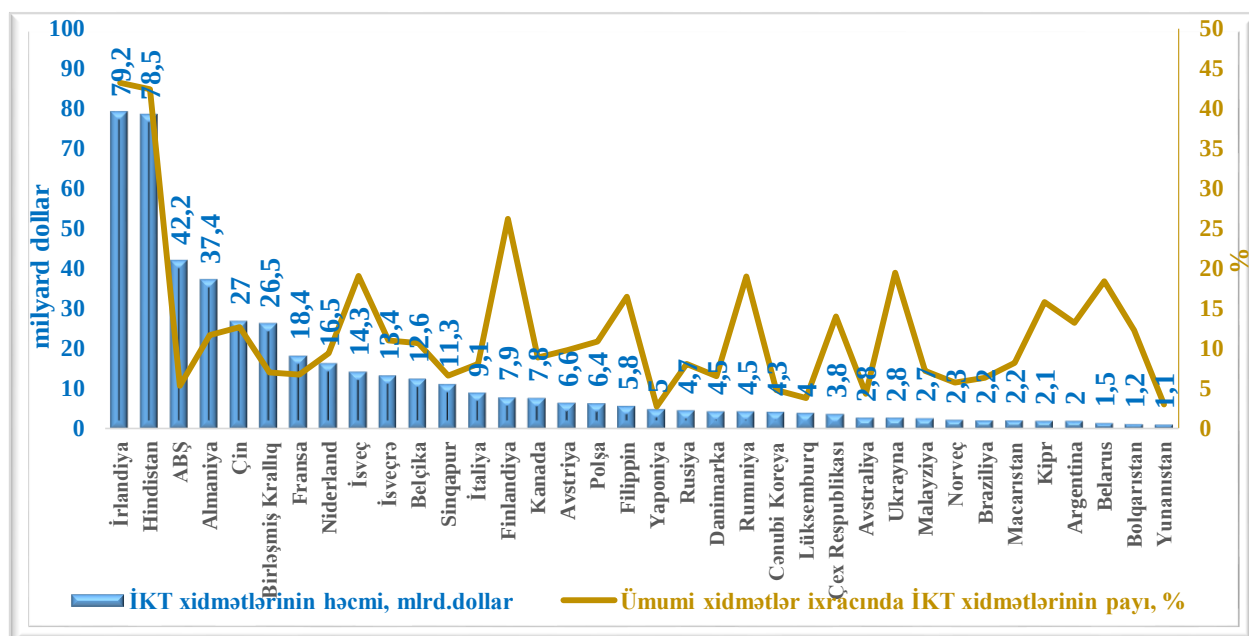
İKT sektorunda istehsal sahəsi isə xidmət sferası ilə müqayisədə nisbətən kiçik paya malikdir. Bu gün İKT məhsullarının istehsalı üzrə dünyanın öncül ölkələri sırasına Cənubi Koreya, Çin, Yaponiya, İsveç, Finlandiya, ABŞ, İrlandiya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur kimi dövlətlər daxildir. Bu ölkələr informasiya texnologiyaları və elektron avadanlıqların istehsalı üzrə qabaqcıl yerləri tuturlar. 2018-ci ildə müqayisə edilən ölkələr içərisində Cənubi Koreyada yaradılan əlavə dəyərin əksər hissəsini, yəni 69,4%-ni İKT üzrə istehsal sahəsi təşkil etmişdir.

Qrafik 1.3.4 Dünya ölkələrində İKT sektorunda istehsal və xidmət sahələrinin payı, %, 2018-ci il

Mənbə [198] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

2010-cu il ilə müqayisədə 2017-ci ildə dünyada İKT xidmətlərinin ixracı 1,7 dəfə artmış, 313,8 milyard ABŞ dollarından 536 milyard ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Dünya üzrə İKT xidmətlərinin ixracının bütün xidmətlərin ixracında payı 2010-cu ildə 8,6%-dən artaraq 2017-ci ildə 10,5% təşkil etmişdir [47].

Qrafik 1.3.5 2017-ci ildə İKT xidmətləri ixracının həcmi

Mənbə [185] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

2017-ci ildə İKT xidmətlərinin ixracına görə ölkələrin sıralanmasında ilk yeri 79,2 mlrd. ABŞ dolları ilə İrlandiya tutmuşdur. Bu ölkənin ümumi xidmətlər ixracında

İKT xidmətlərinin xüsusi çəkisi isə 43,2% təşkil etmişdir. Növbəti yerləri Hindistan (78,5 mlrd. ABŞ dolları), ABŞ (42,2 mlrd. ABŞ dolları), Almaniya (37,4 mlrd. ABŞ dolları), Çin (27 mlrd. ABŞ dolları), Birləşmiş Krallıq (26,5 mlrd. ABŞ dolları), İsrail (20 mlrd. ABŞ dolları), Fransa (18,4 mlrd. ABŞ dolları), Niderland (16,5 mlrd. ABŞ dolları), İsveç (14,3 mlrd. ABŞ dolları) tutmuşlar. Bu on ölkə birlikdə qlobal İKT xidmətlərinin ixracının üçdə-iki hissəsinə sahib olmuşdur [185].

Son onilliklərdə mühüm tendensiyalardan biri - İKT məhsulları üzrə beynəlxalq ticarətin sürətlə genişlənməsidir. İKT məhsullarına məlumatların elektron formada işlənməsi, dəqiq desək, fiziki hadisələrin yazılması, ötürülməsi və göstərilməsi, eləcə də fiziki proseslərin nəzarəti funksiyalarını yerinə yetirən avadanlıqlar aid edilir. İKT məhsullarına 179 adda məhsul növü, o cümlədən 44 adda elektron hissələr, 10 adda kompüter və kompüter avadanlıqları, 18 adda telekommunikasiya avadanlıqları, 45 adda audio və video avadanlıqları, 62 adda digər İKT məhsulları daxildir [26, s.146].

2018-ci ildə dünyada ümumi mal ixracı üzrə İKT mallarının ixracının payı 11,4% təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki il ilə müqayisədə 0,2% çoxdur. Qeyd edilən ildə dünya bazarında İKT məhsullarının ümumi ixracı 2 trilyon ABŞ dollarından yüksək olmuşdur. 2018-ci il üzrə məlumatlara əsasən, Honkonqda İKT mallarının ümumi mal ixracında xüsusi çəkisi 55,5% olmuşdur. Filippində bu göstərici - 38,3%, Malayziyada - 33,1%, Sinqapurda - 29,6%, Cənubi Koreyada - 27,8%, Çində - 27,3%, Taylandda - 15,6%, Çex Respublikasında - 15,1%, Meksikada - 15%, İsraildə - 11,6%, Niderlandda - 10,8%, ABŞ-da - 8,9%, Yaponiyada - 8,1%, Almaniya - 5% təşkil etmişdir. Təhlillərdən göründüyü kimi, İKT məhsullarının əsas ixracatı Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin əlində cəmlənmişdir [179].

2018-ci ildə dünya üzrə ümumi mal idxalı strukturunda İKT mallarının idxalının payı 12,9% olmuşdur. Həmin il bu göstərici üzrə ən yüksək paya malik dünya dövlətlərinə Honkonq (53,5%), Sinqapur (26,6%), Malayziya (25,1%), Çin (22,7%), Filippin (22,1%), Çex Respublikası (16,3%), Meksika (15,2%), Cənubi Koreya (14%), Niderland (13,7%), ABŞ (13,6%), Yaponiya (11,9%), İsrail (8,9%), Almaniya (8,6%) və s. aid olmuşdur [180].

Dünyanın əksər ölkələri elmi və texniki tədqiqatların həyata keçirilməsi, elmi-

tədqiqat institutlarının fəaliyyətinin genişləndirilməsini öz maraq dairələrində saxlayırlar. Bu səbəbdən də elmi araşdırmalar, tədqiqat mərkəzlərinin qurulması və kadr hazırlığı, elmi tədqiqatlar üzrə maliyyələşdirmə kimi istiqamətləri reallaşdırmaq məqsədilə dövlətlər milli maraqlarından çıxış edərək elmi-texniki siyasətlərini müəyyən edir və reallaşdırırlar. İnnovasiyalar beynəlxalq səviyyədə gələcək iqtisadi rifahın təməli hesab olunur və ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin və milli inkişafının müəyyənəşdirilməsində vacib amil kimi çıxış edir [49].

İKT sektoru innovasiyalara əsaslanır. Emtutumlu məhsul və texnologiyaların istehsalına görə seçilən ABŞ, Cənubi Koreya, Yaponiya, Çin, Hindistan, Sinqapur və Qərbi Avropa dövlətlərinin iqtisadi artımı başlıca olaraq innovasiya infrastrukturlarının tərəqqisi ilə bağlı olmuşdur. Sadalanan dövlətlər İKT sahəsi üzrə yenilikləri, ixtiraları ilə də qabaqcıl sıralarda yer alırlar (Cədvəl 1.3.2).

Cədvəl 1.3.2

2017-ci ildə dünya ölkələrində İKT sektorunda patentlərin sayı

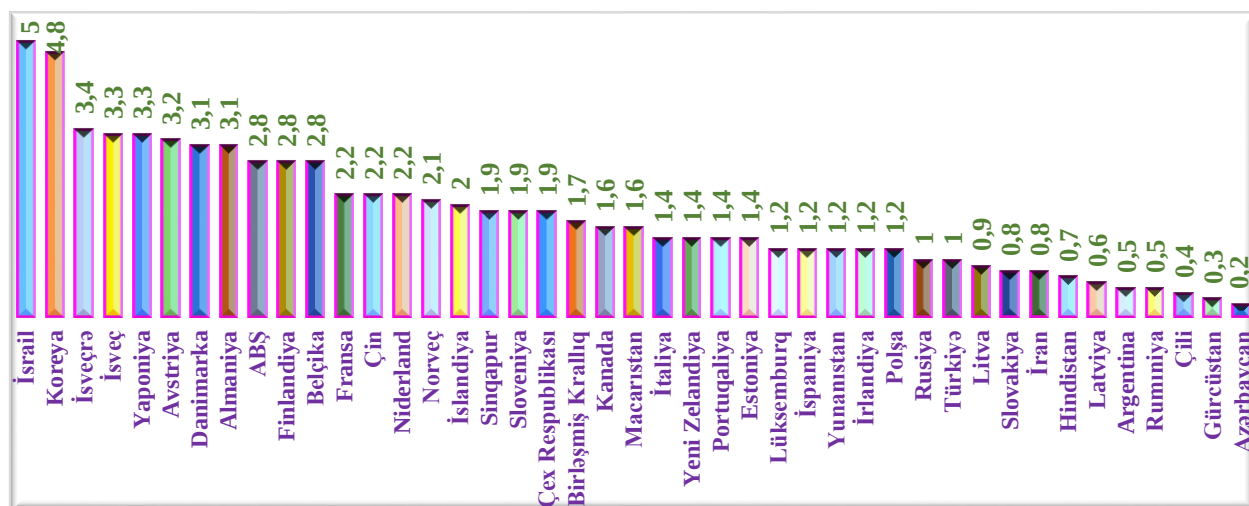
Çin	24135	Finlandiya	560	Türkiyə	159	Çexiya	28
ABŞ	16628	Niderland	458	İrlandiya	144	Lüksemburq	19
Yaponiya	10145	Avstraliya	352	Danimarka	129	Yunanistan	19
Cənubi Koreya	5209	İsveçrə	311	Norveç	96	Rumıniya	12
Almaniya	2874	İtaliya	296	Polşa	63	Estoniya	10
İsveç	1460	Sinqapur	289	Macarıstan	54	Sloveniya	4
Birləşmiş Krallıq	1410	Rusiya	238	Cənubi Afrika	43	Litva	4
Fransa	1245	Belçika	183	Meksika	42	Argentina	4
Kanada	817	İspaniya	177	Yeni Zelandiya	33	Çili	3
İsrail	620	Avstriya	167	Portuqaliya	28	Slovakiya	3

Mənbə [105, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Təhlillər də göstərir ki, məhz bu dövlətlərin İKT məhsul və xidmətləri sahəsində uğurlu təcrübəsi onları qlobal bazarlarda rəqabətli edir. Məsələn, bu gün ölkə üzrə ümumi məhsul ixracında yüksək texnologiya məhsullarının ixracının payı Cənubi Koreyada - 28,4%, Çində - 28%, Sinqapurda - 26,4%, Fransada - 12,9%, Almaniya - 12,1%, Yaponiyada - 12%, İsraildə - 11,9%, Birləşmiş Krallıqda - 8,8%, İsveçrədə - 7,2%, İsveçdə - 7%, ABŞ-da - 5,5% təşkil edir [122, s.239-339].

Hazırda İKT iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üzrə əsas sahələrdən hesab edilir. Sektor dünya iqtisadiyyatının ən dinamik və geniş sektorlarından birinə çevrilmişdir. Bu isə öz növbəsində bu sahədə beynəlxalq rəqabətin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticədə, çox sayda dövlətlər qlobal İKT sənayesində liderliyinin təmin edilməsi və qorunub saxlanılması məqsədilə innovasiyalara, elmi-tədqiqatlara çəkilən xərclərini artırmağa çalışırlar. ABŞ, Almaniya, Fransa, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Hindistan elmi tədqiqatlara və innovasiyalara ən çox vəsait ayıran dövlətlər sırasındadır. 2018-ci ildə qeyd edilən ölkələrin elmi tədqiqatlara yönələn xərclərinin həcmi 40 milyon dollardan artıq olmuşdur. Həmin il elmi işləmə və tədqiqatlara ayrılmış xərclərin ÜDM-ə nisbətinin ən yüksək payına görə İsrail (5%) və Cənubi Koreya (4,8%) ilk sıralarda qərarlaşmışdır. Dünya üzrə isə bu göstərici 2,3% təşkil etmişdir [49].

Qrafik 1.3.6 2018-ci ildə dünya dövlətlərində elmi-tədqiqat və innovasiyalara çəkilən xərclər, ÜDM-in %-i

Mənbə [199] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

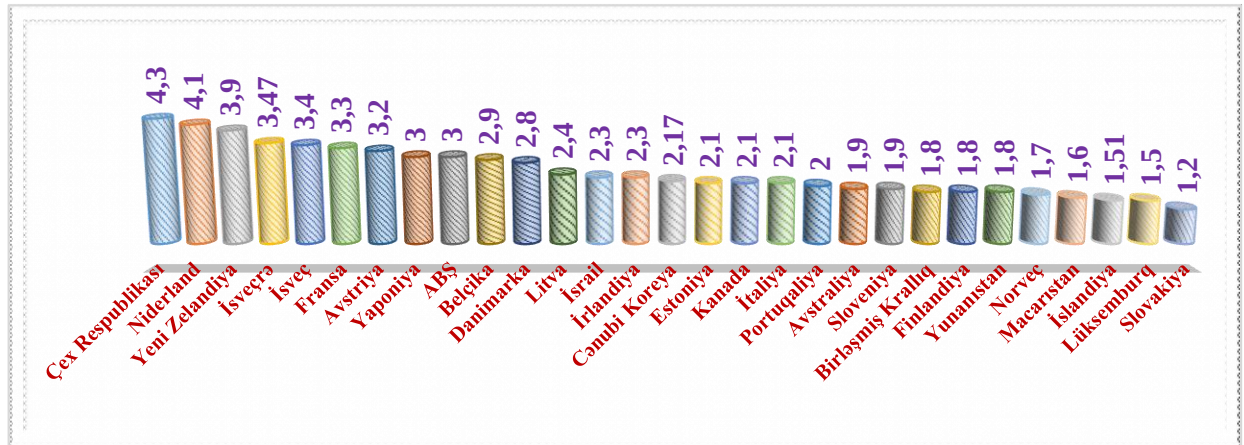
Təcrübə göstərir ki, sərmayələrin innovasiyalara yönəldilməsi ilə iqtisadiyyatın sürətli tərəqqisinə, bunun da nəticəsində həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə nail olmaq mümkündür. Biznes innovasiyalar üçün hərəkətverici qüvvə olduğundan yeniliklər üçün biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən, bir çox ölkələr özəl sektorda innovasiya fəaliyyətinin təşviqi məqsədilə öz dəstəyini göstərir. Birbaşa və dolaylı alətlərin, yəni vergi güzəştləri, dövlət-özəl tərəfdaşlıqlarının müvafiq kombinasiyasının müəyyən edilməsi yolu ilə bu növ dəstəyin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mümkündür. Bu səbəbdən bir sıra inkişaf etmiş dövlətlərdə elmi tədqiqatlara yönələn vəsaitlərin böyük hissəsi biznes sektoru tərəfindən həyata keçirilir [48]. 2018-ci ildə innovasiya xərclərində biznes sektorunun böyük şəkiyə malik olduğu ölkələrə misal kimi Yaponiya (79,1%), Çin (76,6%),

Cənubi Koreya (76,6%), Almaniya (66%), Sloveniya (62,6%), ABŞ (62,4%) göstərmək olar [105, s.22]. Bu ölkələrin özəl şirkətlərinin xərclərinin həcmi bir sıra iqtisadiyyatların elmi-tədqiqat işlərinə ayırdığı dövlət xərcləri qədər yüksəkdir. Məsələn, 2017-ci ildə Cənubi Koreyanın Samsung, ABŞ-ın Alphabet və Microsoft şirkətlərinin elmi tədqiqatlara yatırdığı sərmayələrin həcmi 16 milyard dollar, Çinin Huawei şirkətinin isə 14 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da həmin dövrdə İsveç, İsveçrə, Avstriya, İsrailin dövlət xərcləri miqdarında olmuşdur. Ümumilikdə, 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci maliyyə ilində özəl sektorun elmi-tədqiqat işlərinə xərcləri 8,3%, 2018-ci ildə isə 8,9% artmışdır [121, s.6, s.8; 122, s.1]. Fundamental elmi tədqiqatlara istiqamətlənən dövlət sərmayələri innovasiyalar üçün yeni imkanlar açılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Meksika (76,8%), Argentina (70,7%), Rusiya (67%), Çili (48,1%), Norveç (48%), Estoniyada (42,8%) isə daha çox dövlət innovasiyalara yatırımlara yardım edir. İsrail (52,6%), Latviya (41,5%), Çex Respublikası (31,8%), Litva (26,2%) kimi dövlətlərdə tədqiqatların maliyyələşməsinin 25% və daha böyük hissəsi dünya ölkələri tərəfindən həyata keçirilir [105, s.23-25].

Hazırda dünya iqtisadiyyatının ən böyük seqmentlərindən biri hesab olunan İKT sektoruna investisiya yatırımı iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2000-2005-ci illərdə İKT investisiyalarının ümumi investisiyalarda payı ABŞ-da 30%, İsveç, Finlandiyada 25%-dən, Belçika, Avstriya, Birləşmiş Krallıqda 20%-dən, Yaponiya, Almaniya, İtaliya, Fransa, Cənubi Koreya, Danimarkada isə 15%-dən yüksək olmuşdur [103, s.15].

Bu sahəyə daha çox sərmayə qoymuş ölkələr son illər artan məhsuldarlığa və daha yüksək iqtisadi səmərəliliyə nail olmuşlar. Bunu dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin təcrübəsi sübut edir. Məsələn, 2000-2012-ci illərdə İKT investisiyalarının ÜDM-in artımına illik olaraq təsiri Danimarkada - 0,55%, Yeni Zelandiyada - 0,48%, Avstraliyada - 0,46%, İsveçdə - 0,44%, Portuqaliyada - 0,40%, İsveçrə və Belçikada - 0,39%, Niderland və Birləşmiş Krallıqda - 0,38%, ABŞ-da - 0,34%, Cənubi Koreyada - 0,33%, Avstriyada - 0,32%, Yaponiyada - 0,31%, İspaniyada - 0,30%, Kanadada - 0,29%, Almaniya - 0,26%, İrlandiyada - 0,24%, Fransada - 0,23%, Finlandiyada - 0,20%, İtaliyada - 0,17% olmuşdur [107, s.129].

İKT sahəsinə yatırılan investisiyalar iqtisadi sabitlik amili olmaqla inkişaf etmiş dövlətlərdə olduğu kimi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də iqtisadiyyatın mühüm stimulu hesab olunur. Bu gün dünyanın bir çox ölkələri bu sektora investisiya yatırımında maraqlıdırlar. Məsələn, 2016-cı ildə ABŞ-da vençur kapital investisiyalarının 70%-dən çoxu İKT sənayesinə yönəldilmişdir [112].

Qrafik 1.3.7 Dünya ölkələrində İKT investisiyalarının ÜDM-ə nisbəti, %

Mənbə [113, s.160] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

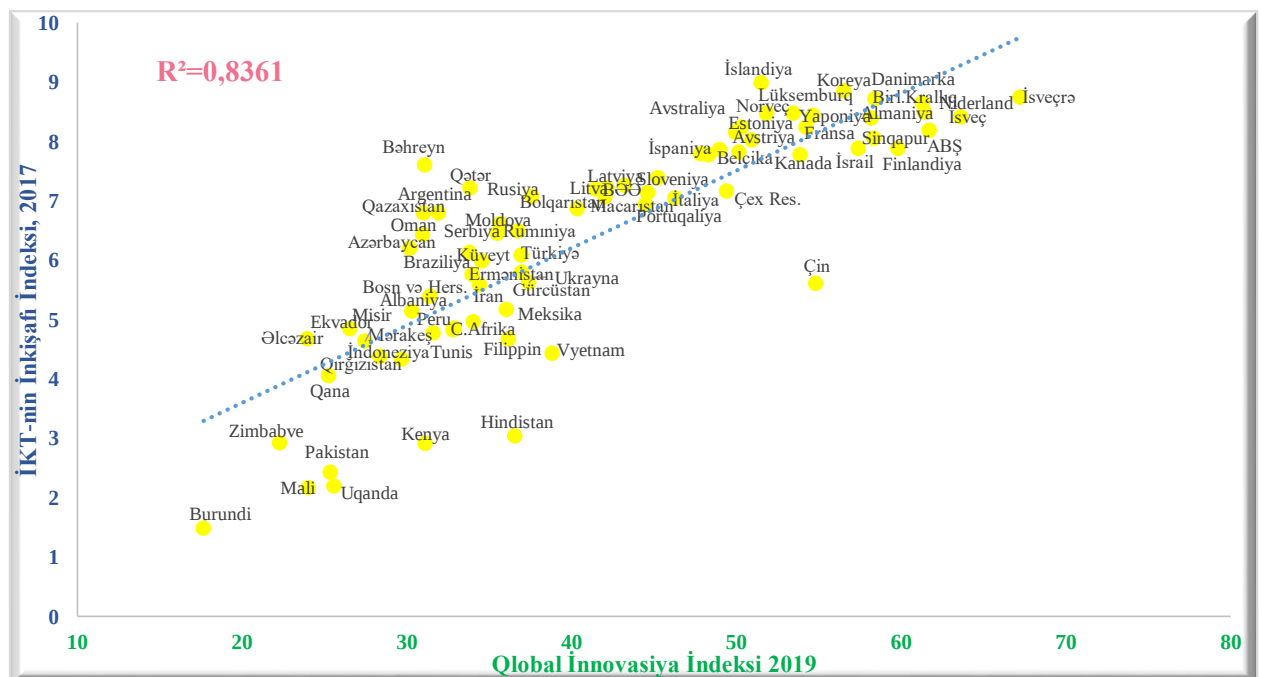
Qrafik 1.3.7-yə əsasən qeyd etmək olar ki, 2017-ci ildə İKT kapital qoyuluşlarının ən yüksək payı Avropada olmuşdur. İƏİT-in məlumatlarına əsasən, Çex Respublikası və Niderland ÜDM-lərinin 4%-i həcmi qədər İKT sahəsinin inkişafı üçün sərmayə yatırmışlar. Yeni Zelandiya, İsveçrə, İsveç, Fransa, Avstriya, Yaponiya, ABŞ kimi ölkələrdə İKT investisiyalarının ÜDM-ə nisbəti 3%-dən artıq olmuşdur [49].

Yüksək inkişaf etmiş İKT infrastrukturunu olan, həmçinin İKT-nin tətbiqinə kömək edən faktorlar üzrə yaxşı göstəricilərə malik olan ölkələr daha sürətli iqtisadi artıma meyilli olurlar. İKT-yə sərmayə qoyuluşu digər sahələrə nisbətən daha məhsuldardır. İKT sahəsinə qoyulan sərmayələrin ölkələrin iqtisadiyyatına necə təsir etdiyini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra qiymətləndirmələr aparılmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərində aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, İKT-yə yatırılan investisiyalar məhsuldarlığı 3 dəfədən 8 dəfəyədək artırmışdır [114, s.199-211].

Ekonometrik metodun köməyi ilə aparılmış tədqiqatlardan birinin nəticələri göstərmişdir ki, İKT sahəsində investisiyaların orta hesabla 10% artımı istehsal artımına 0,45%-lik təkan verir. Həmçinin belə qənaətə gəlinmişdir ki, İKT investisiyaları inkişaf etmiş ölkələr üçün istehsal artımının inkişafında inkişaf etməkdə

olanlardan daha vacib rol oynayır. Orta hesabla inkişaf etmiş bir iqtisadiyyat üçün, İKT sərmayə fondunda 10%-lik artım istehsal artımına 0,8 bənd qatqı verir [104, s.27]. Digər bir araşdırma Çinin telekommunikasiya sahəsində böyük provayderlərindən biri olan Huawei şirkəti tərəfindən aparılmışdır. Şirkətin hazırladığı “Global Connectivity Index 2015” hesabatı 38 parametrdən istifadə etməklə texnologiya sahəsinə yatırılan investisiyalar və iqtisadi artım arasında bu əlaqəni tapmağa çalışmışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlinmişdir ki, İKT investisiyalarında 20% artım ölkənin ÜDM-ni 1% artırır [99, s.23]. Şirkətin 2017-ci il üçün apardığı tədqiqatda isə qeyd edilmişdir ki, 2017-ci ildən 2025-ci ilə qədər İKT infrastrukturuna kapital qoyuluşlarının hər il 10% artması digər sahələrdə də artımı təmin edə bilər. Tədqiqatçıların fikrincə, İKT infrastrukturuna investisiya kimi yatırılan hər bir əlavə dollar 2020-ci ildə ÜDM-də 3,7 dollar, 2025-ci ildə isə 5 dollar artım yaradar [177]. Beynəlxalq təcrübəyə görə, İKT sektoruna yönəldilən sərmayələrin geri qayıtma müddəti (Return on Investment – ROI) 3 ildən 5 ilədəkdir [48].

Innovasiyalar iqtisadi inkişafın mərkəzi amili kimi qəbul olunur. Dünya dövlətlərinin III və QII üzrə ballarına əsasən, korrelyasiya əlaqəsinin qurulması ilə, təhlillər qeyd edilən göstəricilər arasında sıx bağlılığın olduğunu göstərir.

Qrafik 1.3.8 İKT-nin İnkişaf İndeksi ilə Qlobal İnnovasiya İndeksi arasında əlaqə

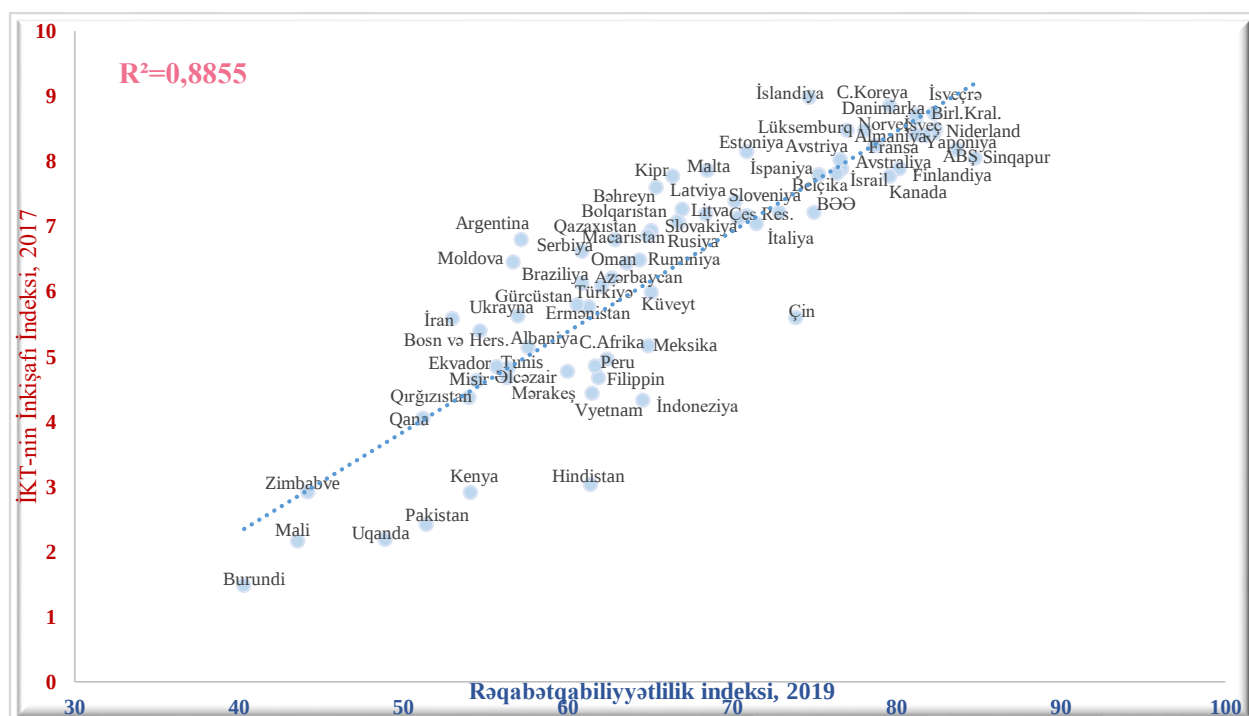
Mənbə [108, s.31;121, s.35-36] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Innovasiya sahəsində nailiyyətləri ilə seçilən qabaqcıl dünya ölkələri eyni zamanda yüksək İKT sektoruna malikdirlər. Adı çəkilən ölkələrə Sinqapur, ABŞ, Cənubi Koreya, Yaponiya, Niderland, Almaniya, İsveçrə, Finlandiya və başqaları aiddir. İnnovativ inkişaf göstəricisi üzrə aşağı bal toplayan bəzi ölkələr həm də zəif İKT göstəricilərinə malikdirlər. Bu ölkələr iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə digərlərindən geridə qalırlar (məsələn, Qana, Uqanda, Burundi, Mali, Zimbabve, Pakistan və s.) (Qrafik 1.3.8) [48].

Qlobal bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyi ilə fərqlənən dövlətlərin üstünlüyü onların inkişaf etmiş İKT sektoruna malik olması və iqtisadiyyatın bütün sektorlarının innovasiyalara əsaslanan inkişafını stimullaşdırmasıdır. Bu gün qloballaşmanın xarakter və tempini səciyyələndirən mühüm sahələrə telekommunikasiya şəbəkələrinin yaradılması, qlobal informasiya texnologiyaları (İT) üzrə xidmətləri bazarı, internetin seqmentinin inkişafı, proqram təminatı, yüksək texnologiyalı avadanlıqların istehsalı və tətbiqi aiddir. Təcrübə də sübut edir ki, texnologiya və xidmətlər sahəsində innovasiyalara açıq olan dövlətlərin iqtisadiyyatları İKT sferasında daha da yaxşı nəticələr əldə etməklə rəqabətqabiliyyətli olurlar [49].

İKT sektorunun inkişafı iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və müqayisəli üstünlüyünə müsbət təsir göstərir. 1.3.9 sayılı qrafikdə QRİ və İİİ hesabatlarının məlumatları əsasında ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi və İKT sektorunun inkişafı arasında bağlılıq təsvir edilmişdir.

Aparılmış təhlillərin nəticəsi, İİİ ilə Rəqabətqabiliyyətlilik indeksləri arasında korrelyasiya əlaqəsinin müsbət olduğunu göstərir, bu bağlılıq kifayət qədər yüksəkdir ($r=0,9410$). İKT infrastrukturunu inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatları da rəqabətqabiliyyətli olur. Müqayisələr göstərir ki, rəqabətqabiliyyətlilik indeksində əmsalı 75-dən yuxarı olan (mümkün bal 1-100 arasındır) dövlətlərin İİİ əmsalı da 7-dən yüksək (mümkün bal 0-10 arasındır) olub. Bu qisim dövlətlər inkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələrdir. Hər iki indeksdə yüksək mövqelər tutmuş dövlətlərə nümunə kimi Norveç, ABŞ, Sinqapur, İsveçrə, Danimarka, Yaponiya, Niderland, Cənubi Koreya, İslandiyanı qeyd etmək olar [48].

**Qrafik 1.3.9 İKT-nin İnkişaf İndeksi ilə Rəqabətqabiliyyətlik
İndeksi arasında bağlılıq**

Mənbə [108, s.31; 120, s.13] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İKT həm tətbiq sahəsi kimi bütün dünyada sürətlə yayılmaqda, həm də sektor kimi inkişaf etməkdə davam edir. Hər bir sahədə olduğu kimi, İKT sektoru özü də, müəyyən alt-sektorlardan ibarətdir. Bu alt-sektorlar üzrə göstəricilərin aydınlaşdırılması, təhlil edilməsi, inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İKT sektorunun strukturuna sabit telefon şəbəkəsi, mobil telefon rabitəsi, poçt, internet, radio və televiziya yayımı, telekommunikasiya peyki, informasiya texnologiyaları (İT) alt-sektoru daxildir. Qrafik 1.3.10-da İKT sektorunun strukturu göstərilib. İKT sektorunun tərkibində telekommunikasiya segmenti böyük paya malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sabit telefon şəbəkəsi, mobil telefon şəbəkəsi, internet, televiziya və radio birlikdə İKT sektorunun əsas hissəsi olan telekommunikasiya sektorunu əhatə edir. 2018-ci ildə global telekommunikasiya xidmətləri bazarının həcmi 2017-ci il ilə müqayisədə 0,8% artaraq 1,62 trilyon dollar həcmində olmuşdur [211].

Qrafik 1.3.10 İKT sektorunun strukturu

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Sabit telefon şəbəkəsi və onun əsas infrastruktur göstəriciləri Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin əsas elementlərindən sayılır. 2018-ci ildə sabit telefon şəbəkəsi abunəçilərinin sayı dünya üzrə 944 milyon nəfər təşkil etmişdir ki, onun da 48,3%-i inkişaf etmiş ölkələrdə, 50,9%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, 0,8%-i isə az inkişaf etmiş ölkələrdə olmuşdur [178]. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu ildən başlayaraq dünyada sabit telefon şəbəkəsi abunəçilərinin sayı azalmaqda davam etmişdir. Buna səbəb isə mobil telefon şəbəkəsinin geniş yayılmasıdır. Sabit telefon abunəçiləri üzərində mobil abunəçilərin artan üstünlüyü XXI əsrin əvvəllərindən İKT sahəsində əsas tendensiyalardan biri olmuşdur.

Qrafik 1.3.11 Dünyada sabit telefon şəbəkəsi abunəçilərinin sayı, milyon nəfər

Mənbə [171] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Telekommunikasiya sektorunun ən gəlirli və sürətli inkişaf edən, yeni texnologiyaların tətbiqi, abunəçi bazasının genişlənməsinə görə aparıcı mövqeyə malik

olan sahəsi mobil rabitə alt-sektorudur. Mobil texnologiya informasiya texnologiyalarının ikinci dalğası kimi meydana çıxmışdır. Onun unikal xüsusiyyəti - simsiz rabitə texnologiyasından istifadə vasitəsilə mobillik imkanının olmasıdır. Mobil telefon xidməti məhsuldarlığı və səmərəliliyini artırır, xərcləri azaldır və eyni zamanda vətəndaşların ictimai xidmətlərə daha yaxşı çıxışı imkanını yaradır. Bu göstərilən səbəblər vətəndaşlar üçün xidmət göstərilməsində əsas amillərdir. GSMA assosiasiyasının məlumatlarına görə, 2018-ci ildə mobil sənaye qlobal ÜDM-ə təxminən 3,9 trilyon ABŞ dolları (və ya 4,6%) töhfə vermiş, eləcə də 32 milyon insan birbaşa və ya dolayı yolla bu sahədə çalışır [123, s.4]. Mobil telefonlar texnologiyanın ən əlçatan formalarından biri kimi bu gün dünya əhalisinin çox hissəsini əhatə edir. 2018-ci ildə dünya əhalisinin 60%-i mobil telefona malik olmuşdur [123, s.15].

Cədvəl 1.3.3

2018-ci ildə bəzi dünya ölkələrində mobil telefon abunəçilərinin sayı, min nəfər

	Ölkələr	mobil telefon abunəçiləri, milyon nəfər	hər 100 nəfərə düşən mobil abunəçilərin sayı		Ölkələr	mobil telefon abunəçiləri, milyon nəfər	hər 100 nəfərə düşən mobil abunəçilərin sayı
1	Çin	1649,3	114	13	Cənubi Koreya	66,4	129
2	Hindistan	1176,2	86	14	Kanada	33,2	89
3	ABŞ	422	123	15	Yunanıstan	12,2	115
4	İndoneziya	319,4	119	16	İsveçrə	10,8	129
5	Rusiya	229,4	157	17	İsrail	10,7	103
6	Yaponiya	179,9	139	18	Azərbaycan	10,3	103
7	Almaniya	107,5	129	19	Finlandiya	7,2	132
8	İran	88,7	108	20	Danimarka	7,2	125
9	İtaliya	83,3	137	21	Yeni Zelandiya	6,4	134
10	Türkiyə	80,1	97	22	Gürcüstan	5,5	133
11	Birləşmiş Krallıq	79,5	117	23	Ermənistan	3,6	121
12	Fransa	70,4	108	24	İslandiya	0,4	126

Mənbə [193;194] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Mobil abunəliklərin ümumi sayı 2005-ci ildə 2,21 milyarddan 2010-cu ildə 5,29 milyarda, 2015-ci ildə 7,18 milyarda yüksəlmişdir [108, s.5]. Bu say dünya üzrə 2018-ci ildə isə 7,91 milyard təşkil etmişdir. Hər 100 nəfərə mobil telefon abunələrinin sayı 2005-ci ildə 33-dən qalxaraq 2010-cu ildə 76-ya, 2015-ci ildə 98-ə, 2018-ci ildə 104-ə

yüksəlmişdir. Xalis mobil abunəçilərin ümumi sayı 2018-ci ildə 5,1 milyard nəfər, dünya əhalisi üzrə nüfuzetmə səviyyəsi isə 61% olmuşdur [193].

Cədvəl 1.3.3-ə əsasən qeyd etmək olar ki, müqayisə edilən ölkələr arasında 2018-ci il üzrə mobil telefon abunəçilərinin say çoxluğuna görə ilk yerlərdə Çin, Hindistan, ABŞ, hər 100 nəfərə düşən mobil telefon abunəçilərinin say göstəricisinə görə isə Rusiya, Yaponiya və s. olmuşdur.

Bu gün informasiya məkanının sürətli inkişafına qlobal informasiya şəbəkəsi olan internet fəal surətdə təsir göstərməkdədir. Dünyada internet istifadəçilərinin sayı hər il artmaqdadır. Belə ki, 1995-ci ildə dünyanın internet auditoriyası 35 milyon, 2000-ci ildə 400 milyon istifadəçi olduğu halda, bu göstərici 2014-cü ildə 2,8 milyard, 2017-ci ildə 3,7 milyard, 2018-ci ildə 3,9 milyard nəfər təşkil etmişdir ki, bu da dünya əhalisinin 51,4%-i deməkdir. Onların təxminən 1,1 milyardı internetə yüksəksürətli çıxış imkanına malik olmuşdur [178]. İnkişaf etmiş ölkələr üzrə bu göstərici 80,9%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 45,3% təşkil etmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə internetin nüfuzetmə səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq, ümumi statistika internetdən istifadə edən əksər insanların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşadığını göstərir.

Genişzolaqlı internet İKT-nin əsas potensial sahələrindəndir. Genişzolaqlı şəbəkənin təyin edilməsi üçün müxtəlif mənbələr tərəfindən fərqli təriflər verilmişdir. Ümumi olaraq genişzolaqlı internet 256 kb/s və daha yüksək sürətli xidmət kimi müəyyən edilir. Son əsrin ilk onilliyinin ortalarından mobil genişzolaqlı internet istifadəyə verildikdən sonra bu abunəçilərin sayı durmadan artmaqda davam etmişdir. Belə ki, mobil genişzolaqlı abunəçilərin sayı 2007-ci ildə 268 milyondan 2010-cu ildə 807 milyona, 2015-ci ildə 3,3 milyarda, 2018-ci ildə 5,3 milyarda yüksəlmişdir. Bu internetin qlobal nüfuzetmə səviyyəsi isə 2007-ci ildə hər 100 nəfərə 4 təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə 11, 2015-ci ildə 45, 2018-ci ildə isə 69,3 olmuşdur [178].

Genişzolaqlı şəbəkələr və xidmətlər getdikcə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə iqtisadi, sosial həyat və inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İKT sektorunun ən sürətli inkişaf tempinə malik tərkib hissəsi olan internetin, xüsusilə də genişzolaqlı internetin iqtisadi inkişafdakı rolu ilə bağlı araşdırmalar bir sıra

beynəlxalq şirkətlərin apardığı tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Dünya Bankının araşdırmaları göstərmişdir ki, sabit genişzolaqlı şəbəkənin nüfuzetmə səviyyəsinin 10% artması yüksək gəlirli ölkələrdə iqtisadi artımın 1,21%, aşağı və orta gəlirli ölkələrdə isə 1,38% yüksəlməsini təmin edir. The Boston Consulting Group-un tədqiqatları nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər 10 genişzolaqlı internet abunəçilərinin əlavə olunması inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM-i 1,2%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 1,35% artırır [96, s.3]. Imperial College və Ericsson şirkəti mobil genişzolaqlı internetin yayılmasının ÜDM baxımından iqtisadi inkişafa nə dərəcədə təsiri olduğunu araşdırmışlar. Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, mobil genişzolaqlı şəbəkə ilə ÜDM arasında əhəmiyyətli bağlılıq vardır. Mobil genişzolaqlı şəbəkənin 10% artması iqtisadi artımı orta hesabla 0,6-2,8% yüksəldə bilər [125, s.20].

Poçt rabitəsi İKT-nin digər alt-sektorları ilə müqayisədə daha qədim tarixə malikdir. Poçt şəbəkəsi dünyanın ən böyük fiziki paylama şəbəkəsini təşkil edir. Ümumdünya Poçt İttifaqının (ÜPI) məlumatına görə, dünyada 5,3 milyondan çox poçt işçisi vardır və təxminən 690,7 min poçt müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Qlobal poçt gəlirləri bir il əvvəl ilə müqayisədə 14 milyard dollar artaraq 2018-ci ildə 409,8 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu gəlirlərin 35,1%-i (143,8 mlrd.doll.) maliyyə xidmətlərinin, 32,5%-i (133,2 mlrd.doll.) məktub göndərişlərinin, 29,7%-i (121,7 mlrd.doll.) bağlama və logistik xidmətlərin, 2,7%-i (11,1 mlrd.doll.) digər elektron poçt xidmətləri də daxil olmaqla digər qlobal poçt xidmətlərinin payına düşmüşdür [101, s.6; s.12]. Əsas poçt maliyyə xidmətlərinin təmin edilməsi qlobal iqtisadi və sosial inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir və həyat standartlarının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Birliyin tədqiqatlarına əsasən, poçt operatorları dünyada təxminən 1,5 milyard insanı əsas maliyyə xidmətlərinə (ödənişlər, pul köçürmələri, əmanətlər) giriş imkanı ilə təmin edir.

Radio və televiziya xəbər, məlumat, eləcə də əyləncənin yayılması, ötürülməsi üçün ən etibarlı kanaldır. Radioya demək olar ki, dünyanın əksər hissəsində, inkişaf etməkdə olan ölkələrin isə 75%-ində çıxış vardır. Dünyada təxminən 44 000 radio stansiyası mövcuddur [201]. 2017-ci ildə dünya ölkələri üzrə radio gəlirlərinin çoxluğuna görə ilk onluqda yer alan ölkələrə ABŞ (21,81 mlrd.doll.), Almaniya (3,88

mlrd.doll.), Çin (2,27 mlrd.doll.), Kanada (1,74 mlrd.doll.), Birləşmiş Krallıq (1,61 mlrd.doll.), Fransa (1,47 mlrd.doll.), Yaponiya (1,20 mlrd.doll.), Avstraliya (0,94 mlrd.doll.), İspaniya və İtaliya (0,54 mlrd.doll.) daxil olmuşdur. 2018-ci ildə qlobal radio gəlirləri 39,6 milyard dollar təşkil etmişdir [117, s.4, s.11]. Dünya üzrə televiziya sahəsində gəlirlərin həcmi 2015-ci ildə 234 milyard dollardan 2017-ci ildə 254 milyard dollara, 2018-ci ildə isə 265 milyard dollara yüksəlmişdir [175].

İT sənayesi dünyanın ən möhkəm sənaye sahəsinə çevrilmişdir. İT digər sənaye sahələri ilə müqayisədə daha çox artan məhsuldarlığa malikdir və qlobal iqtisadi artımın əsas hərəkətverici amillərindən hesab olunur. Gartner analitik şirkətinin hesablamalarına görə, qlobal İT bazarı 2015-ci ildə 3,4 trilyon dollar, 2017-ci ildə 3,5 trilyon dollar, 2018-ci ildə 3,7 trilyon dollar, 2019-cu ildə isə 3,8 trilyon dollar olmuşdur. Bu gəlirlərin 31%-i ABŞ-ın payına düşmüşdür [187]. DİF tərəfindən illik olaraq hazırlanan “Şəbəkə Hazırlığı İndeksi 2019”-a əsasən İT sahəsində aparıcı dövlətlərin ilk onluğunda İsveç, Sinqapur, Niderland, Norveç, İsveçrə, Danimarka, Finlandiya, ABŞ, Almaniya və Birləşmiş Krallıq yer almışdır [124, s.3].

Cədvəl 1.3.4

2018-ci il üzrə dünyanın ən çox gəlirli böyük İT şirkətləri

Şirkət	Ölkə	Gəlirlər, mlrd. ABŞ doll.	İşçilərin sayı, min nəfər
Apple Inc.	ABŞ	265,6	132
Amazon	ABŞ	232,9	613,3
Samsung Electronics	Cənubi Koreya	221,6	309,6
Foxconn	Tayvan	175,6	667,9
Alphabet Inc.	ABŞ	136,8	98,8
Microsoft	ABŞ	110,4	131
Huawei	Çin	109	188
Dell Technologies	ABŞ	90,6	157
Hitachi	Yaponiya	85,5	295,9
IBM	ABŞ	79,6	381,1
Sony	Yaponiya	78,2	114,4
Panasonic	Yaponiya	72,2	271,9
Intel	ABŞ	70,8	107,4
HP Inc.	ABŞ	58,5	55
Facebook Inc.	ABŞ	55,8	35,6
LG Electronics	Cənubi Koreya	55,8	72,6

Mənbə [190] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 1.3.4-ün məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, ən çox gəlir gətirən İT şirkətlərə görə ABŞ liderlik edir. Yaponiya, Cənubi Koreya, Çin kimi dövlətlərin də şirkətləri yüksək gəlirliliyi ilə seçilir. 2018-ci il üzrə ABŞ-ın “Apple” şirkəti gəlirlərin həcminə görə digər şirkətləri qabaqlamışdır.

İT sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər arasında güclü rəqabət vardır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən aparıcı şirkətlər elmi tədqiqatlara və innovasiyalara daha çox vəsait ayırmaqda maraqlıdırlar. 2018-ci ildə elmi tədqiqat, təcrübə sınaq və layihələndirmə işlərinə daha çox investisiya yatan İT şirkətlərin ardıcılığı belə olmuşdur: Amazon - 22,6 milyard dollar, Alphabet - 16,2 milyard dollar, Samsung Electronics - 15,3 milyard dollar, Intel - 13,1 milyard dollar, Microsoft - 12,3 milyard dollar, Apple - 11,6 milyard dollar, Facebook - 7,8 milyard dollar [204].

Kommunikasiya peyki telekommunikasiya məqsədilə istifadə edilən süni peykdir. İqtisadi cəhətdən səmərəli olan peyk sənayesi dünyada ən gəlirli biznes sahələrindən biridir. Bu gün dünyanın bir çox dövlətləri telekommunikasiya peykinə malikdir. Ən çox peykə sahib olan ölkələrə ABŞ (2526), Çin (414), Yaponiya (186) aiddir. Bundan əlavə, dünyada peyklərə malik şirkətlər də vardır.

Cədvəl 1.3.5

Telekommunikasiya peyki olan bəzi dünya ölkələri

Ölkə	Peyk	Ölkə	Peyk	Ölkə	Peyk	Ölkə	Peyk	Ölkə	Peyk
ABŞ	2526	İspaniya	27	İsveç	11	Pakistan	6	Belarus	2
Rusiya	1507	C.Koreya	24	Sinqapur	11	C.Afrika	6	Bolqarıstan	2
Çin	414	Avstraliya	23	Tayland	10	Əlcəzair	6	Çex Resp.	2
Yaponiya	186	Argentina	22	BƏƏ	10	Polşa	5	Portuqaliya	2
Birləşmiş Krallıq	118	İsrail	21	Misir	9	Lüksemburq	4	Ekvador	2
Hindistan	98	İndoneziya	18	Danimarka	9	Filippin	3	Macarıstan	2
Fransa	73	Braziliya	17	Norveç	9	Yunanıstan	3	Estoniya	1
Almaniya	67	Tayvan	16	Qazaxıstan	8	Çili	3	İran	2
Kanada	54	Türkiyə	13	Malayziya	8	Vyetnam	3	İraq	1
İtaliya	28	Meksika	13	Niderland	8	Litva	3	Latviya	1

Mənbə [200] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Avropa Peyk Operatorları Assosiasiyasının məlumatlarında qeyd olunur ki, peyk sənayesinə sərmayə edilən hər 1 avro dövlət vəsaiti birbaşa və yaxud dolayı formada

47 avro gəlir yaradır. Peyk Sənayesi Assosiasiyasının göstəricilərinə əsasən, 2007-ci ildə 122 milyard dollar təşkil edən qlobal peyk sənayesinin gəlirləri davamlı olaraq yüksəlmiş, 2012-ci ildə 210 milyard dollara, 2016-cı ildə isə 261 milyard dollara çatmışdır [116, s.5]. Bir sıra ölkələr, eləcə də böyük transmilli şirkətlər mənfəət qazanmaq üçün peyk sahəsinə milyardlarla dollar məbləğində sərmayələr yatırmağa çalışırlar. Qeyd edilən ildə ABŞ-ın kosmos sənayesi büdcəsi 48 milyard dollar, Çinin - 11 milyard dollar, Rusiya və Hindistanın - 4 milyard dollar, Yaponiyanın - 3 milyard dollar, Fransanın - 2,4 milyard dollar, Almaniyanın - 1,6 milyard dollar, İtaliyanın - 1,2 milyard dollar təşkil etmişdir [102, s.3]. 2017-ci ildə peyk xidmətlərinin kommersiya satışı üzrə ABŞ-ın payı 31%, Rusiyanın - 18%, Çinin - 7%, Hindistanın isə 4% olmuşdur [161].

Araşdırmaların nəticəsi son onilliklərdə İKT sektorunun dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir. Ölkəmizdə də bu sektorun inkişaf etdirilməsi zəruri bir məsələ kimi qarşıda durur.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İKT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İKT sektorunun ölkə iqtisadiyyatında rolunun qiymətləndirilməsi

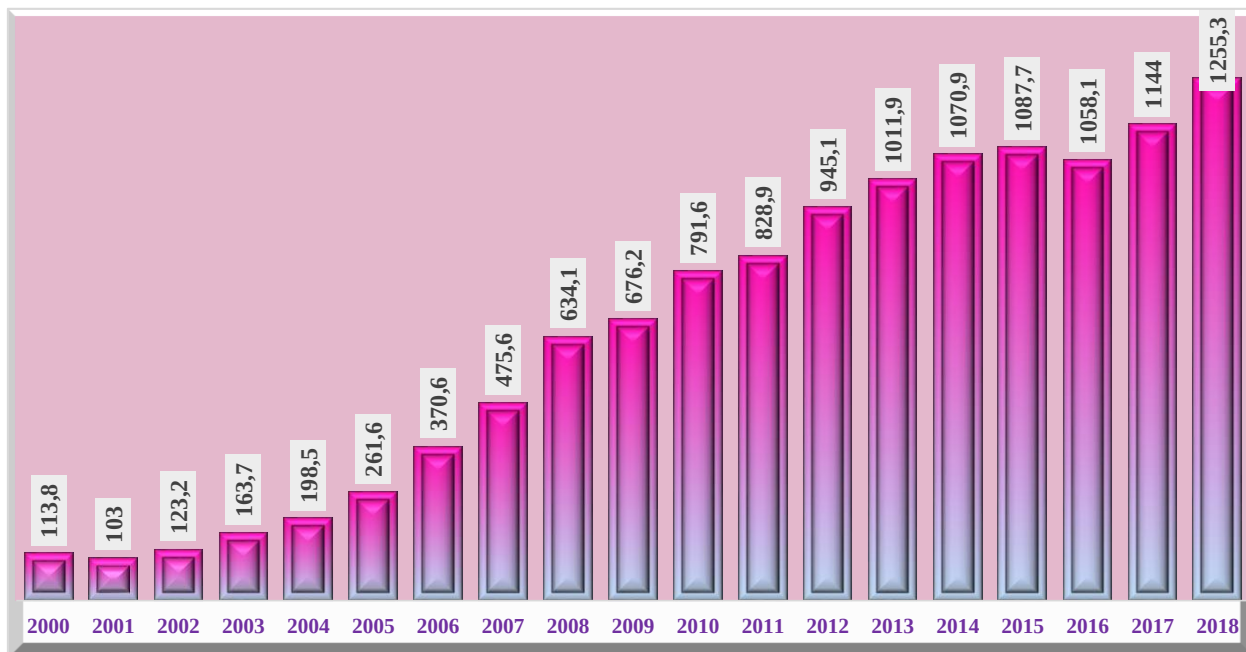
Ölkədə iqtisadiyyatın qeyri-neft bölməsinin dinamik və çoxşaxəli formada inkişafının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması başlıca istiqamətlərdəndir. Son illərdə iqtisadi artım qeyri-neft sektorunun yüksək artımı sayəsində əldə edilmişdir. Respublikada 2013-cü ildən başlayaraq ÜDM-in tərkibində qeyri-neft sektorunun payı 50%-i ötmüşdür. Əgər 2008-ci ildə bu göstərici 37,9% olmuşdursa, 2018-ci ildə 52,4%-ə yüksəlmişdir. Son 9 ildə qeyri-neft sektorunun artım sürəti 1-9,9% arasında dəyişmişdir. 2018-ci ildə isə artım sürəti 1,8% olmuşdur [28, s.16]. Qeyri-neft sektorunda son 15 ildə orta illik artım tempi 8,1% təşkil etmişdir.

İqtisadi inkişafın əsas meylləri içərisində neft sektorundan əldə edilmiş gəlirlərin qeyri-neft sektorunun, xüsusən də nanotexnologiyaların, İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində yönəldilməsi mühüm yer tutur. Qeyri-neft sektorunun tərəqqisinə nail olunması, davamlı və dayanıqlı təminatı sahəsində əsas istiqamətlər içərisində İKT sektoruna xüsusi önəm verilir. Bununla əlaqədar son illərdə respublikada İKT sahəsinin inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm addımlar atılmış və bu sahə dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Qeyri-neft sektorunun payının artmasında vacib ünsürlərdən hesab olunan İKT sektoru yaxın illərdə ölkədə iqtisadi artımı təmin edəcək mühüm sahələrdən biri kimi qeyd edilir.

İKT sektoru, onun əsas göstəricilərinin, sektor üzrə ayrı-ayrı istiqamətlərin inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi, İKT sahəsinin ÜDM-də payının aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin həcminə nəzər saldıqda görmək olur ki, 2001-ci ildən başlayaraq 2015-ci ilə qədər bu sahədə yüksələn trend müşahidə edilmişdir. 2016-cı ildə 1058,1 milyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır ki, bu da

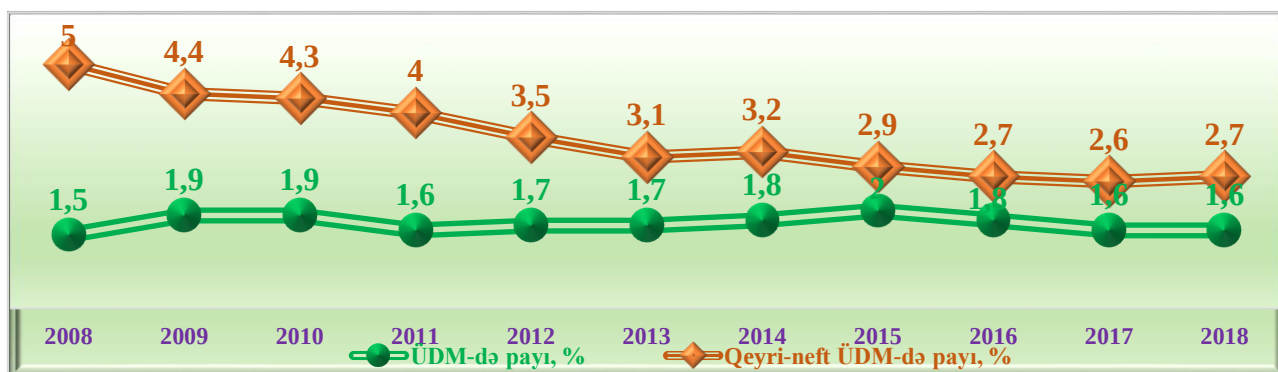
əvvəlki ilin göstəricisindən 2,7% və ya 29,6 milyon manat az olmuşdur. 2017-ci ildə yenidən artma olmuş və əlavə dəyər 1,1 milyard manat, 2018-ci ildə isə 1,3 milyard manat təşkil etmişdir. Ümumilikdə isə 2000-2018-ci illərdə sektorda yaradılmış əlavə dəyərin həcmində 11 dəfə artım olmuşdur (Qrafik 2.1.1).

Qrafik 2.1.1 Azərbaycanın İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər, milyon manat

Mənbə [29, s.7] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Təhlillərin nəticəsi göstərir ki, İKT sektorunun ÜDM-də payı 1,5-2% arasında dəyişdiyi halda, qeyri-neft ÜDM-də bu göstərici ən aşağı 2,6% olmaqla 5%-ə qədər yüksələ bilmişdir. 2018-cı ildə qeyri-neft sektorunda İKT-nin payı 2,7% təşkil etmişdir (Qrafik 2.1.2)

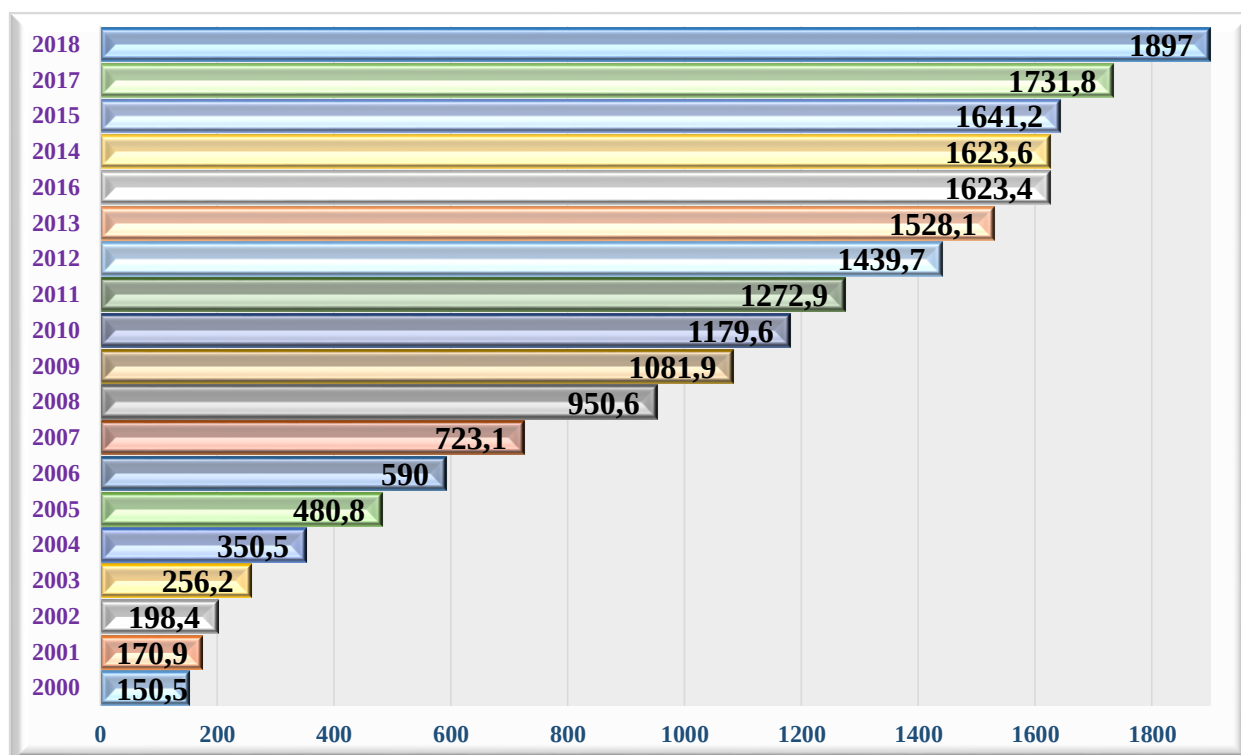
Qrafik 2.1.2 Ümumi ÜDM-də və qeyri-neft ÜDM-də İKT sektorunun payı, %

Mənbə [29, s.7; 157, s.1] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

2018-ci ildə respublikada fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və fərdi sahibkarlar tərəfindən istehsal edilmiş ÜDM-in strukturunda İKT sektoru 1,6% təşkil etmişdir. Bu, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə sektorun az paya malik olduğunu göstərir. İKT sektorunun ÜDM-in tərkibində payının aşağı olmasının başlıca səbəblərindən biri iqtisadiyyatın digər sektorlarının İKT sektoru ilə müqayisədə sürətli böyüməsi ilə izah edilə bilər. Ümumi iqtisadiyyatın artım səviyyəsi ilə müqayisədə sektorun inkişafı bir qədər az olmuşdur. Bunun da nəticəsində ÜDM-in tərkibində sektorun xüsusi çəkisində azalma baş vermişdir. Lakin ÜDM-in artımının təmin edilməsində İKT sahəsinə xüsusi önəm verilir. ÜDM-in tərkibində İKT sferasının xüsusi çəkisinin artırılması qarşıda duran başlıca məqsədlərdəndir. Azərbaycanda İKT sektorunda son illərdə orta illik artım tempi 15-20% faiz təşkil etmişdir. Məsələn, İKT sektorunun artım tempi 2009-cu ildə 13,7%, 2013-cü ildə 14%, 2014-cü 16,2% olmuşdur [140]. Ümumilikdə 2003-2017-ci illərdə sektorda iqtisadi artım 14,5 dəfəyə qədər təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunun başlıca sahələrindən hesab olunan İKT sektorunda əlavə dəyərin artım tempi 2018-ci ildə bir il əvvələ nisbətən yüksək olmuşdur və bu sahədə real ifadədə 9,3% artım qeydə alınmışdır [157, s.1].

Respublikada münbit rəqabət mühitinin və səmərəli tənzimləmə mexanizminin yaradılması istiqamətində həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində İKT sektorunda gəlirlərin həcmi artmışdır.

2000-2015-ci illər ərzində İKT sektorunun gəlirlərində dinamik yüksəlmə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, gəlirlərin həcmi 2000-ci ildə 150,5 milyon manat olduğu halda bu göstərici 2010-cu ildə 1,2 milyard manat, 2015-ci ildə isə 1,6 milyard manata qədər yüksəlmişdir. Təhlil edilən dövrdə yalnız 2016-cı ildə əvvəlki il ilə müqayisədə azalma müşahidə edilmiş, 2,3% geriləmə olmuşdur. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatında baş verən məlum hadisələr sektor üzrə bir sıra göstəricilərə də öz təsirini göstərmişdir. 2017-ci ildə bir il əvvələ nisbətən gəlirlərin həcmi 1,1 dəfə yüksələrək 1,7 milyard manat, 2018-ci ildə isə 1,9 milyard manata çatmışdır. Ümumilikdə isə 2000-2018-ci illərdə gəlirlərin məcmu həcmi 12,6 dəfə artmış və 18,9 milyard manat təşkil etmişdir (Qrafik 2.1.3).

Qrafik 2.1.3 İKT sektorunda gəlirlər, milyon manat

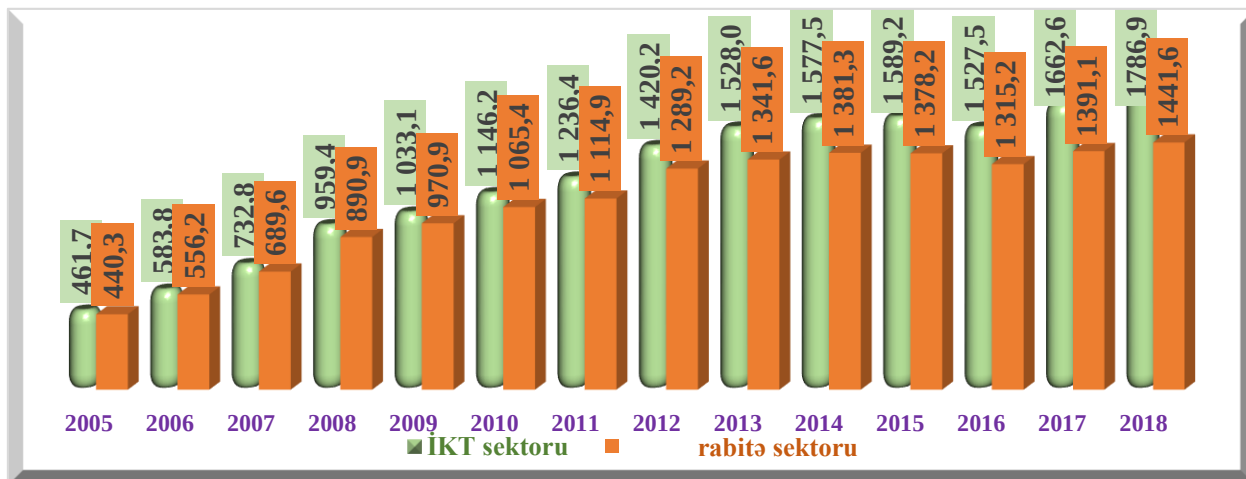
Mənbə [29, s.6] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Sektorda müəssisələr tərəfindən əldə edilən mənfəətin həcmində artım qeydə alınmışdır. Ümumi mənfəətin həcmi demək olar ki, dinamik olaraq yüksəlmiş, 2000-ci ildə 81 milyon manatdan 2018-ci ildə 891,3 milyon manata çatmışdır. Yəni 11 dəfə artım olmuşdur [29, s.7].

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafını, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabətqabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya əsaslı irəliləyişini təmin etmək zəruri bir məsələ kimi qarşıda durur. Bu sadalananlara nail olunmasında İKT sektoru xüsusi yer tutur.

2005-ci ildən başlayaraq 2015-ci ilə qədər ölkədə İKT sahəsində məhsul buraxılışı və xidmətlər üzrə yüksələn trend müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2006-cı ildə əvvəlki ilə nisbətən 26,4%, 2007-ci ildə 25,5%, 2008-ci ildə 30,9%, 2009-cu ildə 7,7%, 2010-cu ildə 10,9%, 2011-ci ildə 7,9%, 2012-ci ildə 14,9%, 2013-cü ildə 7,6%, 2014-cü ildə 3,2%, 2015-ci ildə 0,7% artım baş vermişdir. 2016-cı ildə 3,9%-lik azalma baş versə də, növbəti illərdə yenidən yüksəlmə qeydə alınmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə bir il əvvəl ilə müqayisədə 8,8%-lik, 2018-ci ildə isə 7,5%-lik artım olmuş və sektorda buraxılan

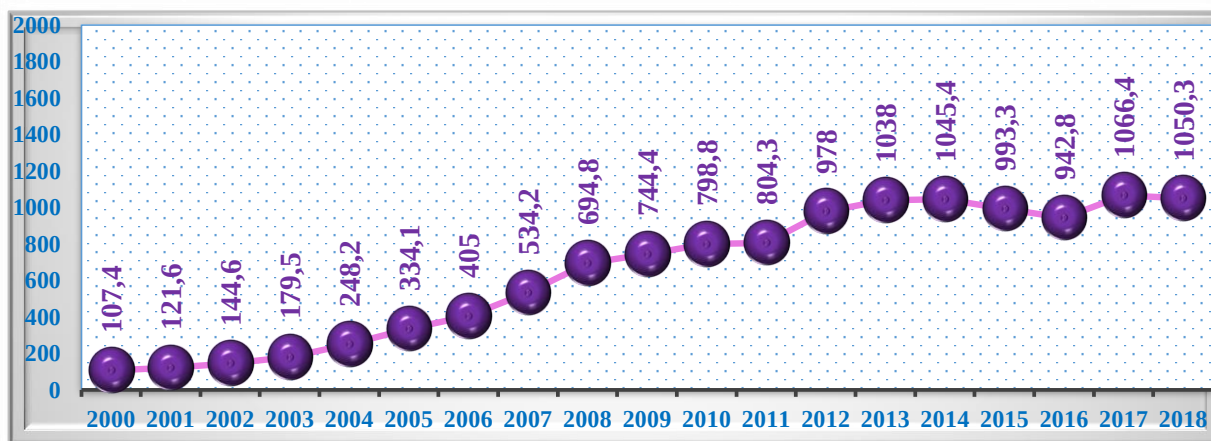
məhsul və xidmətlərin həcmi 1,8 milyard manatadək yüksəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, İKT sektorunun tərkibində rabitə sektoru böyük paya malikdir. Belə ki, qeyd edilən dövrdə sektorda məhsul və xidmətlər buraxılışının əksər hissəsi (80-95%-i) rabitə sektorunun payına düşmüşdür (Qrafik 2.1.4) [43].

Qrafik 2.1.4 Azərbaycanın İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı, milyon manat

Mənbə [27, s.10] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İKT sektorunda göstərilən xidmətlərin əksər hissəsi əhali sektoruna aid edilir. 2000-ci ildən başlayaraq 2014-cü ilədək sektorda müəssisələr tərəfindən əhaliyə göstərilmiş xidmətlərin həcmi ardıcıl olaraq artım nümayiş etdirmişdir. Belə ki, bu müddət ərzində xidmətlərin həcmi 9,7 dəfə artaraq 107,4 milyon manatdan 1045,4 milyon manata qədər yüksələ bilmişdir.

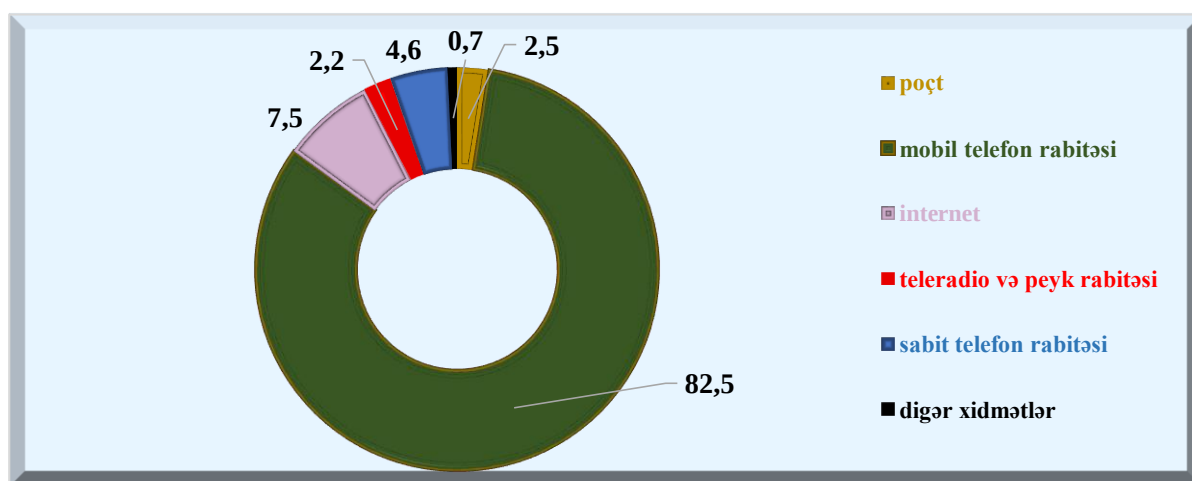

Qrafik 2.1.5 İKT sektorunda əhaliyə göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, milyon manat

Mənbə [29, s.10] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Növbəti iki ildə, yəni 2015 və 2016-cı illərdə xidmətlərin dəyərində enmə müşahidə edilmişdir. 2017-ci ildə əhaliyə 1066,4 milyon manatlıq xidmət göstərilmişdir ki, bu da 2000-ci ilin göstəricisindən 9,9 dəfə çoxdur.

2018-ci ildə isə İKT sektorunda əhaliyə göstərilən xidmətlərin dəyəri əvvəlki ilə müqayisədə 1,5% azalaraq 1050,3 milyon manat olmuşdur ki, bu da sektorda göstərilmiş xidmətlərin 72,6%-nin əhali tərəfindən istehlak olunması deməkdir. Ümumilikdə isə 2000-2018-ci illərdə sektorda bu növ xidmətlərin ümumi həcmi 12,2 milyard manat təşkil etmişdir (Qrafik 2.1.5).

Qrafik 2.1.6 2018-ci ildə əhaliyə göstərilmiş xidmətlərin strukturu, %

Mənbə [29, s.10] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Xidmətlərin dəyərinin formalaşmasında mobil rabitə alt-sektorunun rolu böyükdür. Ən çox dəyər yaradan sahə məhz bu sahədir. Həm mobil rabitə operatorları, həm də özəl və dövlət provayderləri tərəfindən əhaliyə göstərilən internet xidmətlərinin əhatəliliyi də bu sahədə yaradılan dəyərin ildən-ilə artmasına səbəb olmuşdur.

2018-ci ildə İKT sektorunda əhaliyə göstərilmiş xidmətlərin strukturunda mobil telefon rabitəsi böyük paya malik olmuşdur. 2000-ci ilə nisbətən 2018-ci ildə mobil rabitə xidmətlərinin həcmi 12,3 dəfə artaraq 70181 min manatdan 866661 min manata çatmışdır. İKT-nin digər alt-sektorlarının da xidmətlərin tərkibindəki xüsusi çəkisi təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində artmışdır. Ən çox artım internet xidmətlərində qeydə alınmışdır. Belə ki, 2000-2018-ci illərdə internet xidmətlərinin həcmi 546 dəfə artaraq 145 min manatdan 79175 min manat təşkil etmişdir. Poçt alt-sektorunda 19 il ərzində xidmətlərin həcmi 15,3 dəfə artaraq 1727 min manatdan 26478 min manata, teleradio

yayımı və peyk rabitəsi üzrə 99,9 dəfə artaraq 232 min manatdan 23176 min manata, sabit telefon rabitəsi üzrə isə 1,4 dəfə artaraq 33822 min manatdan 47407 min manata yüksəlmişdir [43].

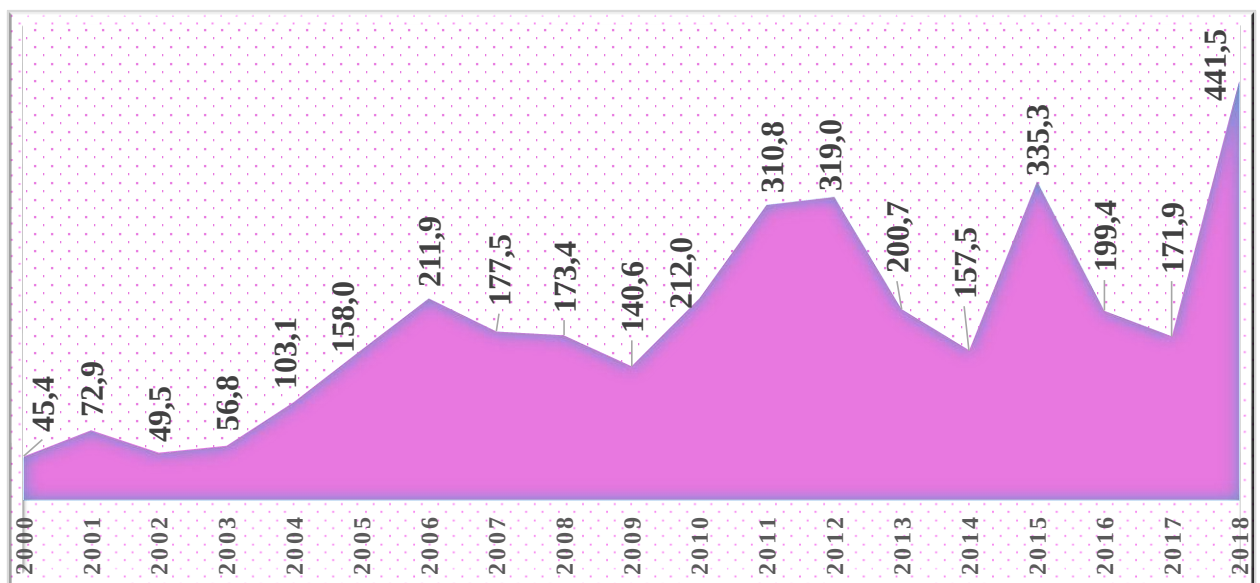
2000-2018-ci illərdə poçt alt-sektorunun İKT sektorunda reallaşdırılmış ümumi xidmətlərdəki xüsusi çəkisi 1,6%-dən 2,5%-ə, internet sahəsində 0,1%-dən 7,5%-ə, teleradio yayımı və peyk rabitəsi üzrə 0,2%-dən 2,2%-ə qalxmışdır. Əhaliyə göstərilmiş xidmətlərin strukturunda yalnız sabit telefon rabitəsinin xüsusi çəkisində azalma müşahidə edilmişdir. Başqa sözlə, bu göstərici 31,5%-dən 4,6%-ə enmişdir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi ölkədə mobil xidmətlərin geniş yayılması və əhalinin əksər hissəsinin sabit telefon şəbəkəsi xidmətlərinə nəzərən mobil xidmətlərdən istifadəyə üstünlük verməsidir. Ümumiyyətlə, mobil rabitənin xidmətlərdəki payı 2000-ci ildən başlayaraq 65%-dən çox olmuş, 2005-ci ildən sonrakı illərdə isə davamlı olaraq 84% üzərində və bəzi illərdə ondan yüksək olmuşdur. Bu göstəricinin 2017-ci ildə 79,2%, 2018-ci ildə isə 82,5%-ə enməsinin səbəbi mobil rabitə gəlirləri ilə müqayisədə radiorabitə, teleradio yayımı və peyk rabitəsi və internet xidmətləri üzrə gəlirlərin nəzərəcarpacaq dərəcə artması ilə izah oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ildə respublikada ümumi xidmətlər ixracında İKT xidmətlərinin payı 0,4%, ümumi xidmətlər idxalında İKT xidmətlərinin xüsusi çəkisi 0,5% təşkil etmişdir. Hər iki göstərici üzrə ölkəmiz ona qonşu dövlətlər içərisində yalnız Türkiyədən irəli olmuşdur [122, s.221]. Həmçinin Azərbaycan yüksək texnologiyaların ixracı üzrə də aşağı nəticələri ilə seçilir. 2018-ci ildə ümumi xidmətlər ixracında yüksək texnologiyaların ixracının xüsusi çəkisi 0,1% təşkil etmişdir. Bu göstərici İran və Gürcüstanda - 0,3%, Ermənistanda - 0,6%, Türkiyədə - 1,3%, Rusiyada isə 2,4% olmuşdur [122, s.221].

Hər bir ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafının və dayanıqlılığının zəruri şərtidir. Səmərəli investisiya qoyuluşları milli iqtisadi sahələrin inkişafının mühüm maliyyə mənbəyidir. Həmçinin investisiya yatırımları iqtisadiyyatın müasir səviyyədə saxlanmasına, yeni sahələrin yaranmasına həlledici dərəcədə kömək edir [66, s.9]. Ölkənin iqtisadi artımının və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafının təmini məqsədilə investisiyaların iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə

yönəldilməsi zəruridir. Bu baxımdan İKT sektoru xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İKT sahəsinə investisiya yatırımı ölkənin uzunmüddətli perspektivdə strateji mövqeyini gücləndirməyə kömək edir [53].

Respublikamızda bir sıra dövlət əhəmiyyətli sənədlərdə [2; 9; 11; 18] İKT sektorunun, İKT infrastrukturu və xidmətlərinin, kosmik sənayenin, yüksək texnologiyalar sektorunun, milli kontentin və s. inkişafının təmin edilməsi başlıca məqsəd kimi qarşıda durur.

Qrafik 2.1.7-dən göründüyü kimi, 2000-2018-ci illər ərzində sektora yönəldilən investisiyalar stabil dinamikaya malik olmamış, müəyyən dövrlərdə yüksəlmə ilə müşahidə olunsada, bəzi illərdə kəskin azalmışdır.

Qrafik 2.1.7 İKT sektorunda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi, milyon manat

Mənbə [29, s.7] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

2016-cı ildə sərmayələrin həcmində əvvəlki ilə nisbətən 40,5%, 2017-ci ildə isə 13,8% azalma olmuşdur. Fikrimizcə, bu illər üzrə sektorda investisiya yatırımlarında baş verən belə kəskin azalma və ya dəyişiklik meylləri daha çox ölkə iqtisadiyyatında baş verən bir sıra proseslərlə (devalvasiya, neft gəlirlərinin azalması) əlaqədardır. Devalvasiya investisiya qoyuluşu proseslərinə təsir etdiyindən, İKT sahəsində də investisiya yatırımının səviyyəsinin aşağı enməsinə səbəb olmuşdur. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, İKT sektoruna yönəldilmiş ən yüksək investisiya qoyuluşu 2018-ci ildə olmuş və 441,5 milyon manat təşkil etmişdir. Bu 2000-ci ilin müvafiq göstəricisi

ilə müqayisədə 9,7 dəfə çoxdur. 2000-2018-ci illərdə İKT sektoruna yatırılan investisiyalar ümumilikdə 3,5 milyard manatdan çox olmuşdur [29, s.7].

Ölkə iqtisadiyyatına xarici sərmayələrin cəlb edilməsi dövlətimizin iqtisadi inkişaf strategiyasının önəmli tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkədə xarici investisiyanın səviyyəsi və xarakteri bazarın açıqlığı, dövlətin yürütdüyü siyasət, infrastrukturun keyfiyyəti, siyasi və tənzimləyici sabitlik, vergilər və tariflər, əmək xərcləri, beynəlxalq öhdəliklər və mövcud hüquqi çərçivə kimi müxtəlif amillərdən asılıdır. Respublikamızda digər sahələrdə olduğu kimi, İKT sahəsində də yerli biznes strukturları ilə yanaşı xarici investorlara da investisiya yatırmaq üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. İKT sektoru xarici investisiyanın cəlb olunması üçün potensial sahələr sırasına daxildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sektora yatırılan sərmayələrdə xarici sərmayələr az paya malikdir. Sektorda xarici sərmayələr ümumi sərmayələrin 2000-ci ildə 6,2%-ni, 2004-cü ildə 17,8%-ni, 2005-ci ildə 11,3%-ni, 2006-cı ildə 38,1%-ni, 2007-ci ildə 9,4%-ni, 2008-ci ildə 18,3%-ni, 2011-ci ildə 13,5%-ni, 2012-ci ildə 15,5%-ni, 2015-ci ildə 36,7%-ni, 2016-cı ildə 11%-ni təşkil etmişdir. Sektor üzrə investisiyalarda xarici investisiyaların aşağı çəkiyə malik olmasından başqa, bəzi illərdə (2001, 2002, 2003, 2009, 2010, 2013, 2014, 2017) sektora ümumiyyətlə xarici investisiyalar yönəldilməmişdir [53]. 2018-ci ildə isə daxili investisiyaların həcmi 81,2% olduğu halda, xarici investisiyaların çəkisi 18,8% olmuşdur. Ümumilikdə isə 2000-2018-ci illərdə sektora qoyulmuş məbləğin yeddidə bir hissəsini xarici investorların vəsaiti təşkil etmişdir ki, bu da 487,7 milyon manata bərabərdir. Sektora yatırılan sərmayələrdə daxili sərmayələr böyük paya malikdir. Təhlil edilən 19 il ərzində cəmi investisiyaların 85%-dən çoxu daxili investisiyaların payına düşmüşdür və bu növ investisiyaların məbləği 2,9 milyard manat təşkil etmişdir [29, s.7].

İKT sektorunda yatırılan sərmayələr ölkə üzrə əsas kapitalla yönləndirilən ümumi sərmayələrdə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə az paya malik olmuşdur. Belə ki, bu göstərici əksər illərdə 3% civarında dəyişmişdir. Ən aşağı göstərici 2014-cü ildə (0,9%), ən yüksək göstərici isə 2001-ci ildə qeydə alınmış və 6,2% təşkil etmişdir. Bu göstərici 2018-ci ildə 2,6% olmuşdur [53].

Respublikada elmi tədqiqat və innovasiyalara çəkilən xərclərin həcmi yüksək deyildir. Belə ki, bu növ xərclərin ÜDM-ə nisbəti 2000-2018-ci illərdə 0,2-0,3% arasında dəyişmişdir. Təhlilin son ilində isə 0,2% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, elmi tədqiqat və innovasiyalara çəkilən xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi Ermənistanda - 0,2%, Gürcüstanda - 0,3%, İranda - 0,8%, Rusiya və Türkiyədə isə 1% olmuşdur [122, s.218-333].

Cədvəl 2.1.1

İxrac və idxal olunmuş İKT məhsulları

İllər	İxrac olunmuş İKT məhsulları, min doll.	İdxal olunmuş İKT məhsulları, min doll.
2009	1 936,3	335894,6
2010	964,8	228101,4
2011	985,6	336563,7
2012	723,5	319 516
2013	9 098,9	259748,4
2014	1 751,4	273 350,3
2015	2 430,1	261 747,3
2016	3 038,7	232 576,4
2017	2 912,0	328 372,9
2018	4134,7	519882,5

Mənbə [27, s.99-110] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 2.1.1-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci ildə respublikada ixrac olunmuş İKT məhsullarının ümumi dəyəri 4134,7 min dollar olmuşdur ki, bunun 63,7%-i kompüter və periferiya avadanlıqlarının (2633,9 min doll.), 29,1%-i telekommunikasiya avadanlıqlarının (1205,2 min doll.), 3,1%-i elektron avadanlıqların (126,3 min doll.), 4,1%-i isə digər İKT avadanlıqlarının (169,3 min doll.) payına düşmüşdür. Bu göstərici 2009-cu ildəki göstəricidən (1936,3 min doll.) 2,1 dəfə çox olmuşdur. Müqayisə edilən dövrdə ixrac sahəsində ən böyük göstərici 2013-cü ildə qeydə alınmışdır (9098,9 min doll.).

Sektorda idxalın həcmində ən yüksək göstərici 2018-ci ildə qeydə alınmış və ölkəyə ümumi dəyəri 519,9 milyon dollar olan 89 mal qrupu üzrə İKT məhsulları idxal edilmişdir. Bunlardan 18 mal qrupu üzrə 35,7%-i kompüter və periferiya avadanlıqlarının (185,8 mln. doll.), 10 mal qrupu üzrə 37,2%-i telekommunikasiya avadanlıqlarının (193,3 mln. doll.), 32 mal qrupu üzrə 16,5%-i elektron avadanlıqların (85,8 mln. doll.), 29 mal qrupu üzrə olmaqla 10,6%-i isə digər İKT avadanlıqlarının

(55 mln. doll.) payına düşmüşdür [47].

İKT sektorunda məhsulların idxal və ixrac əməliyyatlarına diqqət yetirdikdə, idxal məhsullarına xərclənən vəsaitlərin ixracdan əldə edilən gəlirləri dəfələrlə üstələdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, idxal ixracı 2009-cu ildə 173,5 dəfə, 2010-cu ildə 236,4 dəfə, 2011-ci ildə 341,5 dəfə, 2012-ci ildə 441,6 dəfə, 2013-cü ildə 28,5 dəfə, 2014-cü ildə 156,1 dəfə, 2015-ci ildə 107,7, 2016-cı ildə 76,5 dəfə, 2017-ci ildə 112,8 dəfə üstələmişdir. 2018-ci ildə isə idxalın həcmində 2017-ci il ilə müqayisədə 58,3%, ixrac sahəsində əvvəlki ilə nisbətən 42% artma baş vermiş və bununla da idxal ixracdan 125,7 dəfə çox olmuşdur [54].

Xarici ticarət sahəsində böyük mənfi saldo vardır. Müvafiq olaraq göstərilən illər üzrə mənfi saldo 2009-cu ildə -333958,3 min doll.; 2010-cu ildə -227136,6 min doll.; 2011-ci ildə -335578,1 min doll.; 2012-ci ildə -318792,5 min doll.; 2013-cü ildə -250649,5 min doll.; 2014-cü ildə -271598,9 min doll.; 2015-ci ildə -259317,2 min doll.; 2016-cı ildə -229537,7 min doll., 2017-ci ildə -325460,9 min doll., 2018-ci ildə isə -515747,8 min doll. təşkil etmişdir.

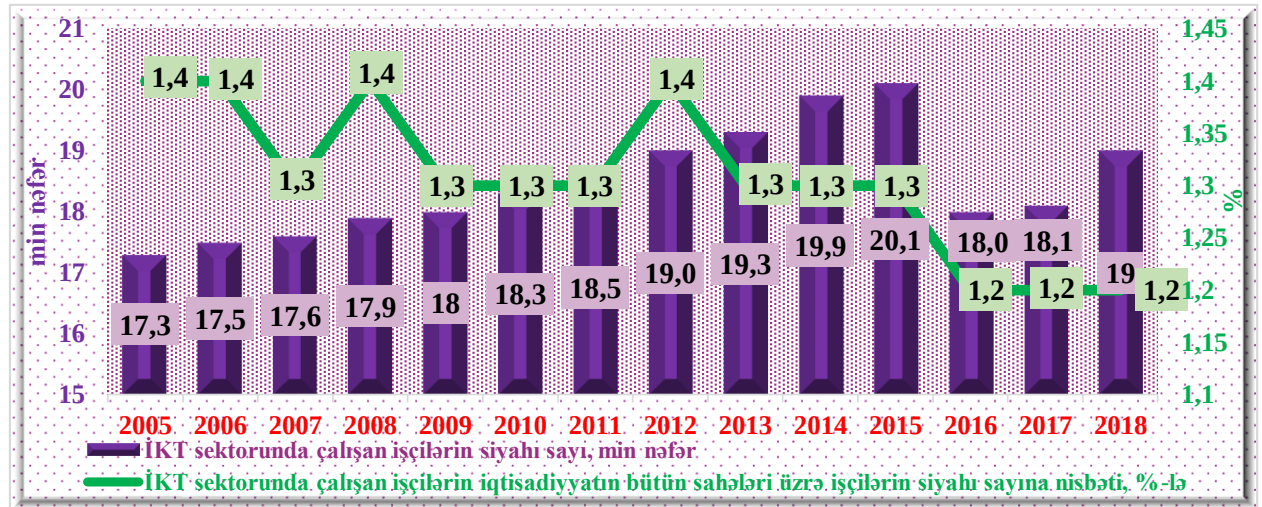
Müqayisəli təhlillər göstərir ki, 2009-cu ildə ticarət sahəsində ixracın payı 0,6%, idxalın payı isə 99,4% təşkil etmişdir. 2010-cu ildə bu göstərici müvafiq olaraq 0,4% və 99,6%, 2011-ci ildə 0,3% və 99,7%, 2012-ci ildə 0,2% və 99,8%, 2013-cü ildə 3,4% və 96,6%, 2014-cü ildə 0,6% və 99,4%, 2015-ci ildə 0,9% və 99,1%, 2016-cı ildə 1,3% və 98,7%, 2017-ci ildə 0,9% və 99,1%, 2018-ci ildə isə 0,8% və 99,2% olmuşdur. Göründüyü kimi, respublikada İKT məhsullarının idxalından asılılıq vardır [47].

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac edilmiş İKT məhsullarının ölkədən ixrac edilmiş bütün növ məhsulların dəyərində xüsusi çəkisi çox cüzdür. Belə ki, qeyd edilən göstərici 2010-cu ildə 0,01% olduğu halda, 2018-ci ildə 0,02% təşkil etmişdir [179]. İdxal olunmuş İKT mallarının ölkəyə idxal edilmiş bütün növ məhsulların dəyərində payı isə 2018-ci ildə 4,5% təşkil etmişdir. Ümumilikdə, bu göstərici 2009-2018-ci illər ərzində 2,4-5,5% arasında dəyişmişdir [27, s.10].

Aparılan təhlillərin nəticəsi göstərir ki, hazırda ölkəmizdə İKT məhsullarının böyük hissəsi idxal edilir. Bu məhsulların bəzilərini respublikada istehsal etmək olar. Məhsulların istehsal edilməsi idxalı əvəz edər və yerli bazarda əhali arasında bu

məhsullara olan tələbatın ödənilməsini təmin edə bilər [47].

Ölkəmizdə İKT sektorunda çalışan işçilərin siyahı sayında demək olar ki, dinamik yüksəlmə müşahidə edilmişdir. 2018-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 0,9 min nəfər artım qeydə alınmışdır.

Qrafik 2.1.8 İKT sektorunda çalışan işçilərin siyahı sayı, min nəfər

Mənbə [27, s.10] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Sektorda fəaliyyət göstərən maddəli işçilərin iqtisadiyyatın bütün sahələrində işləyən işçilər üzrə payı elə də böyük deyildir. 2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında maddəli çalışan işçilərin sayı 1551,7 min nəfər olmuşdursa, onun 1,2%-ni, yəni 19 min nəfərini İKT sektorunda çalışan işçilər təşkil etmişdir. Ümumilikdə təhlil edilən illər ərzində sektorda işçilərin iqtisadiyyatın bütün sahələrində işləyən işçilər üzrə xüsusi çəkisi 1,2-1,4% arasında dəyişmişdir ki, bu da dünya üzrə göstəricidən (2%) aşağı olmuşdur (Qrafik 2.1.8). ARDSK-nın məlumatlarına əsasən, İKT sektorunda çalışan işçilərin orta illik sayında 2000-2018-ci illərdə 1,3 dəfə artım olmuş və bu say 26,4 min nəfər təşkil etmişdir. 2018-ci ildə onların 13900 nəfəri rabitə sahəsində, 6008 nəfəri poçt sektorunda, 6498 nəfəri isə informasiya sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Respublikamızda İKT sektorunda istehsal sahəsi ilə müqayisədə xidmət sahəsi üstün paya malikdir. Bu baxımdan sektorda məşğul olan əhəlinin əksər hissəsi məhz İKT-nin xidmət sahəsində fəaliyyət göstərir [47].

Qeyd etmək ki, son illərdə ölkənin İKT sektoru üzrə orta aylıq əməkhaqqı dinamik artımla müşayiət olunmuşdur. Belə ki, əmək haqqının məbləği 2010-cu ildə əvvəlki

illə müqayisədə 8,5%, 2011-ci ildə 8,5%, 2012-ci ildə 7,9%, 2013-cü ildə 8,6%, 2014-cü ildə 8,8%, 2015-ci ildə 1,7%, 2016-cı 4,7%, 2017-ci ildə 11,3% artmışdır. 2018-ci il üçün olan məlumata görə, sektor üzrə orta aylıq əmək haqqı əvvəlki il ilə müqayisədə 1,2% artırılaraq 881,3 manata çatdırılıb. Bu, 2000-ci ilin göstəricisindən 796,7 manat və ya 10,4 dəfə çoxdur. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə İKT sektorunda orta aylıq nominal əmək haqqı daha yüksək olmuşdur [29, s.7].

Müasir dövrdə yeni texnologiyalar, proqram təminatı, yüksək texnologiyalı avadanlıqların, telekommunikasiya şəbəkələrinin yaradılması, İT, sabit və mobil rabitə bazarının, televiziya və radio sahəsinin, poçt alt-sektorunun, eləcə də internetin inkişafı İKT sektorunun genişləndirilməsini və inkişaf tempini müəyyən edən əsas amillərdir. İKT sferasının inkişafı Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında prioritet sahələrdən hesab edilir. Respublikamızda İKT sahəsində qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnərək informasiya və bilik bazasının formalaşmasına, İKT sektorunun inkişaf potensialının artırılmasına, bu sahədə infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə və xidmətlərinin genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir [43].

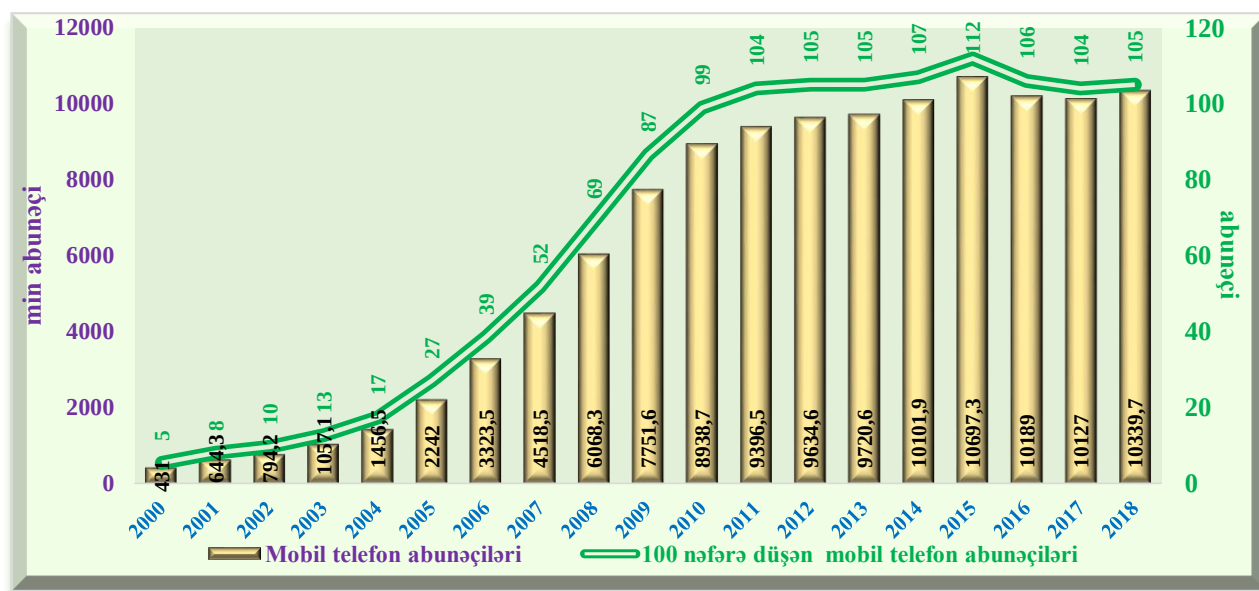
Sabit telefon şəbəkəsi infrastrukturunun modernləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və sabit şəbəkə üzərindən yeni rabitə xidmətlərinin göstərilməsi Azərbaycanda bu sahə ilə bağlı qarşıda duran əsas məqsədlərdir. Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) regionunda ilk dəfə ölkəmizdə bütün yaşayış məntəqələri telefonlaşdırılmış və ölkə üzrə 7 rəqəmli nömrələmə sistemində keçid təmin olunmuşdur. Ölkədə sabit telefon xidmətləri əsasən ölkənin 2 iri dövlət operatoru – “Aztelekom” MMC və “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC tərəfindən göstərilir. Aztelekom Azərbaycanın rayonlarında, BTR isə Bakı şəhəri ərazisində bütün növ telefon, genişzolaqlı internet, rəqəmləndirilmiş və digər müasir telekommunikasiya xidmətləri göstərir [137].

2018-ci ildə respublikada sabit telefon şəbəkəsi abunəçilərinin sayı 1,7 milyon nəfər təşkil etmişdir. Bu göstərici 2000-ci ildə 801,2 min nəfər olmuşdur. 100 nəfərə düşən sabit telefon abunəçilərinin sayı isə 2000-ci ildə 9 olduğu halda 2018-ci ilin sonuna 16,9 olmuşdur ki, bu da dünya üzrə göstəricidən (12,6 nəfər) 34,1% çoxdur [172]. Sabit telefon şəbəkəsi üzrə əsas infrastruktur göstəricilərinə gəldikdə, 2000-

2018-cı illərdə respublikada sabit şəbəkə telefonlarının sayı 801,3 min nömrədən 1462,4 min nömrəyə, hər 100 ailəyə düşən sabit şəbəkə telefonları 42-dən 62 ədədə, hər 100 nəfərə düşən sabit şəbəkə telefonları isə 10-dan 15-ə yüksəlmişdir. Qeyd edilən dövrdə ATS-lərin sayı 918 vahid artaraq 1949, ATS-lərin ümumi tutumu isə 1093,4 min nömrə artaraq 1962,5 min nömrə təşkil etmişdir. Azərbaycanda son texnologiyalardan olan “Yeni nəsil şəbəkələri” (NGN) texnologiyalarının tətbiqinin genişlənmə meyli özünü göstərməkdədir. ATS-lərin NGN texnologiyası ilə təchiz edilməsi səviyyəsi yüksəlmişdir. Belə ki, yeni şəbəkənin tutumunda 2007-ci ildən başlayaraq daimi artım müşahidə edilmiş və bu göstərici həmin ildə 11,5%-dən 2018-cı ildə 40,7%-ə qədər çoxalmış, şəbəkədə 798,9 min nömrə fəaliyyət göstərmişdir. NGN şəbəkəsi abunəçilərinin sayı 4,2 dəfə artaraq 2008-ci ildə 145474 abunəçidən 2018-cı ildə 599073 nəfərə çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, NGN texnologiya əsaslı ATS-lər bir sıra üstünlüklərə malikdir. Yeni nəsil şəbəkə texnologiyası istifadəçilərə telefon rabitəsi ilə yanaşı, multimedia xidmətləri, yüksək sürətli internet, video görüntülü rabitə və s. kimi çoxlu sayda xidmətlər təqdim edir. Sabit telefon rabitəsi üzərindən internetə qoşulmaların sayı da sürətlə artmışdır. Belə ki, 2001-ci ildən başlayaraq cəmi 9,2 min qoşulma təşkil edən bu say 107 dəfə artmış və 2018-ci ildə 984,1 min qoşulmaya bərabər olmuşdur [29, s.13].

Mobil rabitə alt-sektoru sahəsində xidmətlər ölkəmizdə 1994-cü ildən göstərilməyə başlanılıb. Həmin il ilk mobil operator olan “Bakcell” fəaliyyətə başlamışdır. Sonrakı illərdə “Azercell MMC” (1996) və “Azerfon” (2007) şirkətlərinin bazara daxil olması ilə bu sahədə rəqabət daha da güclənmişdir. Hazırda mobil rabitə sahəsində güclü inkişaf vardır [43].

İlk dövrlərdən başlayaraq mobil telefon abunəçilərinin sayında sıçrayışlı artım olmuşdur. Əgər 1994-cü ildə respublikada cəmi 0,5 min abunəçi var idisə, bu say 2005-ci ildə 2242 min abunəçi, 2010-cu ildə 8938,7 min, 2018-ci ildə isə 10339,7 min nəfər təşkil etmişdir. Bu göstərici üzrə ölkəmiz qonşu dövlətlər arasında Rusiya, İran, Türkiyədən sonrakı pilləni paylaşmışdır.

Qrafik 2.1.9 Mobil abunəçilərin say dinamikası

Mənbə [29, s.13] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Hər 100 nəfərə düşən mobil abunəçilərin sayı göstəricisində də böyük artım olmuşdur. 1994-cü ildə hər 100 nəfərdən biri mobil telefon abunəçisi olmuşdursa, bu say 2010-cu ildə 99, 2018-ci ildə isə 105 təşkil etmişdir. Bu göstərici ilə Azərbaycan dünya (104) üzrə göstəricini üstələmişdir. Hər 100 nəfərə düşən mobil abunəçilərin sayına əsasən qeyd etmək olar ki, ölkədə eyni şəxs bir neçə mobil telefon nömrəsindən istifadə edə bilmək imkanına malikdir [29, s.13].

Ölkədə mobil cihazların (IMEI kodu) qeydiyyatı (2011-ci il) və mobil nömrələrin operatorlar arasında avtomatik daşınma sistemi (2014-cü il) fəaliyyət göstərir.

Rabitə xidmətləri içərisində mobil internet mühüm yer tutur. Mobil internetin yüksək sürətlə yayılması bu xidmətin cəlbedici və səmərəli olduğunu göstərir. Ölkəmizdə hər 3 mobil operator eyni zamanda mobil genişzolaqlı şəbəkə bazarını bölüşdürür. İlk 3G şəbəkəsi 2009-cu ildə Azerfon tərəfindən, 4G isə 2012-ci ildən Azercell tərəfindən tətbiq edilmişdir. LTE-nin tətbiqinə 2015-ci ildən başlanılmışdır. Mobil internet istifadəçilərinin sayı günü-gündən artmaqdadır. 2010-2014-cü illərdə mobil genişzolaqlı internet xidmətlərindən istifadə edən mobil abunəçilərin ümumi mobil abunəçilərdə payı 39% yüksəlmiş və bu göstərici 2014-cü ildə 44,1% təşkil etmişdir. 2018-ci ildə Azərbaycanda hər 100 nəfərdən 59-u mobil genişzolaqlı internet

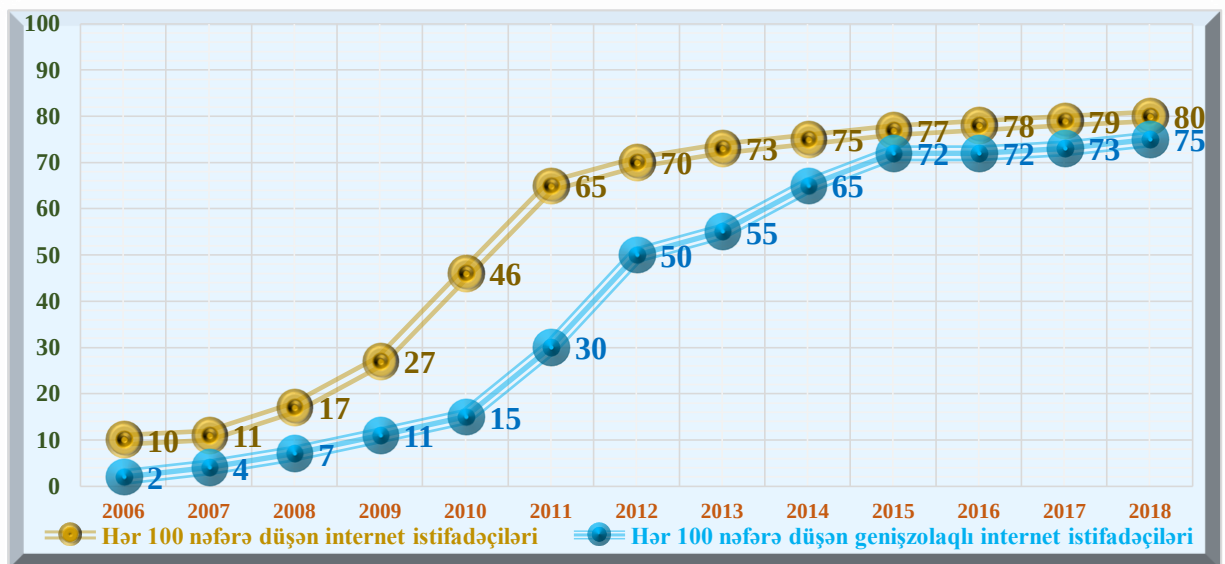
abunəçisi olmuşdur ki, bu da MDB üzrə (81 nəfər), dünya üzrə (71 nəfər) və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə orta göstəricidən (61 nəfər) aşağı olmuşdur [164]. BTİ-nin məlumatlarına görə, mobil genişzolaqlı nüfuzetmə və əhatə dairəsi üzrə Azərbaycan MDB regionunda liderlər sırasındadır. Bundan əlavə, son illər ölkədə ümumi istifadədəki telefon şəbəkəsində istifadə olunan səsli trafik həcmi azalmaqda davam edir. Bunun da başlıca səbəbi genişzolaqlı qoşulmaların sayının (o cümlədən 3G, 4G, WI-FI və s.) və internet-telefonu xidmətlərindən istifadənin artmasıdır [43].

Televiziya və radio yayımlarının fəaliyyətinin inkişafı respublikada informasiyalı dövlətin və cəmiyyətin qurulmasında özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə ən son standartlara cavab verən texniki baza yaradılmışdır. Radio və televiziya yayımı infrastrukturunun inkişafında ölkəmizin qarşısında duran başlıca vəzifə - genişçəşidli və irihəcmli məlumatların böyük sürətlə və yüksək keyfiyyətlə istifadəçiyə çatdırılmasına, strateji baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyan tezlik resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, yerüstü efir vasitəsilə çoxsayda televiziya proqramlarının qəbuluna imkan verən rəqəmli televiziya yayımına keçidin tam təmin edilməsi olmuşdur ki, bu da 2016-cı ilin sonuna reallaşdırılmışdır [43]. Rəqəmli televiziya yayımı əhaliyə ölkənin istənilən ərazisində televiziya proqramlarını yüksək keyfiyyətlə - HD standartında izləməyə, təsvir, səs siqnallarının kənar maneələr və informasiya itkisi olmadan qəbuluna, bölgələrdə bütün televiziya yayımının vahid stansiyadan həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaradır. Qeyd edək ki, Azərbaycan MDB-də tam olaraq rəqəmli yayıma keçən ikinci dövlətdir [151].

Respublikada 30-dək dövlət, ictimai, özəl və regional teleradio şirkətlərinin radio-televiziya proqramları yayımlanır. Dövlət radio və televiziya proqramlarının əhali üzrə əhatəsi 100%, ictimai, özəl TV və radio yayımlarının əhatəsi isə 75-80% təşkil edir [134]. 2018-ci ildə ölkədə 126 radio-televiziya stansiyası olmuşdur. Qeyd edilən ildə televiziya kanallarının ümumi sayı 23, radio kanallarının isə 14 vahid təşkil etmiş, həm televiziya, həm də radio kanallarının 13-ü peyk qəbullu olmuşdur [29, s.16]. Radio-televiziya vericilərinin proqram qəbul etmə avadanlıqlarına görə 60,8%-i peyk qəbullu, 15,2%-i efir qəbullu, 11,8%-i radiorele xətti ilə, 10,9%-i kabel yayımlı, 1,3%-i digər sistem üzrə olmuşdur [29, s.17].

İnternet ölkəmizdə 1993-cü ildən inkişaf etməyə başlamışdır. Son illərdə respublikada internet xidmətləri bazarının həcmi böyüməkdədir. Belə ki, internet milli seqmenti inkişaf etdirilmiş, internetə müasir qoşulmaların, o cümlədən genişzolaqlı, simsiz və mobil vasitələrlə qoşulmaların tətbiqi, internet xidmətlərinin göstərilməsi genişləndirilmişdir [43].

Ölkəmizdə 2006-2018-ci illəri əhatə edən statistik göstəricilərdən aydın görmək olur ki, qeyd edilən dövrdə internet istifadəçilərinin sayı 8 dəfə artmışdır. Genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı isə daha sürətlə yüksəlmişdir. 13 il ərzində 100 nəfərə düşən genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı 37,5 dəfə artaraq 2018-ci ildə 75 nəfər təşkil etmişdir (Qrafik 2.1.10). Onların da 81,8%-i gündəlik internetdən istifadə etmişlər. 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayına görə ölkəmiz dünya üzrə orta göstəricini (51,4) 1,6 dəfə, MDB ölkələrinin orta göstəricisini (69,9) isə 1,1 dəfə üstələmişdir.

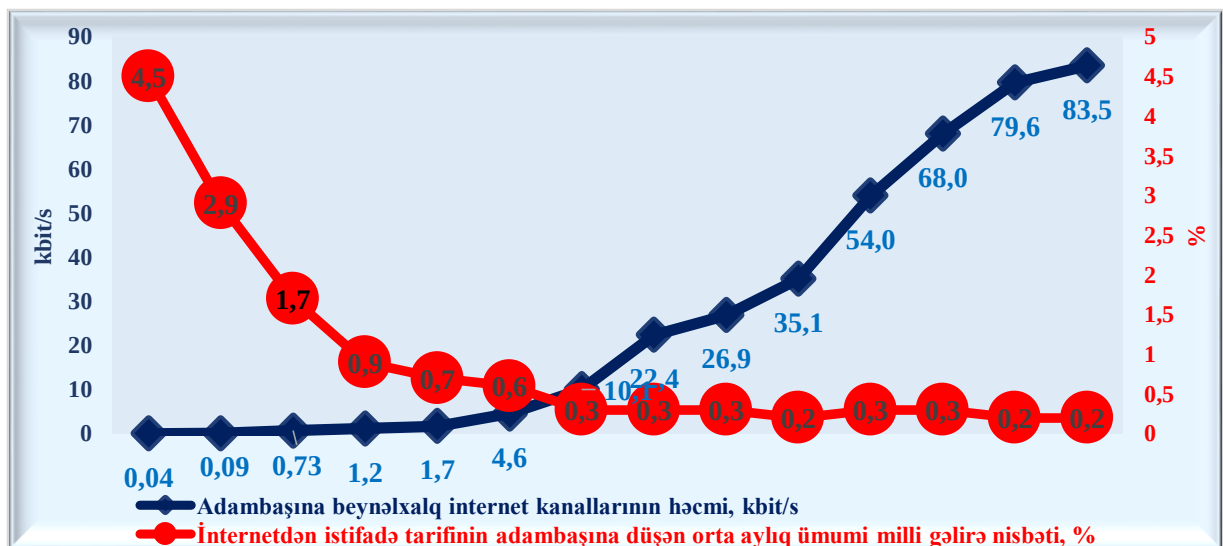

Qrafik 2.1.10 İnternet istifadəçilərinin sayı

Mənbə [27, s.9] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Beynəlxalq və yerli internet kanalları internet infrastrukturunun əsas tərkib hissələrindəndir. Bu, istifadəçilərdən göndərilən və onlara çatdırılan məlumatların sürətinə təsir göstərir. Bu göstərici ölkə əhalisinin internetdən istifadə sürəti və keyfiyyəti haqqında məlumatı təmin edir.

Ölkəmizdə beynəlxalq internet kanallarının ümumi tutumunda artım müşahidə edilmişdir. Respublikada beynəlxalq kanallara qlobal çıxış iki operator (Delta Telekom və Azertelecom) tərəfindən təmin edilir. Adambaşına düşən beynəlxalq internet kanallarının həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə dəfələrlə artaraq 2005-ci ildə 0,04 kbit/s-dən 2018-ci ildə 83,5 kbit/s-yə çatmışdır [27, s.9]. Bu, dünya (86 kbit/s) və inkişaf etmiş ölkələrin göstəricisi ilə (135 kbit/s) müqayisədə az olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrin göstəricisindən (68 kbit/s) yüksəkdir. Həmçinin internetdən istifadə tarifi hər nəfərə düşən orta aylıq ÜMG-yə nisbəti üzrə enmə müşahidə edilmişdir. Bu göstərici 14 il ərzində 22,5 dəfə və ya 4,3% azalaraq 0,2% olmuşdur (Qrafik 2.1.11).

Qrafik 2.1.11 Beynəlxalq internet kanalı və internet tariflərinin dəyişməsinin asılılığı (2005-2018-ci illər)

Mənbə [27, s.9] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Beynəlxalq internet kanallarının ümumi tutumu da artımla müşayiət olunmuşdur. 2011-ci ildə 86,8 Gb/s olduğu halda, 2012-ci ildə 200 Gb/s, 2013-cü ildə 250 Gb/s, 2015-ci ildə 530 Gb/s, 2016-cı ildə isə 550 Gbit/s-yə təşkil etmişdir. 2018-ci ilin 9 ayı ərzində bu kanalların ümumi tutumu 820 Gb/s-dək artırılmışdır. Beynəlxalq internet kanallarının tutumunun artırılması sayəsində Azərbaycan ərazisindən Gürcüstan, İran, İraq, Orta Asiya ölkələrinə internet trafiki ötürülür.

Poçt alt-sektoru ölkəmizin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq İKT sahəsində aparılan genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində inkişaf etməkdədir. Azərbaycan poçtu dünya poçtuna integrasiya yolunda uğurlu addımlarını atmış və hal-

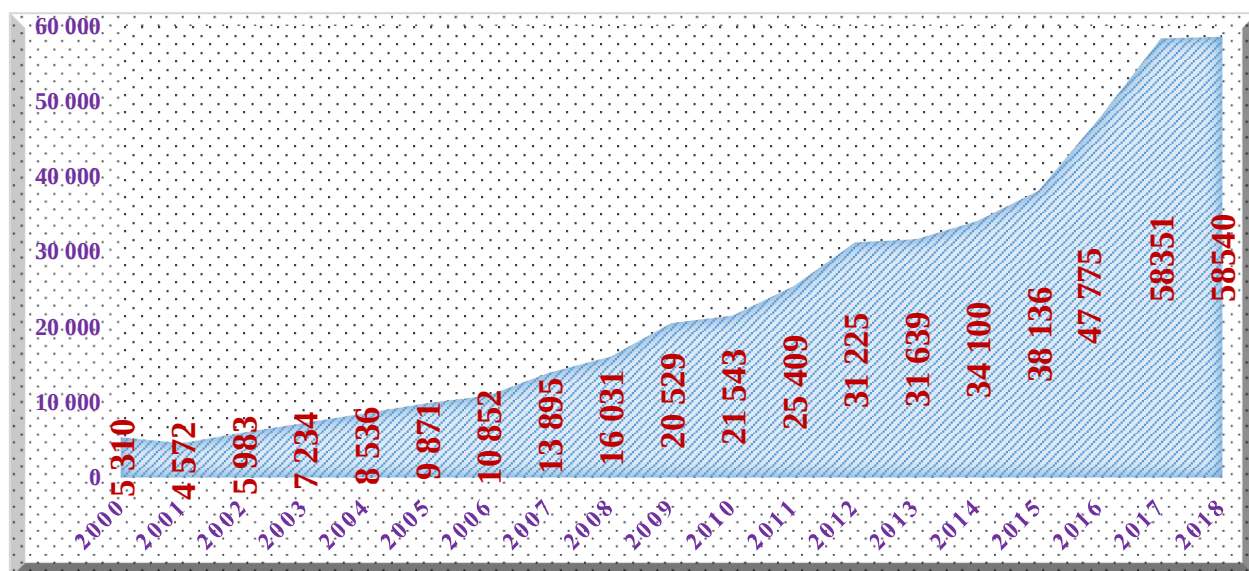
hazırda da atmaqdadır. Dünyanın demək olar ki, əksər dövlətləri ilə birbaşa və ya tranzit yolla beynəlxalq poçt mübadiləsinin reallaşdırılmasına nail olunmuşdur. Poçt sahəsi bir çox beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr qurmaqla yanaşı, beynəlxalq tədbirlərdə üzv və ya müşahidəçi qismində fəal iştirak edir. Azərbaycan poçtu hal-hazırda beynəlxalq bağlamaların izlənilməsi üçün ÜPI-nin İPS sistemi üzrə dünyanın 70-ə qədər ölkəsi və bağlamaların operativ axtarışına dair “Cricket” sorğu sistemi üzrə isə 80-ə qədər ölkəsi ilə əməkdaşlıq edir [135].

Bu gün ölkəmizdə poçt alt-sektoru özünün ən dinamik tərəqqi dövrünü yaşayır. Bu sahədə vahid kompüter şəbəkəsi yaradılmış, yeni texnologiyalar tətbiq edilmiş, poçt xidmətindən istifadə edənlərin sayı isə xeyli çoxalmışdır. Nəticədə, poçt şəbəkəsinin iqtisadi durumu yaxşılaşmış, müasir dünya tələblərinə uyğunlaşmış, rəqabətə davamlılığı artmışdır. Poçt sektorunda fəaliyyətlər “Poçt haqqında” [20], “Feldyeger rabitəsi haqqında” [14] və s. Azərbaycan Respublikasının Qanunları əsasında tənzimlənir.

Azərbaycanda vahid dövlət poçt operatoru olan “Azərpoçt” MMC-nin ölkə üzrə geniş filial şəbəkəsi vardır və müəssisə bütün ölkə ərazisində universal poçt xidmətlərini həyata keçirir. “Azərpoçt” MMC ənənəvi poçt xidmətləri ilə yanaşı, biznes, maliyyə xidmətləri də göstərir. “Azərpoçt” MMC Milli Ödəniş Sistemlərinin tərkib hissəsi olan Mərkəzi Bankın AZİPS və XÖHKS sistemlərinə, eləcə də SWIFT sisteminə qoşulmuşdur [135].

“Azərpoçt” MMC ilə yanaşı özəl poçt operatorları da fəaliyyət göstərirlər. Bu şirkətlər hüquqi və fiziki şəxslərə ənənəvi xidmətlərlə yanaşı, müasir, operativ, keyfiyyətli, sürətli və yeni xidmət növləri, bank-maliyyə xidmətləri, sürətli pul köçürmələri və s. göstərirlər.

Son dövrlərdə poçt sahəsində aparılan islahatlar və yerinə yetirilmiş işlər öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Görülmüş tədbirlər nəticəsində xidmətlərin həcmində artım müşahidə edilmişdir. 2001-ci ildən başlayaraq xidmətlərin həcmi dinamik olaraq artmışdır. 2000-ci ildən 2018-ci ilə qədər poçt sahəsində göstərilən xidmətlərin həcmi 11 dəfə artaraq 58,5 milyon manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2010-cu il ilə müqayisədə 171,7%, 2015-ci il ilə müqayisədə isə 53,5% çoxdur (Qrafik 2.1.12).

Qrafik 2.1.12 Poçt və kuryer xidmətlərinin həcmi, min manat

Mənbə [29, s.11] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Respublikada ötən illər ərzində mövcud poçt şöbələrinin yeni əsaslarla təmin edilməsinə, həmçinin yeni poçt şöbələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Poçt alt-sektoru üzrə statistik göstəricilərə nəzər saldıqda, görmək olar ki, əgər 2000-ci ildə poçt şöbələrinin sayı 1354 olmuşdursa, 2015-ci ildə bu göstərici qeyd edilən illə müqayisədə 292 poçt şöbəsinin açılması nəticəsində 1646, növbəti il isə 1658 vahid təşkil etmişdir. 2018-ci ildə ölkə üzrə ümumi sayı 1680 olan poçt şöbələrinin 23,6%-i şəhər (397), 76,4%-i isə kənd yerlərində (1283) olmuşdur [29, s.11].

Ölkədə sürətli poçt və kuryer xidmətləri üzrə də inkişaf vardır. “Azərpoçt” MMC-nin filialı olan “Azərekspresspoçt” Rabitə Müəssisəsi və digər özəl poçt müəssisələri sürətli poçt xidmətlərini (EMS) həyata keçirirlər. Nəticədə, 2000-2018-ci illərdə bu xidmətlərdən əldə olunan gəlirlərdə də sürətli artım baş vermişdir. Əgər 2000-ci ildə bu sahədə gəlirlərin həcmi 127 min manat olmuşdursa, 2018-ci ildə bu rəqəm 10658,9 min manat təşkil etmişdir. Daha dəqiq desək, təhlil dövrü ərzində 83,9 dəfə artım olmuşdur. Poçtalyon və kuryerlərin sayı isə həmin il 1400 nəfər təşkil etmişdir [29, s.12]. Artıq “Azərpoçt” tərəfindən istifadəyə verilən “Şəbəkə” adlanan yeni xidmət mərkəzlərində ənənəvi telekommunikasiya və poçt xidmətlərindən əlavə, bank-maliyyə, aviabilet satışı, turizm xidmətləri, büdcə, kommunal ödənişlər üzrə xidmətlər də həyata keçirilir.

İT istehsalına və tətbiqinə hökumət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanda İKT infrastrukturunun inkişafı və genişləndirilməsi ilə yanaşı, bu sahə ölkə hökuməti tərəfindən iqtisadiyyatın gələcək uğurlu inkişafı üçün strateji sahə kimi qeyd edilib. Ölkədə İT bazarı artım mərhələsini yaşayır. İT alt-sektorunda xidmət-ticarət sahəsinin çəkisi 80%-dən yüksəkdir, qalan hissə isə istehsal sahəsinin payına düşür. Bu gün ölkədə İT müəssisələri tərəfindən az sayda da olsa kompüter və elektron avadanlıqlar, telekommunikasiya və radio avadanlıqları istehsal olunur və yığılır. Əksər şirkətlər proqram təminatının işlənilməsi və tətbiqi, internet resurslarla bağlı xidmət göstərir. Hazırda şirkətlərimiz nəinki regionun İKT bazarında, həm də qlobal bazarda iştirak edirlər. Eyni zamanda, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi ölkəmizin region üçün istehsal və ixrac, informasiya resursları və tranziti mərkəzi kimi formalaşmasına da imkan yaradır. Ölkənin İKT şirkətləri nəinki yerli layihələr, eləcə də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində də layihələr icra edirlər. Bu sektorda inkişaf üçün ölkədə əlverişli biznes şərtləri və investisiya mühiti mövcuddur. Müasir texnologiyaların, innovasiyaların və təcrübənin, səmərəli biznes modellərin ölkəmizdə tətbiqinə böyük əhəmiyyət verilir. Dünya səviyyəli İT şirkətlər ölkənin İT bazarında iştiraklarını genişləndirməyə səy göstərirlər [43].

Kommunikasiya peyki sahəsi son illərdə yaranmasına baxmayaraq respublikamızda kosmik sənaye inkişaf edir və bu sahəyə böyük sərmayələr qoyulmuşdur. Qafqazda yeganə peyk operatoru - “Azərkosmos” ASC tərəfindən nəinki telekommunikasiya, həmçinin coğrafi kəşfiyyat sahələri üçün yüksək keyfiyyətdə peyk xidmətləri təqdim edilir. 2013-cü ilin fevralında orbitə buraxılmış, Avropa, Yaxın Şərq, Afrika, Qafqaz, Mərkəzi Asiya regionlarını əhatə edən ölkənin ilk telekommunikasiya peyki “Azerspace-1”-in dünyanın 25-dən çox ölkəsində sabit müştəri bazası vardır. “Azerspace-1” vasitəsilə yerli və beynəlxalq səviyyəli 100-ə yaxın televiziya və radio kanalları yayımlanır, o cümlədən Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və bir sıra digər xarici ölkələrin telekanalları və xüsusi rabitə sistemləri peykin resurslarını kommersiya müqavilələri əsasında istifadə edir. Qeyd edək ki, tikintisi, sığortalanması, orbitə buraxılması və yerüstü infrastrukturun yaradılmasına 233 milyon dollar vəsait xərclənib. 2014-cü ilin dekabr ayında Azərbaycan sayca ikinci,

imkanlarından həm ölkədaxili, həm də xarici ölkələr üçün istifadəsi nəzərdə tutulan, təyinatına görə yüksək ayırdetməli Yer səthinin məsafədən müşahidə peykinə - “Azersky”-a sahib oldu. Dəyəri 157 milyon avro olan peykin xidmətlərindən kənd təsərrüfatı, xəritəçəkmə, dəniz və quruda neft çirklənmələrinin tədqiqi, müdafiə, təhlükəsizlik və başqa sahələrdə istifadə edilir. “Azərkosmos” ASC-nin “Azerspace-1” və “Azersky” peyklərinin kommersiya istismarından əldə etdiyi ümumi gəlir 2017-ci ildə 42,3 milyon manat, 2018-ci ildə 45,4 milyon manat olmuşdur. “Azərkosmos” ASC tərəfindən dünyanın bir sıra ölkəsinə xidmət ixrac edilir. 2017-ci ildə ümumi gəlirlərin 37,9 milyon manatı, 2018-ci ildə isə 36,8 milyon manatı peyk və telekommunikasiya xidmətlərinin ixracından əldə edilmişdir. Bu isə əldə edilmiş gəlirlərin şirkətin ümumi gəlirlərinin qeyd edilən illər üzrə müvafiq olaraq 89,6% və 81,1%-ni təşkil etmişdir [34, s.9]. Şirkət peyk xidmətlərini 20-dən çox ölkəyə satır. Əsas alıcılara Fransa, Malayziya, BƏƏ, Almaniya, Gürcüstan və başqaları daxildir. “Azerspace-1” peykinin gəlirlərinin 80%-i, “Azersky”-ın gəlirlərinin 98%-i xarici bazarlarda formalaşır [43].

Kosmik xidmətlər bazarında ölkənin rəqabətədavamlı mövqe tutmasının, eyni zamanda, peyk xidmətlərinin davamlılıq və etibarlılığının təmini məqsədilə 28 sentyabr 2018-ci il tarixində sayca üçüncü, təyinatına görə isə ikinci telekommunikasiya peyki - “Azerspace-2” orbitə buraxılmışdır. Dəyəri 190 milyon dollar olan, istismar müddəti azı 15 il nəzərdə tutulan peykin əhatə zonasına Avropa, Cənub-Qərbi və Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq və tropik Afrika ölkələri daxildir. Peykin iqtisadiyyatımız üçün 400 milyon dollar gəlir yaradacağı proqnozlaşdırılır [129]. Azərkosmos növbəti illərdə çox yüksək ayırdetməli Yer səthinin məsafədən müşahidə peykinə də əldə etməyi planlaşdırır. Qeyd edək ki, 2017-ci ildə peyk xidmətlərinin kommersiya satışı üzrə ölkəmizin dünyada payı 0,3% təşkil etmişdir [43].

İKT-lərin sürətlə yayılması informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının əsas şərtlərindəndir. İKT-lər inkişafın mühüm stimulu və dünya iqtisadiyyatının ən dinamik sahələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətin fəaliyyətində başlıca element, sənaye, xidmət sektoru, dövlət idarəetməsi, sosial struktur, təhsil, məşğulluq və insanların gündəlik həyatı kimi sahələrdə köklü dəyişikliklərə gətirib çıxaran amil kimi

tanınır. Bu baxımdan İKT həm xidmət sektoru kimi və həm də tətbiq növləri kimi sürətlə inkişaf edir. İKT vətəndaşların həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Informasiyalı cəmiyyətdə mühüm amillərdən ən əsası İKT-lər vasitəsilə təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsidir. Ölkədə əhalinin kompüter texnologiyalarından geniş şəkildə və mütəmadi olaraq istifadə etməsi onların bu sahədəki bilik və təcrübəsini artırmaqla yanaşı, eyni zamanda informasiya məkanına fəal çıxış imkanını da yüksəldir. Son illər ərzində əhalinin kompüterlərlə təminatı baxımından xeyli irəliləyişlər olmuşdur.

Statistik məlumatlara əsasən, bu gün ölkədəki ailələrin 100%-də televizor vardır. 2.1.2 sayılı cədvəlin göstəricilərinə əsasən demək olar ki, ölkədə əhalinin kompüterdən istifadəsi genişlənmişdir. Belə ki, 2005-ci ildə ümumilikdə əhalinin cəmi 15%-i kompüter istifadəçisi olmuşdursa, 2018-ci ildə bu rəqəm 72,5% təşkil etmişdir. Onların da 81,8%-i demək olar ki, hər gün kompüterdən istifadə etmişdir.

Cədvəl 2.1.2

Azərbaycanda ev təsərrüfatlarında İKT sistemlərinin mövcudluğu, %

Göstəricilərin adı	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında televizoru olmuş ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi	98,9	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında kompüteri olmuş ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi	7,3	30,3	62,4	63,1	63,8	64,1
Ölkə üzrə bütün əhalinin sayında kompüterdən istifadə edən əhalinin payı	15,0	38,0	69,9	70,8	71,7	72,5
Ölkə üzrə bütün ev təsərrüfatlarında evdə internetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi	16,6	45,1	76,7	77,2	77,8	78,2

Mənbə [27, s.11] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Bundan əlavə, respublikamızda orta hesabla hər 100 ailədən 64-də kompüter olmuşdur ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 8,8 dəfə çoxdur. Ev təsərrüfatları üzrə 100 nəfərə düşmüş kompüterlərin sayı 15,8 ədəd təşkil etmişdir.

2005-2018-ci illərdə ev təsərrüfatlarının evdə internetə çıxış imkanı 61,6% yüksəlmiş və bu rəqəm 78,2% təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir il əvvəl bu rəqəm 77,8% olmuşdur.

Müəssisələrdə İKT-lərdən istifadə onların rəqabətqabiliyyətinin

yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Respublikada müəssisələrdə müasir texnologiyalardan istifadə səviyyəsi əvvəlki illərlə müqayisədə artmaqdadır. Əgər 2005-ci ildə ölkədə bütün müəssisələrin 20,5%-i kompüterdən istifadə etmişdirsə, 2018-ci ildə 12,3 min müəssisə və ya fəaliyyəti olanların 67,2%-i kompüterdən istifadə etmişdir. Fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin ümumilikdə 265,6 min ədəd kompüteri olmuşdur. Bu bir il əvvəlki göstəricidən (263,2 min ədəd) 0,9% çoxdur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrdə kompüterdən istifadə edən işçilərin sayı aşağı səviyyədədir. Fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan bütün işçilərin siyahı sayında kompüterdən istifadə edənlərin xüsusi çəkisi 2005-2018-ci illərdə 6,7%-dən 33,4%-ə yüksəlmişdir. Daha dəqiq desək, 295,9 min işçi kompüterdən istifadə etmişdir. Bu isə elə də böyük göstərici deyildir.

Cədvəl 2.1.3

Azərbaycanda müəssisələrdə İKT-dən istifadənin əsas göstəriciləri, %

Göstəricilərin adı	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə kompüterdən istifadə edən müəssisələrin payı	20,5	47,3	63,1	65,3	66,9	67,2
Kompüterdən istifadə edən işçilərin fəaliyyət göstərmiş bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti	6,7	15,8	28,0	29,6	30,7	33,4
Fəaliyyət göstərən müəssisələrdə internetdən istifadə edən müəssisələrin payı	3,8	27,9	48,0	51,6	52,5	52,9
İnternetdən istifadə edən işçilərin fəaliyyət göstərmiş bütün müəssisələrdə çalışan işçilərin siyahı sayına nisbəti	1,2	7,1	20,4	21,9	23,1	25,3

Mənbə [27, s.32] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Ölkəmizdə müəssisələrdə internetdən istifadə göstəriciləri də çox yüksək deyildir. Rəsmi statistik məlumatlara görə, təhlilin əhatə etdiyi dövr ərzində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə internetdən istifadə etmiş müəssisələrin xüsusi çəkisi 49,1% çoxalmış və 52,9% təşkil etmişdir. Müəssisələrdə istifadə olunan kompüterlərin 65,8%-i və ya 174817 ədədi internetə qoşulmuşdur. İnternetə çıxışı olmuş müəssisələrin 50,9%-i Bakı şəhərində cəmlənmişdir. Bütün ölkə üzrə kompüteri olmuş müəssisələrin 80,9%-nin internetə çıxış imkanı olmuşdur.

İnternetdən istifadə edən işçilərin fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışanların sayına nisbəti də qənaətbəxş deyildir. Cədvəl 2.1.3-dən göründüyü kimi, bu rəqəm

2005-ci ildə 1,2%, 2010-cu ildə 7,1%, 2015-ci ildə 20,4%, 2018-ci ildə isə 25,3% təşkil etmişdir ki, bu da həmin il internetə çıxışı olmuş 9981 müəssisədə çalışan 223,6 min işçinin internetdən istifadə etməsi deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrdə internetdən istifadə edən işçilərin bölgüsünə nəzər saldıqda görmək olar ki, qeyd edilən 223,6 min işçinin 5,6%-i və ya 12590 nəfəri İKT sektorunda fəaliyyət göstərən işçilər olmuşdur. Qeyd edilən sektorda fəaliyyət göstərmiş müəssisələrdə kompüterlərin ümumi sayı isə 17188 ədəd təşkil etmişdir.

Təhlillərin nəticəsinə əsasən demək olar ki, müəssisələrdə həm kompüter, həm də internetdən istifadə üzrə göstəricilər yüksək səviyyədə olmamağı ilə diqqəti cəlb edir. Buna görə də, ölkədə müəssisələrin göstərdikləri xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməsi və müasirləşməsi baxımından İKT texnologiyalarına yiyələnməsi, eləcə də bu müəssisələrdə fəaliyyət göstərən işçilərin kompüter və internetdən istifadəsi imkanları genişləndirilməlidir.

Ümumilikdə, İKT sektorunun alt sahələrinin müasir vəziyyəti ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, sektorun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər öz müsbət nəticəsini vermişdir. Təhlillərdən də göründüyü kimi, sektorun mobil rabitə, internet, peyk rabitəsi kimi sahələri yüksək inkişaf tempinə malikdir. Təhlillərin nəticəsini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, İKT sektoru ölkə iqtisadiyyatında yüksək təsir imkanlarına malikdir və bu sahədə dinamik artım və inkişaf meylləri müşahidə edilir [43].

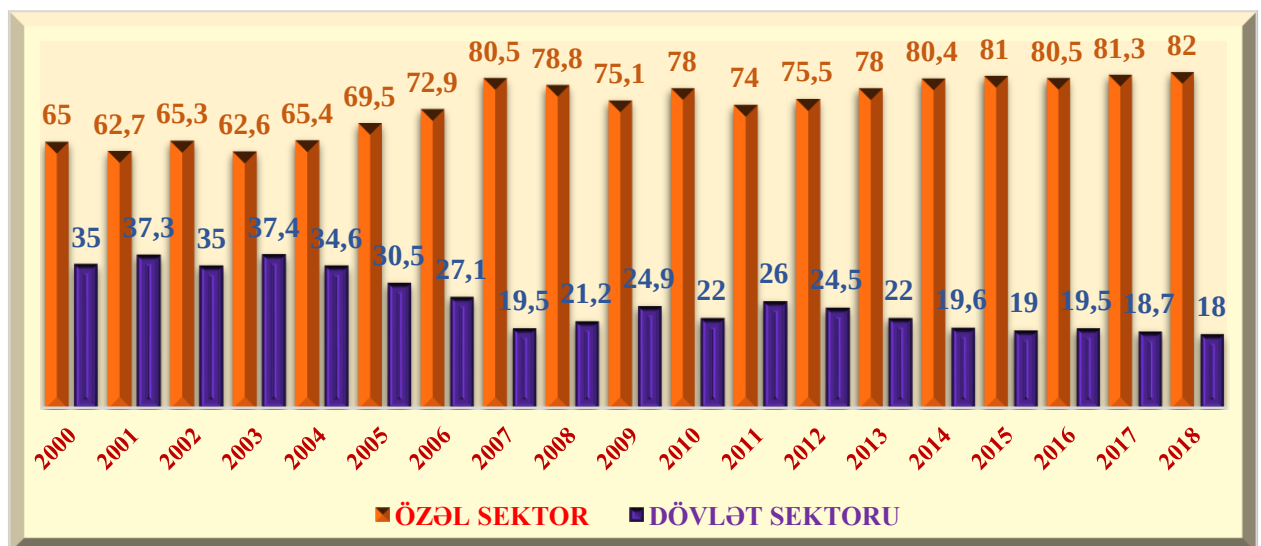
2.2. İKT sektorunda sahibkarlığın müasir vəziyyətinin təhlili

Ölkədə həyata keçirilən siyasət sahibkarlığın tərəqqisinin sürətləndirilməsi və onun rolunun gücləndirilməsinə, özəl mülkiyyətin əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, bu sahədə dövlət qayğısının artırılması və mövcud potensialın reallaşdırılmasına yönəlmişdir. Azərbaycan sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli ölkədir. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər

sürətlə artır ki, nəticədə özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında payı yüksəlir. Özəl bölmənin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2006-cı ildən etibarən 80%-in üzərində qərarlaşmışdır. 2018-ci ildə ÜDM-in həcmində özəl sektorun payı 84,7% təşkil etmişdir [28, s.16].

Bazar münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi İKT sferasında da biznes fəaliyyətinin genişlənməsinə, onun müxtəlif formalarının inkişafına maraq yüksəlir.

İKT sektorunda sahibkarlığın rolu artmaqdadır. Sektora göstərilən diqqət və qayğının fonunda sahibkarlar səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanı əldə edirlər. Son illər ərzində İKT sahəsində görülən işlər nəticəsində qeyri-dövlət sektoru üzrə gəlirlərin payı artmaqda davam etmişdir. Belə ki, özəl sektorun İKT bazarındakı payı 2000-ci ildən başlayaraq 60%-dən yuxarı olmuşdur. Bu göstərci 16%-dən çox artaraq 2000-ci ildə 65%-dən 2017-ci ildə 81,3%-ə qədər yüksəlmişdir. Qeyd edək ki, 2005-ci ildə özəl sektorun payı 69,5% olmuşdur. Dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi təhlil edilən dövr ərzində 19-37% intervalında dəyişmişdir [42]. 2018-ci ildə sektorda 18% dövlət bölməsinin payına düşdüyü halda, qeyri-dövlət bölməsinin payı 82% təşkil etmişdir (Qrafik 2.2.1).

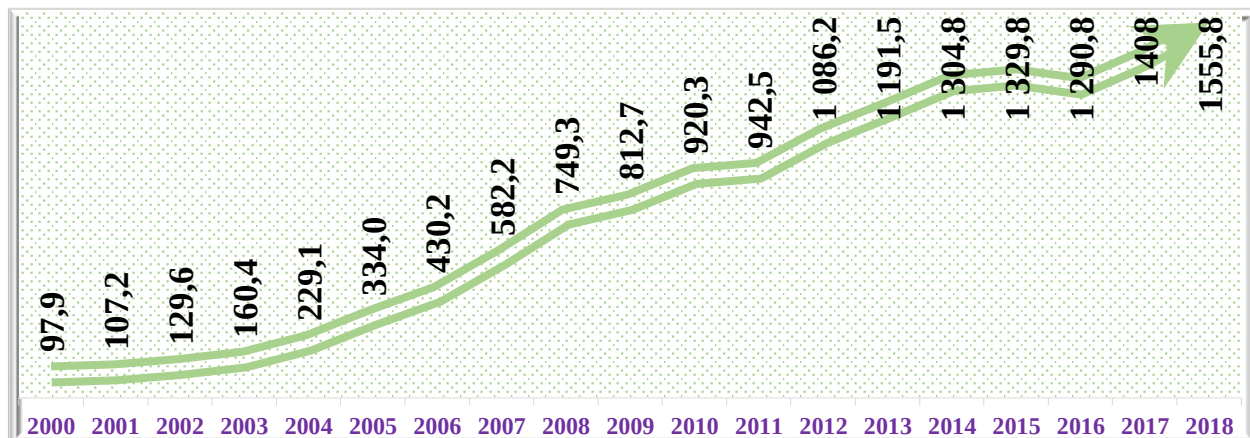

Qrafik 2.2.1 İKT sektorunda gəlirlərin strukturu, %

Mənbə [29, s.8; s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

2000-2018-ci illərdə İKT sektorunun qeyri-dövlət bölməsində gəlirlər demək olar ki, yüksələn trend göstərmişdir. Yalnız 2016-cı ildə gəlirlərdə enmə müşahidə

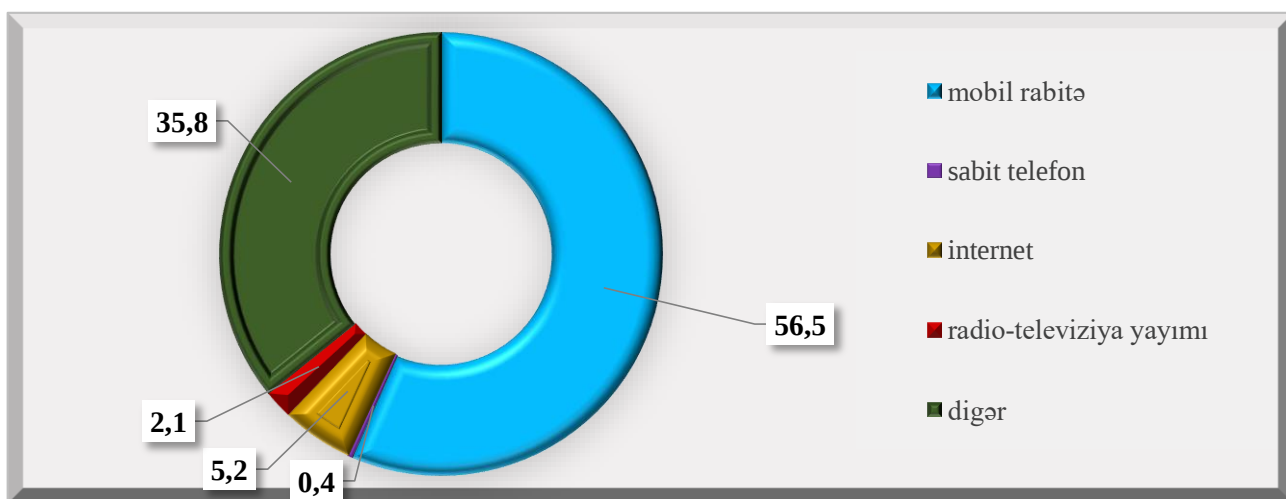
edilmiş və əvvəlki ilə nisbətən 36,7 milyon manat az gəlir əldə edilmişdir. Bu, həmin ildə reallaşdırılmış məhsul və xidmətlər buraxılışının həcmnin azalması ilə bağlı olmuşdur. 2018-ci ildə isə əvvəlki il ilə müqayisədə 10,5% artım olmuş və gəlirlərin həcmi 1,6 milyard manata çatmışdır.

Qrafik 2.2.2 İKT sektorunun qeyri-dövlət bölməsində gəlirlərin dinamikası, milyon manat

Mənbə [29, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Ümumilikdə isə təhlil edilən illər ərzində özəl sektorda gəlirlərin məcmu həcmi 14662,3 milyon manat olmuşdur ki, bu da həmin dövrdə dövlət sektorunda əldə olunan cəmi gəlirlərdən (4227,9 milyon manat) 3,5 dəfə çoxdur (Qrafik 2.2.2).

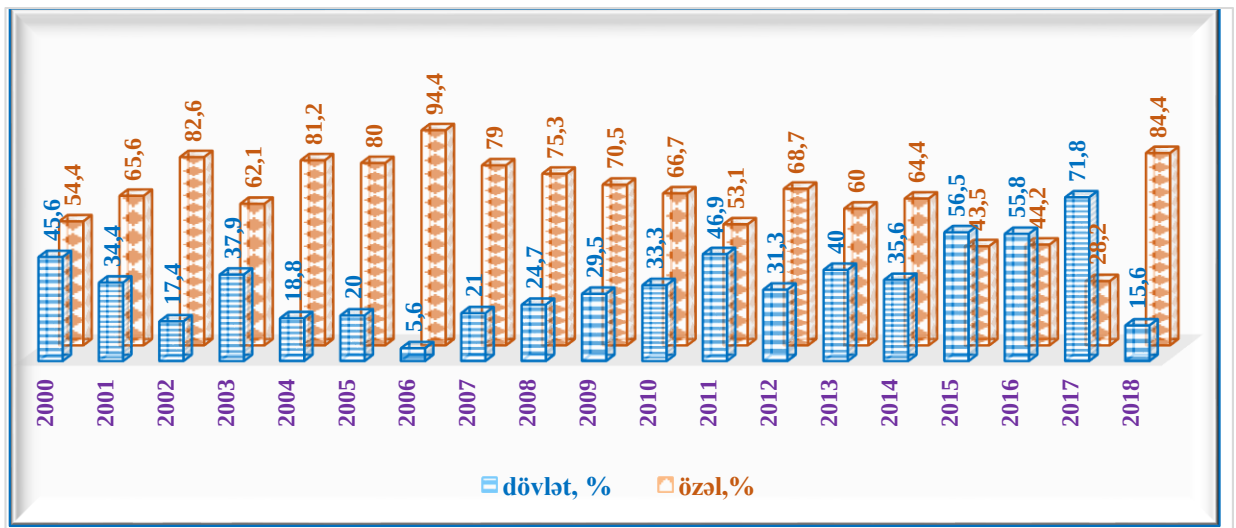

Qrafik 2.2.3 2018-ci ildə İKT sektorunun qeyri-dövlət bölməsində gəlirlərin strukturu, %

Mənbə [29, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

İKT sektorunun qeyri-dövlət bölməsində gəlirlərin tərkibində 56,5%-lə ilk və əsas yeri mobil telefon rabitəsi tutur. 2018-ci ildə mobil rabitə sahəsində əldə olunan gəlirlərin həcmi 878,3 milyon manat təşkil etmişdir. İnternet xidmətlərindən qazanılan gəlirlər - 80,4 milyon manat, radio-televizisiya yayımından - 33,2 milyon manat, sabit telefon şəbəkəsindən - 5,5 milyon manat, poçt xidmətlərindən - 10,8 milyon manat olmuşdur (Qrafik 2.2.3) [29, s.71].

İKT sektoru investisiya qoyuluşu nəticəsində ölkəmizin ixracatçıya çevrilə biləcəyi sahələrdən biridir. Araşdırmalar göstərir ki, İKT sektoruna yatırılmış investisiyalarda dövlət sektoru ilə müqayisədə özəl sahənin payı yüksək olmuşdur. Dövlət investisiyalarının həcmi yalnız 3 ildə - 2015, 2016 və 2017-ci illərdə özəl sərmayələri üstələmişdir. Özəl bölmə tərəfindən sərmayə yatırımında ən yüksək göstərici 2018-ci ildə qeydə alınmışdır. Həmin il yatırımların həcmi 372,6 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2000-ci il ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 15,1 dəfə, 2017-ci ilə nisbətən isə 7,7 dəfə çox olmuşdur. Özəl sektorun payı qeyd edilən ildə 84,4% təşkil etmişdir (Qrafik 2.2.4). Müqayisə aparılan dövr ərzində ümumi investisiyaların cəminin 65,9%-i özəl, 34,1%-i isə dövlət bölməsinin payına düşmüşdür [53].

Qrafik 2.2.4 İKT sektorunda əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda dövlət və özəl sektorun xüsusi çəkisi

Mənbə [29, s.7; s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Bu gün iqtisadiyyatın ən sürətli inkişaf edən sahəsinə çevrilmiş İKT sektoru yeniliklərə əsaslanır. Bu səbəbdən də bu sahədə fəaliyyət göstərən istər dövlət, istərsə də özəl şirkətlər İKT sahəsinə investisiya qoyuluşunu yüksək səviyyədə saxlamağa çalışırlar. İKT müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən sərmayələrin 2005-2018-ci illər üzrə dinamikası dəyişkən xarakterə malik olmuşdur. Belə ki, İKT müəssisələrinin yatırdığı investisiyaların ən yüksək həcmi 2011-ci ildə qeydə alınmışdır. Həmin il əsas kapitalla əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfə çox, daha dəqiq desək 408,7 milyon manat sərmayə yönəldilib. 2018-ci ildə İKT müəssisələrinin yatırımlarının həcmi 183,7 milyon manat olmuşdur [27, s.10].

Respublikada İKT sektoruna yatırılan investisiyaların əksər hissəsi mobil şəbəkə sektorunun payına düşür. Bu investisiyalar daha çox infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə yönəldilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci ildə qoyulan investisiyaların 60%-i, 2012-ci ildə isə 64%-i mobil operatorların hesabına yatırılmışdır. Ölkənin ən aparıcı mobil operatoru olan Azercell şirkəti bu sahədə liderlər sırasındadır. Belə ki, Azercell-in investisiyalarının həcmi şirkət yarandığı vaxtdan 2018-ci ilə qədər 1,527 milyard manat təşkil etmişdir. Təkcə 2012-ci ildə şirkət ölkədə telekommunikasiya sektorunun inkişafına 100 milyon manat, 2013-cü ildə 84,5 milyon manat, 2014-cü ildə 57 milyon manat investisiya qoymuşdur. 2015-ci ildə Azercell-in yönəltdiyi investisiyaların məbləği 68 milyon manat olmuşdur ki, bu da həmin il sektora yönəldilmiş özəl investisiyaların (145,8 milyon manat) 46,6%-i, ümumi investisiyaların (335,3 milyon manat) isə 20,3%-i olmuşdur. Şirkət telekommunikasiyanın inkişafına 2017-ci ildə 41,8 milyon manat, 2018-ci ildə 59,5 milyon manat sərmayə yönəldib [128]. 2012-ci ildə Bakcell şirkəti şəbəkənin inkişafı üçün 70 milyon manat həcmində sərmayə yatırmışdır. Azerfon şirkətinin şəbəkənin genişləndirilməsi və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün 2011-ci ildə yatırdığı investisiyaların həcmi isə 72,1 milyon manat təşkil etmişdir [145].

Dövlət bölməsi də İKT sektoruna sərmayə yatırımında fəal iştirak edir. Məsələn, İKT sektoruna dövlət tərəfindən 2011-ci ildə 145,9 milyon manat həcmində investisiya qoyulmuşdur. Bu məbləğin təxminən 10%-i birbaşa dövlət büdcəsindən ayrılmışdır. Növbəti ildə, yəni 2012-ci ildə bu sektora dövlət tərəfindən yatırılan 99,9 milyon manat

vəsaitin 18%-ni birbaşa dövlət vəsaitindən ayrılan vəsaitlər təşkil etmişdir. 2016-cı ildə NRYTN-nin xətti ilə İKT sektoruna 84,1 milyon manat investisiya qoyuluşları həyata keçirilmişdir. Sektora dövlət tərəfindən yatırılan ən yüksək investisiya qoyuluşu 2015-ci ilə təsadüf etmiş və bu məbləğ 189,5 milyon manat olmuşdur. Ümumilikdə, 2000-ci ildə 20,7 milyon manat təşkil edən dövlət sərmayələrinin həcmi 6 dəfə artaraq 2017-ci ildə 123,5 milyon manata qədər yüksəlmişdir. 2018-ci ildə isə bu məbləğ 68,9 milyon manat təşkil etmişdir [29, s.7].

Apardığımız təhlillərin nəticəsi göstərir ki, ölkədə İKT sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi yüksək deyildir. Hazırda respublikada İKT sektoruna investisiya yatırımının aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq növbəti illərdə bu sahədə irəliləyişlərin olacağı planlaşdırılır.

İKT sektorunun inkişafı və bu sahədə məhsuldarlığın yüksəldilməsi müəssisə və təşkilatların fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında dinamik artım baş vermişdir. Belə ki, müəssisələrin sayı 2015-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 14,7%, 2016-cı ildə 9,6%, 2017-ci ildə 10,5%, 2018-ci ildə 11,6% çox olmuşdur. Sektorda olan müəssisələrin ölkə üzrə ümumi müəssisələrdə xüsusi çəkisi qeyd edilən illərdə müvafiq olaraq 2,4-2,5% təşkil etmişdir.

İKT sferasında qeydiyyatda olan müəssisələrin mülkiyyət növləri üzrə bölgüsünə diqqət yetirdikdə görmək olur ki, sektorda ümumi müəssisələrin tərkibində xüsusi müəssisələr üstünlük təşkil etmişdir. Daha dəqiq desək, özəl müəssisələrin payı 2015-ci ildə 90,8%, 2016-cı ildə 91,8%, 2017-ci ildə 92,8%, 2018-ci ildə isə 93,5% olmuşdur. Dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi təhlil edilən dövrdə 10%-i keçməmişdir.

Ölkədə yerli müəssisələrlə bərabər, xarici şirkətlərin də fəaliyyəti üçün əlverişli şərait və münbit mühit yaradılmışdır. Bunun da nəticəsində xarici təşkilatların sayında artım nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, əgər 2015-ci ildə İKT sahəsində xarici müəssisələrin sayı 127 vahid olmuşdursa, bu göstərici 2016-cı ildə 135, 2017-ci ildə 148, 2018-ci ildə isə 184 təşkil etmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən birgə müəssisələrin sayı isə 2015-ci ildə 66-dan 2016-cı ildə 74-ə, 2017-ci ildə 78-ə, 2018-ci ildə 84-ə yüksəlmişdir.

İKT sektorunda müəssisələrin say dinamikası

İllər	Müəssisələrin sayı	Dövlət müəssisələri	Xüsusi müəssisələr	Yeni yaradılmış müəssisələr	Ləğv edilmiş müəssisələr
2015	2456	225	2231	264	14
2016	2691	221	2470	257	36
2017	2974	213	2761	290	7
2018	3318	216	3102	346	29

Mənbə [30; 31; 32; 33] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Yeni yaradılan müəssisələr yeni iş yerlərinin və məşğulluğun təmin edilməsi deməkdir. İKT sferasında da hər il institusional dəyişikliklər baş verməkdə və təşkilatlar yaranmaqdadır. Yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların sayı demək olar ki, ilbəl artım nümayiş etdirmiş və 2018-ci ildə sektorda 346 yeni müəssisə fəaliyyətə başlamışdır ki, bu da həmin il yaranan müəssisələrin 2,8%-i deməkdir.

Sektorda yeni açılmış şirkətlərlə yanaşı, ləğv edilən müəssisələr də qeydə alınmışdır. Ölkə üzrə ləğv edilmiş müəssisə və təşkilatların ümumi sayında İKT sektorunda fəaliyyətini dayandırmış müəssisələrin xüsusi çəkisi 2018-ci ildə 4,6% olmuşdur (Cədvəl 2.2.1).

Qeyd etmək lazımdır ki, İKT sferasında müəssisələr içərisində fəaliyyət miqyasına görə kiçik müəssisələr üstün paya malikdir. ARDSK-nın rəsmi statistik məlumatlarına əsasən, 2015-ci ildə sektorda qeydiyyatda olan müəssisə və təşkilatların sayı 2456 vahid təşkil etmişdir ki, onların da 84,1%-i, yəni 2065-i kiçik müəssisələr olmuşdur. 2016-cı ildə 2691 müəssisənin 87,3%-i (2348), 2017-ci ildə isə 2974 müəssisənin 89,2%-i (2652), 2018-ci ildə isə 3318 müəssisənin 89,5%-i (2970) kiçik müəssisələrdən ibarət olub. Göründüyü kimi, kiçik müəssisələrin sayında artım qeydə alınmışdır.

Sektorda həmçinin fərdi sahibkarlıq da geniş yayılmaqdadır. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların sayı 2015-ci ildə 6060, 2016-cı ildə 6159, 2017-ci ildə 6469, 2018-ci ildə isə 6692 nəfərə qədər yüksəlmişdir.

Özəl sektorun İKT bazarına geniş şəkildə cəlb olunması İKT sektorunun inkişafını xarakterizə edən əsas amillərdən hesab edilir. Azad rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına xidmət edən islahatların, o cümlədən səmərəli özəlləşdirmə və

tənzimləmənin həyata keçirilməsi ölkədə yeni sabit və mobil rabitə operatorlarının, İKT məhsul və xidmət istehsalçılarının yaranması və bölgənin İKT bazarının fəal iştirakçısına çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2.2.2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, İKT sahəsində fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrin sayında kifayət qədər yüksəlmə baş vermişdir. Belə ki, 2000-ci il ilə müqayisədə qeyri-dövlət poçt müəssisələrinin sayı 20 dəfə və ya 38 vahid artaraq 2018-ci ildə 40 vahid təşkil etmişdir. Qeyd edilən dövr ərzində internet müəssisələrinin də sayında artım qeydə alınmış və müəssisələrin sayı 39 vahid olmuşdur.

Cədvəl 2.2.2

İKT sektorunda fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı

İllər	Fəaliyyət göstərən rabitə və poçt müəssisələrinin sayı, vahid	o cümlədən, poçt	telefon	mobil telefon	internet	digər	İnformasiya müəssisələrinin sayı, vahid
2000	18	2	3	2	5	6	...
2001	21	3	3	2	5	8	...
2002	29	9	3	2	5	10	...
2003	33	11	3	2	7	10	...
2004	35	11	3	2	7	12	...
2005	40	10	4	2	13	11	...
2006	48	10	4	2	16	16	...
2007	58	10	4	3	17	24	...
2008	69	14	4	3	22	26	...
2009	73	14	4	3	26	26	207
2010	75	16	4	3	26	26	191
2011	70	16	3	3	26	22	195
2012	86	19	3	3	34	27	257
2013	97	19	3	3	34	38	271
2014	107	23	3	3	40	38	343
2015	120	33	3	3	35	46	352
2016	120	38	3	3	32	44	354
2017	129	38	3	3	39	45	399
2018	134	40	4	4	39	47	462

Mənbə [29, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

İKT sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı üzrə göstəricilərə nəzər saldıqda informasiya müəssisələrinin sayının da dinamik artdığının

şahidi oluruq. Mobil rabitə sahəsində cəmi 4 müəssisənin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq məhz bu qeyri-dövlət müəssisələri İKT sektorunda gəlirlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar. 2018-ci ildə sektorda qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı 596 vahid təşkil etmişdir ki, bunun da 22,5%-i rabitə və poçt müəssisələrinin, 77,5%-i informasiya müəssisələrinin payına düşmüşdür. Ümumilikdə 2000-2018-ci illərdə rabitə və poçt müəssisələrinin sayı 7,4 dəfə artmışdır. Son 10 il ərzində informasiya müəssisələrinin sayının artımı 2,2 dəfə təşkil etmişdir.

İKT sferasında fəaliyyət göstərən bəzi qeyri-dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti, o cümlədən onların əhaliyə göstərdikləri xidmətlər xüsusi maraq doğurur. Məsələn, Azərbaycanda mobil rabitə bazarı əsasən 3 əsas şirkətin əlində cəmləşib. Bunlar Azercell, Bakcell və Azerfon şirkətləridir. Sonuncu şirkət “Nar” brendi altında fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrin hamısı özəl şirkətlərdir. Başqa sözlə desək, mobil rabitə sektoru tamamilə qeyri-dövlət bölməsindən ibarətdir. Hər 3 şirkət əhaliyə yüksək keyfiyyətli xidmətlərin təminatına çalışır və onlar arasında güclü rəqabət vardır. Məhz bu rəqabət onların sürətlə inkişafına şərait yaradır. Şirkətlər ölkədə baza stansiyalarının sayını artırmaqda davam edirlər.

Cədvəl 2.2.3

Azərbaycanın mobil operatorları

Mobil operator	Təsis edildiyi tarix	Əhatə dairəsi		Dövlət/özəl	Abunəçi sayı
		əhali üzrə	ərazi üzrə		
Azercell Telecom MMC	1996, yanvar	99,8%	99,2%	100% özəl	5 milyon
Bakcell	1994, mart	99,7%	93%	100% özəl	3 milyon
Nar-Azerfon MMC	2007, mart	90%	93%	100% özəl	2,3 milyon

Mənbə [127; 138; 145] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Respublikanın ən iri mobil rabitə operatoru olan Azercell Telekom 5 milyondan çox abunəçi sayı ilə Azərbaycanın lider mobil operatorudur. 5889 baza stansiyası olan şirkət ən çox bazar payına malikdir. Ölkənin mobil rabitə bazarındakı payı hal-hazırda 49%-dir. Vergilər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, Azercell neft şirkətindən sonra ikinci, qeyri-neft sektorunda isə ən böyük vergi ödəyicisidir. 2012-ci ildə Azercell dövlət büdcəsinə 90 milyon manat, 2014-cü ildə 112 milyon manat, 2015-ci ildə 123 milyon manat, 2017-ci ildə 179,7 milyon manat, 2018-ci ildə 94,5 milyon

manat, 22 il ərzində isə 1,732 milyard manat vergi ödəmişdir [128]. Abunəçi sayına görə 2-ci yerdə dayanan və baza stansiyası 7548 olan, ölkədə ilk mobil rabitə xidmətləri göstərən şirkət - Bakcell-in bazar payı isə 29% təşkil edir. Son illərdə şəbəkəsi 2 dəfədən çox artan “Nar”ın 8700-dən artıq baza stansiyası vardır və bu operator bazar payına görə 3-cü yerdə dayanır (22%). Bazara ən gec daxil olan Nar operatoru digər iki şirkətə nisbətən həm abunəçi sayı, həm də əhatə dairəsinə görə bir qədər geridədir.

Bu şirkətlərlə yanaşı, 2015-ci ildən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 98 baza stansiyası olan NAXTEL MMC mobil operatoru da fəaliyyət göstərir [144].

Poçt alt-sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət və özəl müəssisələrin payına gəldikdə isə, demək lazımdır ki, “Azərpoçt” MMC yeganə dövlət poçt operatorudur və onun filial şəbəkəsi genişdir. Cədvəl 2.2.2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci ildə 40 özəl poçt müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu da poçt sahəsində özəl müəssisələrin payının üstünlük təşkil etdiyini və cəmi müəssisələrin 97%-dən çoxunun özəl müəssisələr olduğunu göstərir. Özəl poçt müəssisələri 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq bazara daxil olmuşdur. Onlar NRYTN-in lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərilir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən özəl poçt müəssisələrindən biri “Y.A.P.S” Sürətli Poçt xidməti müştərilər üçün ölkə daxilində poçt daşıma xidmətindən başqa, dünyanın istənilən nöqtəsinə ekspress poçt və yük göndərişlərinin çatdırılması xidmətini yerinə yetirir [156]. “Ağ şahin” Sürətli Poçt Servisi ölkə ərazisində kuryer xidmətləri - poçt göndərişlərinin (məktubların, sənədlərin, bağlamaların) və yüklərin qəbulu və çatdırılması xidmətlərini həyata keçirir. Poçt sektorunda fəaliyyət göstərən digər qeyri-dövlət müəssisələrinə nümunə kimi “Zaman express”, “Global Express”, “Mega Express”, “FABO Express”, “Rəvan Express” eləcə də “Mail Ekspress”, “İldırım Express”, “Çağ Express”, “Smart Kuryer”, “Ekspress kuryer” və s. göstərmək olar [149]. Bu şirkətlər əsasən kuryer xidmətləri göstərilir. Müəssisələr onlayn xidmətlər göstərir, onlayn sifarişlər də yerinə yetirir. Onların bəziləri ölkə daxilində, bəziləri isə xarici ölkələrə də kuryer və yükdaşıma xidmətlərini təklif edirlər.

İnternet sahəsində fəaliyyət göstərən İSP-lərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə cəmi 3 dövlət internet provayderi vardır ki, bunlar da ən böyük sabit

genişzolaqlı şəbəkə provayderləri olan Aztelekom, Bakinternet və AzDataCom milli telekommunikasiya operatorudur. Aztelekom öz fiber optik kabel şəbəkəsi ilə respublikanın əsas rayon və şəhərlərini əhatə edir, həmçinin ölkəni həmsərhəd beynəlxalq tərəfdaşları Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və İran ilə əlaqələndirir. Ölkənin regionlarında telekommunikasiya infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, bu xidmətlərə tələbatın ödənilməsi üçün əhəmiyyətli işlər görülür. Bununla əlaqədar Aztelekom MMC tərəfindən şəhər və kənd Elektron ATS-lərində müasir texnologiyaların tətbiq edilməsilə genişzolaqlı internetin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üzərində işlər aparılır, multimedia xidmətlərinin çeşidləri artırılır [43]. Xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi nəticəsində internet istifadəçiləri və telefon abunəçilərinin sayında artım müşahidə edilir. Belə ki, 2018-ci ilin sonuna Aztelekomun internet abunəçilərinin sayı 300 min nəfərə çatmışdır. Qeyd edək ki, həmin il ərzində genişzolaqlı internetin əhatəsinin genişləndirilməsi nəticəsində Aztelekomun internet abunəçilərinin sayı 25% artmışdır [136]. İlk dövlət internet provayderi olan “Bakinternet” 2001-ci ildə BTRİB-in nəzdində yaradılıb və yerli bazarda ən iri provayderlərdəndir. Əsasən ADSL və şirkətlər üçün ayrılmış xətt xidmətləri göstərir [137]. AzDataCom şəbəkəsi NRYTN tərəfindən BMT-nin İnkişaf Proqramının tərəfdaşlığı ilə həyata keçirilən “Milli E-İdarəçilik Təşəbbüsü” layihəsinin əsas komponentidir. Bu şəbəkə infrastrukturunu ölkənin bütün regionlarına məlumatların ötürülməsini təmin edir [126]. Dövlət provayderləri birlikdə bazarın (abonentlərin) əksər hissəsini idarə edir, özəl İSP-lər isə bazarın qalan hissəsinə xidmət edir.

2018-ci ilin sonuna ölkədə 39 qeyri-dövlət İSP fəaliyyət göstərmişdir. Bu internet xidmət təminatçılarının hər biri fərqli və özünəməxsus xidmətlər təklif etməyə çalışırlar. Bu da, əsasən, istehlakçılar üçün faydalıdır, çünki belə olduqda İSP-lərin fəaliyyəti nəticə etibarilə xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına təsir edir və daha çox istifadəçilər üçün daha əlçatan olur. Bütün bunlar isə şirkətləri daimi rəqabət şəraitində mübarizə aparmağa, daim xidmətlərini inkişaf etdirməyə və ən əsası da bazar tələblərinə uyğunlaşmağa vadar edir [46].

Provayderlər içərisində Delta Telekom xüsusilə seçilir. Qafqaz regionunda yeganə aparıcı operator olan şirkət 2000-ci ildən telekommunikasiya və informasiya

texnologiyaları bazarında fəaliyyət göstərir. Şirkət ölkə üzrə bütün istifadəçilərin ən azı 90-95%-ni beynəlxalq qoşulma ilə təmin edən əsas beynəlxalq IP trafikinin provayderidir. Delta Telekom Azərbaycan və Cənubi Qafqazda ilk internet magistralı yaratmışdır və böyük həcmdə internet trafiki daşıyır. Delta Telekom Azərbaycanın bütün daxili İSP-ləri, qonşu ölkələrin İSP-ləri, hüquqi və fiziki şəxslərə internet xidmətləri göstərir [139].

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən özəl telekommunikasiya operatorlarından biri Azertelecom şirkətidir. Şirkət Delta Telekom-dan sonra ölkənin 2-ci backbone provayderidir. Hər 2 şirkət ölkənin beynəlxalq internet şəbəkəsinə qoşulmasını həyata keçirir və İSP-lər üçün alternativ seçim imkanı yaradır [130].

İnternet xidmətləri göstərən digər özəl İSP-lərə misal olaraq “Alfanet”, “Azerin”, “Azeronline”, “Sinam-Invest”, “Connect”, “Caspian Telecom”, “KAVT1”, həmçinin “Adanet”, “Azstarnet”, “Smart”, “Dataplus”, “Caspel”, “Ailə TV”, “Azeurotel” və s. şirkətlərini göstərmək olar [142].

Ölkədə İSP-lər bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərirlər. İnternetə çıxış üçün şirkətlər tərəfindən sabit və simsiz rabitə texnologiyalarından istifadə edilir. Həmçinin WiMax və digər simsiz texnologiyaların tətbiqi də genişlənməkdədir.

Respublikada sabit telefon şəbəkəsi xidmətləri göstərən başlıca dövlət müəssisələrinə “Aztelekom” MMC və “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC aiddir. Bundan əlavə, digər bir dövlət müəssisəsi olan “Azeurotel” MMC 1996-cı ildə BTRİB-in tabeliyində yaradılıb. Bu rabitə operatorunun fəaliyyəti NRYTN tərəfindən verilmiş lisenziya əsasında həyata keçirilir. İstifadəçilərə geniş telekommunikasiya xidmətləri spektrini təqdim edən şirkətin əhatə dairəsinə Bakı şəhəri və Abşeron yarımadası daxildir [137].

“Utel MMC” telekommunikasiya şirkəti ilk özəl müəssisə olaraq 1996-cı ildə yaradılıb. Şirkət rəqəmsal və NGN telefon rabitəsi xidmətlərinin əsas təminatçılarından biridir [155]. “Catel” (Caspian American Telecommunications LLC) şirkəti də 1996-cı ildə, amerika şirkəti ilə birgə yaradılmışdır. Şirkətin fəaliyyət dairəsinə simsiz telefon rabitəsi (CDMA standartı), simli telefon rabitəsi, internet xidmətləri daxildir. “TransEvroKom” MMC rabitə operatoru 2004-cü ildə yaradılmışdır [154].

Ölkədə televiziya kanalları da özəl və dövlət kanalı olmaqla fəaliyyət göstərirlər. “AZTV”, “İTV”, “Mədəniyyət” və “İdman Azərbaycan” dövlət kanalları, “Azad Azərbaycan”, “Space”, “Lider”, “ARB”, “Xəzər”, “CBC Sport”, “CBC”, “Dalğa”, “Real” və “ARB 24” isə özəl kanallardır. Bundan başqa, regional kanallar da vardır. Belə ki, onlardan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən “Naxçıvan TV” və “Kanal 35” kanalları dövlət, “Dünya”, “ARB Günəş”, “ARB Kəpəz”, “Mingəçevir”, “Qafqaz”, “ARB Şimal” və “ARB Cənub” kanalları isə özəl televiziya kanallarıdır. Həmçinin ölkədə kabel televiziya da əhaliyə xidmət göstərir. Nümunə olaraq “B&B TV”, “SNTV”, “KATV1”, “Ailə TV”, “Connect”, “ATV Plus” və “Smart TV Plus” və s. göstərmək olar [132].

Radio kanallarından “Azərbaycan Radiosu”, “İctimai radio”, “Avto FM” və “ASAN Radio” dövlət, “100.5 FM”, “106 FM”, “Araz FM”, “Radio Xəzər”, “Azad Azərbaycan”, eləcə də “Radio Antenn”, “Media FM”, “Jazz FM” və “Space Radio” isə özəl kanallardır. Regional radio kanallarından olan “Naxçıvan radiosu” və “Naxçıvanın səsi” dövlət, “Kəpəz FM” isə qeyri-dövlət kanalıdır [133].

İnformasiya Texnologiyaları sahəsində Azərbaycanda çox sayda özəl şirkətlər fəaliyyət göstərir. Ölkədə məşhur IT şirkətlərindən biri, əsası 1994-cü ildə Bakıda qoyulan SINAM proqram təminatı və sistem integrasiyası yığılması üzrə ən böyük şirkətdir. Şirkətin fəaliyyət istiqamətlərinə böyük telekommunikasiya layihələrinin və integrasiya sistemlərinin hazırlanması və tətbiqi, proqram təminatının işlənilməsi, internet xidmətləri, kompüter və ofis avadanlıqlarının təmiri, yerli şəbəkələrin yaradılması və dəstəklənməsi, informasiya texnologiyaları sahəsində məsləhət xidmətləri daxildir. SINAM şirkəti elektron hökumət layihəsində aktiv şəkildə iştirak edən ən böyük provayderlərdən biridir [153].

Respublikada IT xidmətlər göstərən məşhur şirkətlərdən biri də “R.I.S.K.” şirkətidir. Əsası 1993-cü ildə qoyulan R.I.S.K. Mərkəzi Asiya və Qafqazın informasiya texnologiyaları bazarında fəaliyyət göstərən aparıcı IT şirkətidir. IT konsaltinq, sistem integrasiyası, proqram təminatı, tətbiqi proqramların yazılması, coğrafi informasiya sistemləri üzrə həllər təklif edən R.I.S.K. regionda telekommunikasiya, neft və qaz,

hökumət və müdafiə, bank, maliyyə, nəqliyyat sektorlarında müştərilərə xidmət kimi geniş innovativ həllər təqdim edir [152].

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən digər IT şirkətlərə nümunə kimi “Caspian Telecom”, “AZEL”, “Caspel”, “Bestcomp”, “SAZZ”, “Data Tech”, “CyberNet”, bundan əlavə “Oracle Azərbaycan”, “Ultra”, “Softline International Azerbaijan”, “Crucel”, “Pronet”, “AzInTeCo” və s. qeyd etmək olar [150]. Bu şirkətlər IT və telekommunikasiya sahəsində xidmət göstərir və kompleks həlləri təqdim edir.

İKT sektorunda xidmətlərə çıxış və onların əldə edilməsi bu xidmətlərin qiymətindən asılıdır. Elmi araşdırmalar göstərmişdir ki, İKT mal və xidmətlərinə yüksək vergi və tariflər onların istehlakını, bu isə öz növbəsində iqtisadi artımı azaldır. Qiymətləndirmələr ən yüksək vergi və tarif dərəcələri olan ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM-in illik artımının 0,7%-dən 2,3%-ə qədər azaldığını göstərir [110, s.2].

İKT sektorunda, xüsusilə onun rabitə segmentində həm dövlət, həm də özəl rabitə operatorları tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətlərə tətbiq edilən tariflər və bu tariflərə əsasən də yaranan qiymətlərin səviyyəsinin araşdırılması ilə bağlı təhlillərin aparılması maraq doğurur. Qiymətlər adambaşına düşən ÜMG ilə əlaqələndirildikdə, gəlir səviyyəsi də nəzərə alınır ki, bu da dövlətlər üzrə qiymətlərin müqayisəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. BTİ-nin məlumatlarına əsasən, Azərbaycan və ona qonşu olan dövlətlərdə rabitə xidmətləri sahəsində tariflər və qiymətlərin mövcud vəziyyətinin müqayisəli təhlili aparılmışdır [44].

Cədvəl 2.2.4

Mobil rabitə qiymətləri, (70 dəqiqə zəng + 20 SMS), 2018

Ölkələr	a/d ÜMG-nin %-i	a/d ÜMG, \$	qiymət, ABŞ \$
Azərbaycan	0,92	4050	3,1
Rusiya	0,31	10230	2,6
Gürcüstan	0,84	4130	2,9
Ermənistan	0,76	4230	2,7
İran	0,35	5470	1,6
Türkiyə	0,69	10380	6,01

Mənbə [106, s.27-28;192] əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb və tərtib edilib.

Cədvəl 2.2.4-ün məlumatlarından göründüyü kimi, təhlil qrupu ölkələrində mobil rabitə danışığı tarifinin hər nəfərə düşən orta aylıq ÜMG-yə nisbəti ən aşağı 0,31% və ən yuxarısı 0,92% olmaqla fərqlənir. Azərbaycanda bu rabitə növü üzrə tarif

dünya üzrə orta göstəricidən (2,81%) 3,1 dəfə aşağı olsa da, MDB ölkələri üçün olan orta göstəricidən (0,70%) yüksəkdir. Ölkəmiz mobil rabitə xidmətlərinin qiymətinin ucuz olması üzrə İran, Rusiya, Ermənistan və Gürcüstandan sonra qonşu ölkələr arasında müqayisəli olaraq 5-ci yerdədir.

Cədvəl 2.2.5

Mobil genişzolaqlı internet qiymətləri, (1,5 GB), 2018

Ölkələr	a/d ÜMG-nin %-i	a/d ÜMG \$, 2016	qiymət, ABŞ \$
Azərbaycan	1,39	4050	4,7
Rusiya	1,03	10230	8,8
Gürcüstan	0,8	4130	2,8
Ermənistan	1,47	4230	5,2
İran	0,75	5470	3,4
Türkiyə	1,32	10380	11,4

Mənbə [106, s.27-28;191] əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb və tərtib edilib.

BTİ-nin statistik məlumatlarında göstərilir ki, mobil genişzolaqlı internet bir çox inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə sabit genişzolaqlı xidmətlərdən daha ucuzdur. Mobil internetin qiyməti bazardakı rəqabətdən birbaşa asılıdır. 2.2.5 sayılı cədvələ əsasən demək olar ki, mobil genişzolaqlı internet tarifi yüksək olduğu ölkə Ermənistandır (1,47%). Bu sahədə aşağı tarifəri ilə fərqlənən ölkə isə İrandır (0,75%). Azərbaycan tariflərinin aşağı olmasına görə 5-ci yerdə olmuşdur.

Cədvəl 2.2.6

Sabit genişzolaqlı internet qiymətləri, (5GB), 2018

Ölkələr	a/d ÜMG-nin %-i	a/d ÜMG \$, 2016	qiymət, ABŞ \$
Azərbaycan	1,74	4050	5,9
Rusiya	0,84	10230	7,2
Gürcüstan	3,1	4130	10,7
Ermənistan	2,93	4230	10,3
İran	1,07	5470	4,9
Türkiyə	2,66	10380	23

Mənbə [106, s.27-28;169] əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb və tərtib edilib.

Sabit genişzolaqlı internet tarifi adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-yə nisbəti müqayisə edilən ölkələr üzrə 0,84-3,1% arasında dəyişmişdir. Azərbaycanda bu göstərici MDB üzrə orta göstəricidən (1,63%) yuxarı olmuşdur. Respublikamızda rabitənin bu sahəsi üzrə tarifi həcmi qiymətin ən baha olduğu Gürcüstana nisbətən 1,8 dəfəyədək aşağıdır.

Ölkəmizdə rabitə tarifləri ilə bağlı aparılan təhlillərin nəticələri göstərir ki, bu sahədə enmələr qeydə alınmış, mobil rabitə tarifləri 2014-cü ildə orta aylıq ÜMG-nin 1,70%-dən 2018-ci ildə 0,92%-ə, mobil genişzolaqlı tariflər 1,41%-dən 1,39%-ə, sabit genişzolaqlı tariflər isə 2,02%-dən 1,74%-ə endirilmişdir (Əlavə 1; 2; 3).

Rabitə qiymətlərinin adambaşına düşən ÜMG-yə nəzərən hesablandığını nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, qonşu ölkələr içərisində Rusiya və Türkiyədə bu göstərici təhlil edilən digər ölkələrə nisbətən yüksəkdir. Təhlillərdən də göründüyü kimi, Türkiyədə rabitə qiymətləri qalan ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Bu başa düşüləndir. Çünki bu ölkədə həyat səviyyəsi də daha yüksəkdir. Rusiyada da adambaşına ÜMG yuxarıdır. Azərbaycan 2018-ci ildə hər nəfərə düşən ÜMG göstəricisinə görə qonşu dövlətlər arasında sonuncu mövqedə olmuşdur.

Rabitə tarifləri üzrə qonşu dövlətlərlə müqayisəli təhlillərin nəticələrinə əsasən rabitənin yuxarıda qeyd edilən sahələri üzrə respublikamızda tariflərin fərqli mənzərəsinin şahidi oluruq. Məsələn, mobil genişzolaqlı internet tarifləri üzrə adambaşına düşən ÜMG-si Azərbaycana (4050\$) nisbətən 2,5 dəfə çox olan Rusiyada (10230\$) ölkəmizdən (1,39%) fərqli olaraq bu rabitə növü üzrə tarif 1,3 dəfə (1,03%) aşağıdır. Eləcə də Türkiyədə hər nəfərə düşən ÜMG (10380\$) ölkəmizlə müqayisədə 2,6 dəfə çox olsa da, tariflər 1,1 dəfə azdır. Adambaşına düşən ÜMG-nin həcminə görə ölkəmizdən öndə olan İranda tarif 1,9 dəfə aşağı olmuşdur. Analoji müqayisəni sabit genişzolaqlı internet tarifləri üzrə də aparmaq olar. Eləcə də, 2018-ci ildə Azərbaycanda mobil rabitə tarifi digər qonşu ölkələrin hamısından yüksək olması ilə diqqəti çəkir. Bu isə əslində, həyat səviyyəsinin yüksək olduğu qeyd edilən ölkələrlə müqayisədə respublikamızda tariflərin aşağı olmadığını göstərir [44].

Zənnimizcə, internet və mobil rabitə tariflərinin endirilməsi prosesinin davam etdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu, ölkədə rabitə sektorunun davamlı və sonrakı tərəqqisinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olar.

Aparılan müqayisəli təhlillərin nəticəsinə əsasən qeyd etmək olar ki, hazırda ölkəmizdə İKT sektorunda sahibkarlığın inkişafı sahəsində müsbət göstəricilər müşahidə edilir. Sektorda özəl bölmənin üstünlük təşkil etməsinin əsas səbəbi bu sahədə dövlət müəssisələri ilə müqayisədə özəl müəssisələrin sayca çoxluq təşkil

etməsidir. Bunun da nəticəsidir ki, sektorda sahibkarlıq sferası, özəl bölmə sürətlə inkişaf etməkdədir [44].

2.3. Rabitə tariflərinin abunəçilərin sayının dəyişməsinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Mobil rabitə və internet İKT sektorunun ən vacib və dinamik inkişaf edən sahələri hesab olunur. Azərbaycanda mobil rabitə sahəsində xidmətlər bütünlüklə, internet sahəsində isə əksərən özəl şirkətlər tərəfindən təmin edilir. Bu xidmətləri təqdim edən sahibkarlar daha yüksək gəlir əldə etmək üçün abunəçilərin sayını artırmağı əsas məqsədlərindən biri hesab edirlər. Təbii ki, özəl şirkətlərin mənfəətinin yüksək olması dövlətin də ÜDM-nin artmasına səbəb olur. Belə ki, şirkətlərin mənfəəti nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər çox vergi ödəyər ki, bu da büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olar. Bundan başqa, İKT sektorunda yüksək gəlir əldə edən şirkətlər öz fəaliyyətlərini genişləndirməkdə, yeni texnologiyaların tətbiqində maraqlı olurlar. Şirkətlərdə yeni iş yerlərinin açılması dövlətin işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına da kömək etmiş olur [45].

Ölkəmizdə İKT gəlirlərində ən çox pay mobil rabitə və internet xidmətlərinin üzərinə düşür. Respublikamız İKT sahəsində hazır texnologiyaların idxalçısı olduğundan İKT sektorunda gəlirlərin daha çox hissəsi İKT xidmətlərindən istifadə edən abunəçilərin hesabına formalaşır. Abunəçilərin sayının artması isə daha çox tariflərdən və əhalinin gəlirlərindən asılıdır [45].

Mobil rabitə tariflərinin və hər nəfərə düşən ÜMG-nin mobil rabitə istifadəçilərinin sayına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Beynəlxalq təcrübədə İKT sektoru ilə bağlı araşdırmalarda daha çox əhalinin hər 100 nəfərinə düşən istifadəçilərin sayından istifadə edildiyini nəzərə alaraq, tədqiqat işində qurulmuş modellərdə hər 100 nəfərə düşən abunəçi sayına istinad edilmişdir. İlk öncə, mobil rabitə istifadəçilərinin sayının tarif və hər nəfərə düşən ÜMG-dən asılılığını Eviews9 tətbiqi proqram paketində aşağıdakı kimi daxil edək:

$$\text{LOG}(\text{MOBILABUNE}) = C(1) + C(2)*\text{LOG}(\text{MOBILTARIF}) + C(3)*\text{LOG}(\text{HNUMG}) \quad (2.3.1)$$

Burada, (mobilabune) - mobil rabitə istifadəçilərinin sayı,

(mobiltarif) - mobil rabitə tarifinin,

(hnumg) isə hər nəfərə düşən ÜMG-nin dollarla ifadəsidir.

(2.3.1) asılılığında hər dəyişən fərqli ölçü vahidlər ilə verildiyindən, bu dəyişənlərin loqarifmini almaqla fərqli ölçü vahidləri ilə işləməyin çətinliyini aradan qaldırmış oluruq. (2.3.1) loqarifmik asılılığı izahedici dəyişənlərin 1% dəyişməsinin izah olunan dəyişənə neçə faiz təsir göstərdiyini ölçür. Qarşıya qoyulan problemin modelləşdirilməsi və təhlili üçün toplanmış zəruri məlumatlar cədvəl 2.3.1-də verilmişdir.

Cədvəl 2.3.1

2008-2017-ci illərdə mobil rabitə göstəriciləri

İllər	Hər 100 nəfərə düşən mobil abunəçilərin sayı	Mobil rabitə tarifi, adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-nin %-i	Hər nəfərə düşən ÜMG (ABŞ dolları)
2008	74	2,2	3900
2009	86	1,8	4830
2010	100	1,6	5410
2011	110	1,9	5560
2012	109	2	6480
2013	107	1,7	7450
2014	111	1,7	7700
2015	111	1,3	6550
2016	104	0,9	4760
2017	103	0,9	4080

Mənbə [176; 192; 195] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

(2.3.1) asılılığı Eviews9-un komanda sətrində yazıb enter düyməsini sıxsaq, onda cədvəl 2.3.2-dəki məlumatlar alınacaq.

Mobil abunəçilərin sayının ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri

Dependent Variable: LOG(MOBILABUNE)

Method: Least Squares

Sample: 2008 2017

Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.698737	0.888602	0.786332	0.4575
LOG(MOBILTARIF)	-0.230468	0.078547	-2.934137	0.0219
LOG(HNUMG)	0.466194	0.104015	4.481993	0.0029
R-squared	0.770311	Mean dependent var		4.617488
Adjusted R-squared	0.704686	S.D. dependent var		0.131798
S.E. of regression	0.071623	Akaike info criterion		-2.191487
Sum squared resid	0.035909	Schwarz criterion		-2.100712
Log likelihood	13.95744	Hannan-Quinn criter.		-2.291068
F-statistic	11.73802	Durbin-Watson stat		1.144803
Prob(F-statistic)	0.005807			

Mobil abunəçilərin sayının mobil rabitə və hər nəfərə düşən ÜMG-dən asılılığını 2.3.2 sayılı cədvələ əsasən təyin edə bilərik. Burada C sabiti modelimizdə nəzərə almadığımız dəyişənlərin sabit əmsalla ifadəsini göstərir. -0.230468 ədədi log(mobiltarif) dəyişənin, 0.466194 ədədi isə log(hnumg) dəyişənin əmsalıdır. Eviews9 bu asılılığı bizə aşağıdakı şəkildə də göstərmək imkanına malikdir.

Estimation Command:

=====

LS LOG(MOBILABUNE) C LOG(MOBILTARIF) LOG(HNUMG)

Estimation Equation:

=====

LOG(MOBILABUNE) = C(1) + C(2)*LOG(MOBILTARIF) + C(3)*LOG(HNUMG)

Substituted Coefficients:

=====

LOG(MOBILABUNE) = 0.698736545771 - 0.230467799579*LOG(MOBILTARIF) + 0.466194330807*LOG(HNUMG) (2.3.2)

Burada C(1) sabit əmsalı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, modeldə nəzərə alınmayan dəyişənlərin təsirini göstərir. Bizim modeldə C(1)=0.698737 bərabərdir. C(2) və C(3) əmsalları uyğun olaraq, (MOBILTARIF) və (HNUMG) dəyişənlərinə

görə elastiklik əmsallarıdır. Burada $C(2)=-0.23$ və $C(3)=0,47$ olması o deməkdir ki, mobil rabitə istifadəçilərinin sayı uyğun olaraq mobil rabitə tarifləri 1 faiz artdıqda 0,23 faiz azalır və hər nəfərə düşən ÜMG 1 faiz artdıqda 0,47 faiz artır.

Cədvəl 2.3.2-də parametrlərin t-statistikası qiymətlərinə və eyni zamanda bu parametrlərin səhv olma ehtimallarına əsasən deyə bilərik ki, sabit əmsaldan başqa digər parametrlər üçün tapılmış qiymətlər statistik əhəmiyyətlidir. R-squared determinasiya əmsalının 0.770311 ədədinə bərabər olması isə izah olunan dəyişənin təxminən 77%-nin izahedici dəyişənlər tərəfindən izah edilə bildiyini göstərir. Bu o deməkdir ki, 2008-2017-ci illərdə mobil abunəçilərin sayının dəyişməsinin təqribən 77%-i mobil rabitə tarifləri və əhalinin gəlirlərinin dəyişməsi ilə izah oluna bilər, mobil rabitə istifadəçilərinin sayının dəyişməsinin yerdə qalan 23%-i isə modeldə nəzərə alınmayan digər dəyişənlərdən asılıdır. Fişer testi üçün alınmış qiymətin səhv olma ehtimalının 0.005807 ədədinə bərabər olması Determinasiya əmsalının əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Darbin-Uotson statistikasının qiymətinin 2 olması ideal haldır, bu qiymətin 1,5-2,5 arasında olması praktiki olaraq qalıqlar arasında asılılığın olmaması deməkdir, bizim modeldə bu statistikanın 1,14 alınması qalıqlar arasında 1-ci tərtib müsbət avtokorrelyasiyanın olmasından irəli gələ bilər. Bu faktı yoxlamaq üçün qalıqlar arasında avtokorrelyasiya testi aparılmış və nəticələr Cədvəl 2.3.3-də verilmişdir.

Cədvəl 2.3.3

Modelin qalıqlarının avtokorrelyasiya testi və onun nəticələri

Date: 06/19/19 Time: 07:49
Sample: 2008 2017
Included observations: 10

Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Sta...	Prob
		1 0.351	0.351	1.6413	0.200
		2 -0.43...	-0.63...	4.4355	0.109
		3 -0.55...	-0.16...	9.7512	0.021
		4 -0.22...	-0.27...	10.790	0.029
		5 0.132	-0.15...	11.211	0.047
		6 0.233	-0.19...	12.836	0.046
		7 0.085	-0.21...	13.124	0.069
		8 -0.01...	-0.08...	13.146	0.107
		9 -0.06...	-0.22...	13.660	0.135

Cədvəl 2.3.3-dən görünür ki, qalıqlar avtokorrelyasiya probleminə malik deyildir. Lakin DW statistikasının 1-ə yaxın olması 1-ci tərtib müsbət avtokorrelyasiyanın olması şübhəsini yaradır. Bu faktı dəqiqləşdirmək üçün Darbin-Uotson böhran nöqtələri cədvəlinə müracət etməklə avtokorrelyasiya probleminin olub-olmadığı haqda fikir söyləmək olar. Bizim modeldə müşahidə sayı $n=10$, reqresiya tənliyində izahedici dəyişənlərin sayı $m=2$ -yə bərabərdir. Onda 0,05 əhəmiyyətlik səviyyəsində d_l və d_u böhran nöqtələri uyğun olaraq 0,697 və 1,641 ədədlərinə bərabərdir. Modeldən alınan Darbin-Uotson ədədi isə $DW=1,14$ ədədinə bərabərdir. Alırıq ki, $d_l < DW < d_u$. Bu isə o deməkdir ki, avtokorrelyasiyanın olmaması haqqında hipotez nə qəbul edilə bilər, nə də imtina edilə bilər. Belə olan halda bəzən əlavə təhlillər aparmaqla avtokorrelyasiya haqqında dəqiq fikir söyləmək olar. Bu təhlillər içərisində ən sadəsi sıralar üsuludur. Bu üsula görə əvvəlcə qalıqlar tapılır. Sonra qalıqların müsbət işarəlilərinin sayı n_1 və mənfi işarəlilərinin sayı isə n_2 ilə və sıraların sayı isə k ilə işarə edilir. Daha sonra sıralar üsulunun cədvəl qiymətlərinə əsasən 0,05 dəqiqliklə k_1 aşağı və k_2 yuxarı sərhəd təyin edilir. Əgər $k_1 < k < k_2$ olarsa, onda avtokorrelyasiya yoxdur, $k \leq k_1$ isə, onda qalıqların müsbət avtokorrelyasiyası vardır və əgər $k \geq k_2$ isə, onda qalıqların mənfi avtokorrelyasiyası vardır. [74, s. 289]. (2.3.1) modelinin qalıqları aşağıdakı şəkildə alınmışdır.

Cədvəl 2.3.4
Modelin qalıqları

e_i	-0.064767	-0.052820	0.014808	0.135368	0.063431	-0.051480	-0.038559	-0.023259	-0.019013	0.036292
-------	-----------	-----------	----------	----------	----------	-----------	-----------	-----------	-----------	----------

Qalıqlara diqqət etsək, 4 ədədi müsbət işarəli, 6 ədədi isə mənfi işarəlidir. Sıra sayı da 4-ə bərabərdir. Burada sıra sayı dedikdə, işarənin dəyişmə sayı başa düşülür. Cədvəl 2.3.4-ə diqqət etsək, 1-ci və 2-ci qalığın işarəsi mənfi, üçüncü, dördüncü və beşinci qalığın işarəsi müsbət, altı, yeddi, səkkiz və doqquzuncu qalıqların işarəsi mənfi və nəhayət sonuncu - onuncu qalığın işarəsi müsbət olmuşdur. Göründüyü kimi, qalıqların işarələrinin dəyişmə sayı $k=4$ -dür. 0,05 əhəmiyyətlik səviyyəsində sıraların miqdarlarının böhran qiymətləri cədvəlinə baxsaq, $k_1 = 2$ və $k_2 = 9$ olduğunu

görürük. Bu isə $k_1 < k < k_2$ şərtinin ödənməsi deməkdir. Beləliklə, sıralar üsulundan istifadə edərək qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın mövcud olmadığını göstərdik.

İndi isə qurulmuş modelin adekvatlığını yoxlamaq üçün qalıqların sabit variansa malik olmasını test edək. Bu testin nəticəsi Cədvəl 2.3.5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3.5

Heteroskedastikliyin yoxlanması testi

F-statistic	0.823167	Prob. F(2,7)	0.4775
Obs*R-squared	1.904084	Prob. Chi-Square(2)	0.3860
Scaled explained SS	0.940114	Prob. Chi-Square(2)	0.6250

Cədvəl 2.3.5-ə əsasən deyə bilərik ki, modelin adekvatlıq şərtlərindən biri olan Homoskedastiklik şərti ödənilir. Bu o deməkdir ki, qalıqlar sabit variansa malikdir. İndi isə adekvatlıq üçün digər bir şərt olan qalıqların stasionarlığı şərtini yoxlayaq.

Cədvəl 2.3.6

Qalıqların stasionarlığının yoxlanması: Dikki-Füler testi

Null Hypothesis: RESID03 has a unit root
Exogenous: Constant
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=1)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.379181	0.0463
Test critical values: 1% level	-4.582648	
5% level	-3.320969	
10% level	-2.801384	

Dikki-Füler testinin nəticəsi göstərir ki, modelin qalıqları arasında 95%-dən çox stasionarlıq var. Praktikada 90%-dən yuxarı stasionarlıq olması qəbul ediləndir. Deməli, qurduğumuz model üçün stasionarlıq şərti də ödənilir. Testlərin nəticəsi olaraq modelin adekvat olması qənaətinə gələ bilərik. Model adekvat olduğundan nəticə olaraq deyə bilərik ki, digər dəyişənlərin sabit qalması şərtində mobil rabitə tariflərinin 1% artımı mobil abunəçilərin sayını təqribən 0,23% azaldır, digər dəyişənlərin sabit qalması şərtində hər nəfərə düşən ÜMG-nin 1% artımı isə mobil rabitə istifadəçilərinin sayını təqribən 0,47% artırır [45].

Sabit genişzolaqlı internet tarifi və hər nəfərə düşən ÜMG-nin sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

2008-2017-ci illərdə sabit genişzolaqlı internet tarifinin sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayına təsirini qiymətləndirmək məqsədilə Azərbaycanda hər nəfərə düşən ÜMG-nin də təsirini nəzərə alaraq bu asılılığı aşağıdakı şəkildə qiymətləndirmək olar.

$$\text{LOG}(\text{SABGENISZOLINABUNE}) = C(1) - C(2) * \text{LOG}(\text{INTTAR}) + C(3) * \text{LOG}(\text{HNUMG})$$

(2.3.3)

Burada, (sabgeniszolinabune) dəyişəni sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayını,

(inttar) dəyişəni sabit genişzolaqlı internet tarifini,

(hnumg) isə hər nəfərə düşən ÜMG-ni göstərir.

C(1) - modelin sərbəst həddi,

C(2) və C(3) isə uyğun parametrlərə görə elastiklik əmsalıdır.

Qarşıya qoyulan problemin modelləşdirilməsi və təhlili üçün toplanmış zəruri məlumatlar cədvəl 2.3.7-də verilmişdir.

Cədvəl 2.3.7

2008-2017-ci illərdə sabit genişzolaqlı internet göstəriciləri

İllər	Hər 100 nəfərə düşən sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı	Sabit genişzolaqlı internet tarifi, adambaşına düşən orta aylıq ÜMG-nin %-i	Hər nəfərə düşən ÜMG (ABŞ dolları)
2008	0,68	26,4	3900
2009	1,12	12,2	4830
2010	5,26	2,8	5410
2011	10,65	2,7	5560
2012	14,78	2,4	6480
2013	18,24	2,1	7450
2014	19,97	2	7700
2015	19,75	1,5	6550
2016	18,55	1,2	4760
2017	18,37	0,9	4080

Mənbə [169; 170; 176] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Dəyişənlərin 2008-2017-ci illər üzrə statistik verilənlərinin Eviews9 tətbiqi proqram paketində realizasiyasından aşağıdakı nəticələr alınmışdır.

**Sabit genişzolaqlı abunəçilərin sayının ekonometrik
qiymətləndirilməsinin nəticələri**

Dependent Variable: LOG(sabgeniszolinabune)

Method: Least Squares

Sample (adjusted): 2008 2017

Included observations: 10 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-7.745582	4.744130	-1.632666	0.1537
LOG(INTTAR)	-0.812531	0.220456	-3.685685	0.0103
LOG(HNUMG)	1.151707	0.501050	2.298588	0.0612
R-squared	0.969047	Mean dependent var		2.115980
Adjusted R-squared	0.953571	S.D. dependent var		1.260141
S.E. of regression	0.271527	Akaike info criterion		0.519667
Sum squared resid	0.442363	Schwarz criterion		0.640701
Log likelihood	1.401666	Hannan-Quinn criter.		0.386893
F-statistic	62.61488	Durbin-Watson stat		1.621258
Prob(F-statistic)	0.000064			

Cədvəl 2.3.8-in əsasında Eviews (2) modelini aşağıdakı şəkildə təqdim edir:

$$\text{LOG(SABGENISZOLINABUNE)} = -7.74558180783 - 0.812530986387 \cdot \text{LOG(INTTAR)} + 1.15170661849 \cdot \text{LOG(HNUMG)} \quad (2.3.4)$$

Cədvəl 2.3.8-dən görünür ki, internet tarifi və hər nəfərə düşən ÜMG dəyişənləri üçün alınan qiymətlər statistik əhəmiyyətliyə malikdir. Sabit əmsal üçün alınan qiymət statistik əhəmiyyətli deyildir. Bizim model üçün əsas məsələ internet tarifləri və hər nəfərə düşən ÜMG-nin statistik əhəmiyyətli alınmasıdır. Determinasiya əmsalına görə, 2008-2017-ci illərdə sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayının dəyişməsinin təqribən 97%-i modeldə nəzərə alınan göstəricilərin dəyişməsi ilə izah oluna bilər. Fişerin F statistikasının ehtimal qiymətinin 0-a çox yaxın olması Determinasiya əmsalının əhəmiyyətliliyini göstərir. Kobud qiymətləndirməyə görə hesab edilir ki, Durbin-Uotson statistikasının qiymətinin 1,5 ilə 2,5 arasında olması, qalıqlar arasında avtokorrelyasiyanın olmaması üçün kifayət edir. Bizim modeldə DW=1,62 alınmışdır. Bu arzu olunan haldır, qalıqlar arasında 1-ci tərtib avtokorrelyasiyanın olmadığını göstərir. Qeyd edək ki, bu faktın doğruluğu sıralar üsulu ilə də yoxlanılmışdır və nəticə olaraq qalıqlar arasında avtokorrelyasiya probleminin mövcud olmadığı təsdiqlənmişdir.

İndi isə modelin adekvatlıq şərtlərindən biri olan qalıqların heteroskedastikliyi testinin nəticələrinə baxaq.

Cədvəl 2.3.9

Modelin qalıqlarının heteroskedastikliyinə yoxlanması testi

F-statistic	1.275967	Prob. F(3,6)	0.3644
Obs*R-squared	3.894932	Prob. Chi-Square(3)	0.2730
Scaled explained SS	0.409251	Prob. Chi-Square(3)	0.9383

Breuş-Paqan-Qodfrey testinin nəticəsinə əsasən, qalıqlar arasında dəyişən varians halının olmadığı qənaətinə gələ bilərik. Belə ki, cədvəl 2.3.8-dən göründüyü kimi, Fişerin F-statistikasının ehtimal qiyməti 0,05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən böyük olduğu üçün qalıqların heteroskedastiklik fərziyyəsi rədd edilir və 95%-dən yuxarı etibarlılıqla homoskedastiklik halı qəbul edilir.

Modelin adekvatlığının digər şərti olan qalıqların stasionarlığı şərtini yoxlamaq üçün Dikki-Füler testinə baxaq. Bu testin əsas nəticəsi cədvəl 2.3.10-da verilmişdir.

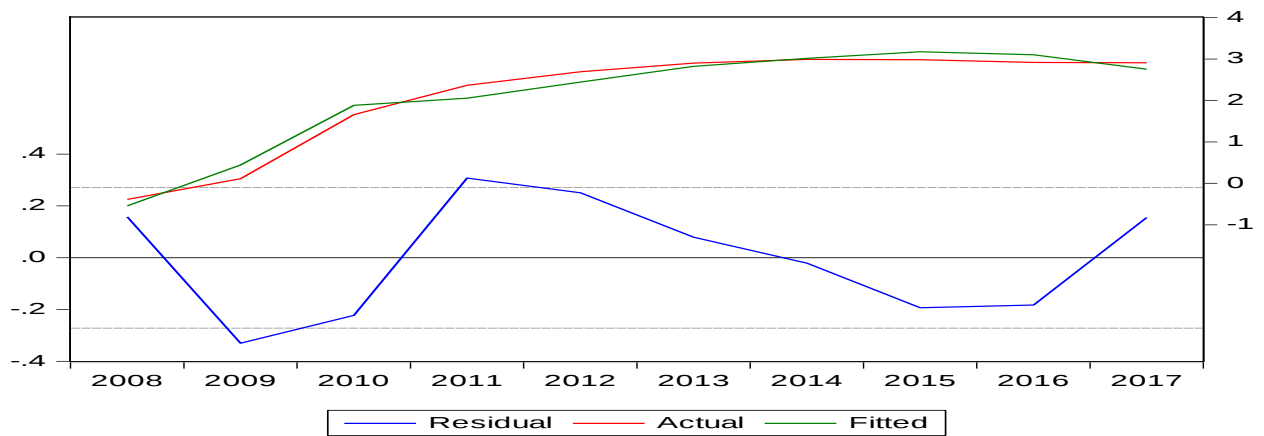
Cədvəl 2.3.10

Dikki-Füler testi

Null Hypothesis: RESID14 has a unit root
Exogenous: Constant, Linear Trend
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=1)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.762777	0.0840
Test critical values: 1% level	-5.835186	
5% level	-4.246503	
10% level	-3.590496	

Cədvəl 2.3.10-dan görünür ki, müvafiq t-statistikanın mütləq qiyməti (3,762777) 90%-lik səviyyədəki kritik qiymətin (-3,590496) mütləq qiymətindən böyük, 95%-lik səviyyədəki kritik qiymətin (-4,246503) mütləq qiymətindən isə kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, (2.3.3) modelinin qalıqlarının 90%-dən yuxarı (təqribən 92%) əhəmiyyətlik səviyyəsində stasionar olduğunu, 95%-lik əhəmiyyətlik səviyyəsində isə stasionar olmadığını göstərir. Qalıqların 90%-dən yuxarı əhəmiyyətlik səviyyəsində stasionar olması modelin adekvatlıq şərtlərindən biri olan qalıqların stasionarlıq şərtinin ödəndiyini göstərir.

Qrafik 2.3.1. 2.3.4 modelindən alınan (Fitted), faktiki qiymətlər (Actual) və onlar arasındakı fərqlərin (Residual) dinamikasının qrafiki təsviri

Qrafik 2.3.1 göstərir ki, modeldən alınan qiymətlər faktiki qiymətlərə xeyli yaxındır. Beləliklə, aparılmış testləşdirmədən sonra belə qənaətə gələ bilərik ki, (2) modeli adekvatdır. Bununla da (2.3.4) reqresiya tənliyi göstərir ki, digər göstəricilər sabit qaldıqda sabit genişzolaqlı internet tariflərinin 1% azalması sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayını 0,81% artırır, digər göstəricilərin sabit qalması şərtində hər nəfərə düşən ÜMG-nin 1% artması isə sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayını təqribən 1,12% artırır [45].

Nəticələrdən göründüyü kimi, sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı mobil rabitə abunəçilərinin sayına nəzərən tariflərə və gəlirlərə daha çox həssaslıq göstərir. Bunun bəzi səbəbləri vardır. Əsas səbəblər sabit genişzolaqlı internet tariflərinin yüksək olmasıdır ki, bu da əhəlinin nisbətən aztəminatlı hissəsi üçün bu növ xidmətlərdən istifadəni çətinləşdirir. Ölkəmizdə mobil rabitə qiymətləri və eyni zamanda mobil internet xidmətlərinin qiyməti sabit genişzolaqlı internet xidmətlərinin qiyməti ilə müqayisədə daha ucuzdur. Mobil rabitə xidmətlərinin geniş yayılması və əhəlinin bu xidmətlərə daha çox maraq göstərməsi nəticəsində tədricən bu sahədə bazarın doyma həddinə yaxınlaşdığı halda, sabit genişzolaqlı internet xidmətlərindən istifadə üzrə göstərici nisbətən aşağıdır. Əgər bu sahədə tariflərin qiymətində azalma, əhəli gəlirlərində artım və eyni zamanda beynəlxalq internetə çıxış sürəti üzrə yüksəlmə olarsa, bu halda sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayı sürətlə artmış olar [45].

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İKT SEKTORUNDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İKT sektorunun tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Keçən əsrdə dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələri informasiya cəmiyyətinə daxil olmaq və İKT-nin inkişafı ilə əlaqədar öz konsepsiya və qaydalarını qəbul etmişdir. Ölkənin mövcud potensialından effektiv şəkildə istifadə etmək və tərəqqini gücləndirmək məqsədi ilə hər bir ölkə öz milli informasiya-kommunikasiya strategiyasını işləyib hazırlayır. İKT-nin inkişafı üzrə proqramlar, strategiyalar işlənib hazırlanması və reallaşdırılmasına dövlət siyasətinin mühüm vəzifəsi kimi baxılır. Bu baxımdan Azərbaycan da istisna təşkil etmir. İqtisadi və sosial inkişaf məsələləri, habelə müvafiq milli strategiya və fəaliyyət planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün informasiya infrastrukturunun əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən dövlətlər arasında ölkəmiz də xüsusi yer tutur [41].

Hər hansı sahənin inkişafı, ilk növbədə, onun mükəmməl qanunvericilik bazasının olması ilə şərtlənir. Respublikamızda informasiya cəmiyyətinin inkişafı məqsədilə islahatlar aparılmış, yeni şəraitdə İKT sektorunun fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər) [4] İKT sahəsində dövlətin strateji xəttini müəyyənləşdirməklə yanaşı həm də sonrakı illərdə bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlərin əsasını qoymuşdur. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya” [2], eləcə də “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” [18] kimi dövlət əhəmiyyətli sənədlərdə İKT sektorunun inkişafının təmin edilməsi üzrə istiqamətlər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Bunlarla yanaşı, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında”, “Poçt rabitəsi haqqında”, “Telekommunikasiya haqqında”, həmçinin “İnformasiya əldə etmək haqqında”, “Fərdi məlumatlar haqqında”, “Televiziya və radio yayımı haqqında” və s. qanunlar təsdiq edilmişdir [20; 24; 25].

Dövlət proqramlarının məqsədi son nəticəni əldə etmək məqsədilə ehtiyatların konsentrsiya olunmasına imkan yaratmaqdır. Dövlət başlıca problemləri müəyyən etməklə proqramlar vasitəsi ilə müəyyən bir dövr ərzində onları aradan qaldırmağa nail olur [39, s.14]. Bunun üçün isə ilk növbədə, əksər inkişaf etmiş dövlətlər müasir İKT-nin inkişafı üzrə proqramların işlənilib hazırlanmasına dövlət siyasətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifə kimi baxırlar. Bununla əlaqədar İKT sektoru ilə bağlı bir sıra dövlət proqramları da qəbul edilmişdir. “2016-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə”, həmçinin “Azərbaycan Respublikasında peyk vasitəsilə Yerin məsafədən müşahidəsi xidmətlərinin inkişafına dair 2019-2022-ci illər üzrə” və s. kimi bir sıra Dövlət Proqramları hazırlanmışdır [3; 10].

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət hər hansı bir sahəni tənzimləyərkən ilk növbədə qanunvericilik bazasını formalaşdırır. Qanunvericilik aktları və hökumətin qəbul etdiyi normativ aktlar bazarda fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir. İKT sahəsi üzrə qanunvericiliyin tənzimlənməsi vəziyyətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan əvvəllər DİF tərəfindən hazırlanan ŞHİ-də yer alan, 2017-ci ildən isə BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən nəşr edilən “Qlobal Bilik İndeksi” hesabatında əks olunan göstəricilərdən biri “İKT ilə bağlı qanunlar” indeksini xüsusi qeyd etmək olar. İndeks ölkələrin İKT sahəsində qəbul edilmiş qanunların inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Ölkələr qanunvericiliyin inkişafı vəziyyətinə uyğun olaraq 0-100 arası bal toplayırlar. Toplanan ballara uyğun olaraq ölkələr reytingdə sıralanır [41].

4 sayılı əlavədə Azərbaycan və ona qonşu ölkələrdə 2017-2019-cu illərdə İKT ilə bağlı qanunların mövcud vəziyyətinə əsasən, ölkəmizin “İKT ilə bağlı qanunlar” indeksində mövqeyi 8 pillə geriləmişdir. Lakin, bununla belə, 2019-cu ildə 138 ölkə arasında 32-ci yerdə qərarlaşmış, eyni zamanda qonşu dövlətləri qabaqlaya bilmişdir. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, bu göstərici üzrə respublikamızın üstün mövqeyi təhlil

edilən digər dövlətlərlə müqayisədə ölkəmizdə qanunvericiliyin tənzimlənməsinin daha güclü olduğunu deməyə əsas verir [41].

İKT sektorunun tənzimlənməsi vacib məsələlərdəndir. Tənzimləyici müdaxilə inhisarçı İKT bazarının rəqabət qabiliyyətli bazara keçməsinin və İKT sektorunun uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsi baxımından zəruri əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, dünya miqyasında İKT sektorunun tənzimlənməsinin əsas məqsədlərinə bazar uğursuzluqlarının qarşısının alınması, istehlakçı maraqlarının qorunmasının təmin edilməsi, anti-rəqabət hallarının aradan qaldırılması, səmərəli rəqabət mühitinin yaradılması və qorunub saxlanılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. daxildir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, səmərəli tənzimləmə yüksək iqtisadi artım və texnoloji inkişaf, sektorda sərmayələrin həcmində artım, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsi, qiymətlərdə enmələr və s. kimi bir çox faydalara səbəb olmuşdur [41].

Ümumiyyətlə, İKT sektorunun tənzimlənməsi ilə nazirlik, ümumi və ya xüsusi tənzimləyici orqan və ya xüsusi agentliklər məşğul olur. Hazırda əksər dövlətlərdə İKT sektorunda tətbiq olunan institusional quruluş belədir: tənzimləyici çərçivənin həyata keçirilməsi və idarə olunması üçün məsuliyyət daşıyan müstəqil tənzimləyici orqan yaradılır və sektorda siyasətin yürüdülməsi məsələləri üzrə məsuliyyət isə həmin sahə üzrə fəaliyyət göstərən nazirliyin üzərinə düşür. Tənzimləyici orqan yaradarkən, hökumətlər İKT sektorunun inkişafı və liberallaşdırılması səviyyəsini, sektorun tənzimlənməsi üçün mövcud olan inzibati və hüquqi çərçivələri də nəzərə almalıdırlar [41].

Ölkəmizdə İKT sektorunda tənzimləmə məsələləri bu sahədə fəaliyyət göstərən nazirlik tərəfindən həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 20 fevral 2004-cü ildə Rabitə Nazirliyi ləğv edilərək onun əsasında Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, 2014-cü il martın 7-də Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yaradılmışdır. 13 fevral 2017-ci ildə Nəqliyyat Nazirliyi və Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi birləşdirilmiş, onların əsasında Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi (NRYTN) yaradılmışdır. Qurum nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar sahələrində dövlət siyasəti və tənzimlənməsini həyata keçirir [8].

İKT sektorunun fərqli funksiyaları yerinə yetirən seqmentləri bir çox səbəblərdən ənənəvi olaraq müxtəlif qaydalarla tənzimlənilir. Məsələn, televiziya və radio yayımı telekommunikasiya sektorundan fərqli şəkildə tənzimlənilir. Daha dəqiq desək, bir çox ölkələrdə radio və televiziya xidmətləri sahəsi xüsusi tənzimləmə subyekti rolunda çıxış edir və yayım ayrı bir qurum tərəfindən tənzimlənilir. Ölkəmizdə televiziya və radio yayımı sahəsində tənzimləmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Milli Televiziya və Radio Şurası yaradılmışdır. Şura televiziya və radio yayımçıların fəaliyyətini tənzimləyir, yayım zamanı ictimaiyyətin maraqlarını qoruyur, televiziya və radio yayımı haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarəti həyata keçirir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən və öz fəaliyyətində müstəqil olan Şuranın icra etdiyi əsas məsələlərə teleradio yayımının texniki və keyfiyyət standartlarının müəyyən edilməsi, teleradio yayımı üçün lisenziyanın verilməsi, qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilmiş hallar və qaydada teleradio yayımçılarına inzibati tənbeh və başqa məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi aiddir. Şuranın fəaliyyətinin tənzimlənməsi isə “Milli Televiziya və Radio Şurası haqqında Əsasnamə” əsasında həyata keçirilir [143].

Bəzi ölkələrdə isə (məsələn, Avstraliya, Malayziya, Honkonq, Birləşmiş Krallıq, Cənubi Koreya və s.) telekommunikasiya və teleradio yayımı üçün vahid tənzimləyici orqan məsuliyyət daşıyır [182].

Bu gün dünya dövlətlərində nazirliklərlə yanaşı İKT sferasının tənzimlənməsi ilə bağlı tənzimləyici qurumlar da fəaliyyət göstərir. 1980-1990-cı illərdə bəzi dünya ölkələrində texnoloji inkişaf əlaqədar kommunikasiya sahəsində baş verən dəyişikliklərlə yanaşı, həm də institusional dəyişikliklər də olmuşdur. Belə ki, əgər 1990-cı ildə dünya üzrə 14 tənzimləyici qurum olmuşdursa, 2000-ci ildə 106, 2009-cu ilin sonuna 153 ölkədə İKT sektoru sahəsində milli tənzimləmə orqanı yaradılmışdır. BTİ-nin statistik məlumatlarına görə, 2018-ci ilin sonuna 167 ölkədə İKT sahəsində tənzimləyici qurum fəaliyyət göstərmişdir. Bu da dünya dövlətlərinin təxminən 80%-ni əhatə etmişdir [181].

Tənzimləyici qurumlar ümumiyyətlə telekommunikasiya haqqında qanun, hökumətin müvafiq fərman və sərəncamları kimi hüquqi sənədlər vasitəsi ilə geniş

funksiyaları yerinə yetirmək səlahiyyətinə malikdirlər. BTİ tərəfindən dünyanın 160-a yaxın ölkəsində aparılan araşdırma nəticəsində tənzimləyici qurumların səlahiyyətinə daxil olan funksiyalar aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: qiymət tənzimlənməsi, lisenziyalaşdırma, yayım ötürülməsi, universal giriş/xidmət, kiber təhlükəsizlik, internet, spektr monitorinqi və icrası, bağlantı səviyyəsi və sürəti və s. [196].

Adətən, mövcud operatorlar bazarda əhəmiyyətli üstünlüklərə malik olurlar və onlar rəqabətin məhdudlaşdırılması üçün bu üstünlükləri ədalətsiz şəkildə istifadə edə bilirlər. Tənzimləyici orqanlar adekvat tənzimləmə tədbirlərini təkmilləşdirməyə çalışırlar ki, fəaliyyət göstərən operatorlara qeyri-rəqabətli davranışla məşğul olmaq və ya öz hakim mövqelərindən sui-istifadə etmələrinə icazə verilməsin. Telekommunikasiya bazarı liberallaşdıqca və daha rəqabətli olduqca, operatorlar arasında və eləcə də istifadəçilər və operatorlar arasında mübahisələr artır. Bu baxımdan da tənzimləyici qurum mübahisələri effektiv şəkildə həll etmək və onlarla bağlı qərar vermək üçün prosedurların müəyyən edilməsi səlahiyyətinə malik olmalıdır. Tənzimləyici qurumun qəbul etdiyi qərarlar və prosedurlar bütün bazar iştirakçılarna münasibətdə qərəzsiz olmalıdır [41].

Hazırda dünyada asılı tənzimləyici orqanlarla müqayisədə daha çox nazirliyin nəzarətindən asılı olmayan tənzimləyici orqanlar mövcuddur. Məsələn, 2009-cu ildə 153 ölkədə nazirliklərdən ayrı olan tənzimləyici orqanlar mövcud olmuşdursa, onların 125-ində ayrı tənzimləyici qurumların qərarların qəbul edilməsi proseslərində müstəqil olması təmin edilmişdir. Digər 28 ölkədə ayrı tənzimləyici qurumlar qərar qəbul etməzdən əvvəl müvafiq nazirlikdən və ya digər rəsmi orqan tərəfindən təsdiq (razılıq) almalı idilər [41].

Səmərəli tənzimləyici orqanlar adətən müəyyən dərəcədə müstəqil olmaları ilə səciyyələnir. Son illərdə bir çox dövlətlərdə müstəqil tənzimləyici qurumlar (MTQ) yaradılmışdır. Tənzimləyici qurumun struktur müstəqilliyi ilə təmin edilməsi onun siyasi baxımdan ələ alınma ehtimalını azaldır. Tənzimləyici orqan operatorlar və ya digər hökumət qurumları tərəfindən xarici təzyiqlərə məruz qaldıqda müstəqilliyini saxlaya bilmir və qəbul etdiyi qərarlar da obyektiv və şəffaf olmur [52].

Maliyyələşdirmə mexanizmi tənzimləyici qurumun funksiyasının effektivliyinin

təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində tənzimləyici üçün müvafiq büdcənin maliyyələşdirilməsinin iki əsas yolu vardır. Birinci yol dövlət büdcəsindən ayırmalardır. İkinci yanaşmaya görə isə tənzimləyicilər operatorlardan lisenziya haqları, öhdəliklərin icrası nəticəsində yaranan cərimələr və s. üçün ödənişləri qəbul etməklə lazımi fondu yarada bilirlər. Bəzi ölkələrdə tənzimləyici qurumlar üçün maliyyələşdirmə ümumiyyətlə hər iki mənbənin birləşməsindən əldə edilir [52].

MTQ-nin yaradılmasının əsasında liberallaşdırılmış bazarda bütün oyunçulara qarşı ayrı-seçkiliksiz yanaşmanın təmin edilməsi dayanır. Ayrı-seçkilik probleminin həlli MTQ-nin inam və legitimliyinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur. Müstəqillik investorun etimadını stimullaşdırır və tənzimləyici riskləri azaldır. Belə ki, dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərmişdir ki, müstəqil, neytral sektor tənzimlənməsinin tətbiqi və möhkəmləndirilməsi istehlakçı faydalarını artırıqla bərabər investorların etibarını və bazarın səmərəliliyini gücləndirməyə kömək etmişdir. MTQ-lər qanunun aliliyinə riayət edirlərsə, daha uğurlu fəaliyyət göstərə bilirlər. Tənzimləyici orqan özünün nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydaya uyğun olaraq qərəzsiz, şəffaf, obyektiv icraedici olmalıdır [41].

Ölkəmizə qonşu olan dövlətlər içərisində MTQ-yə sahib olanlar vardır. Məsələn, İranda poçt xidmətləri, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsində məsul orqan İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları Nazirliyi. Bundan əlavə 2003-cü ildə Rabitənin Tənzimləmə Orqanı da yaradılmışdır. Orqan lisenziyaların verilməsi, qiymət tənzimlənməsi, radio tezliklərin bölüşdürülməsi, xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət və s. məsələləri icra edir. Qurumun maliyyə mənbələrinə lisenziya haqqı (41%), dövlət vəsaiti (10%), tənzimləmə haqları (3%), digər mənbələr (46%) daxildir [166].

Gürcüstanda İKT sektorunda tənzimləyici orqan 2000-ci ildə əsas qoyulmuş Gürcüstan Milli Rabitə Komissiyasıdır. Kollegial idarəetmə orqanı olan Komissiya televiziya və radio yayımı, sabit və mobil telefon, internet xidmətlərini tənzimləyir. Müstəqil qurum kimi Komissiya heç bir dövlət orqanına tabe deyildir və sektorda fəaliyyətin lisenziyalasdırılması, radio tezliklər spektrinin istifadəsi üçün icazənin

verilməsi, Komissiya qaydalarına tabe olan şirkətlər və eləcə də onlarla istehlakçılar arasında mübahisələrin həlli, bazarın müxtəlif segmentlərinin öyrənilməsi və təhlili, əhəmiyyətli bazar gücünə malik olan müəssisələrin müəyyən edilməsi və onlara xüsusi öhdəliklərin verilməsi, telekommunikasiya şəbəkələrinə və infrastrukturulara girişin tənzimlənməsi, standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma və metrologiya xidməti sisteminin tətbiqinin təşviqi, sektorda tətbiq olunan qanunun tələblərinə riayət olunmasına nəzarət və s. fəaliyyətlərin icrası ilə məşğul olur. Komissiya dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilmir. Qurumun gəlir mənbəyi tənzimləmə haqlarıdır [163]. Sektorda siyasətin yürüdülməsi məsələlərinə isə İqtisadiyyat və Davamlı İnkişaf Nazirliyi cavabdehdir. Bu orqanların funksiyaları açıq şəkildə fərqlənir və ədalətli rəqabəti təmin edir [109, s.67].

Ermənistanda 2006-cı ildə təsis edilmiş Dövlət Xidmətləri üzrə Tənzimləmə Komissiyası İKT sektorunda tənzimləmə məsələlərini icra edir. Qərar qəbulətmə prosesində müstəqil tənzimləyici olan Komissiya tarif siyasəti, lisenziyaların verilməsi, radio tezliklərin bölünməsi, xidmət keyfiyyəti üzrə standartların qəbulu, xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət və s. funksiyaların həyata keçirilməsini təmin edir. Qurum tamamilə tənzimləmə ilə bağlı ödənişlər əsasında maliyyələşir. Nəqliyyat, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi İKT sahəsində siyasətin aparılması üçün məsuliyyət daşıyır [109, s.10].

Türkiyədə 2000-ci ildə yaradılan İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları İdarəsi müstəqil telekommunikasiya tənzimləyicisidir. Qurum texniki və xidmət standartlarının qəbulu, radio tezliyin ayrılması və təyin edilməsi, xidmət öhdəlikləri keyfiyyətinin icrasına nəzarət, qoşulmaların (bağlantı) sürəti, qiymətlərin tənzimlənməsi və s. işlərin icrasını həyata keçirir. Tənzimləyici qurumun maliyyələşmə mənbəyinə cəzalar, cərimələr, tənzimləmə ilə bağlı haqlar daxildir. Nəqliyyat, Dənizçilik və Rabitə Nazirliyi isə İKT sahəsində siyasət məsələləri ilə məşğul olur [109, s.195;158].

Rusiyada telekommunikasiya sahəsində tənzimləyici orqan Rəqəmsal İnkişaf, Rabitə və Kütləvi Kommunikasiyalar Nazirliyidir (Minkomsvyaz). Bundan əlavə, Kommunikasiya, informasiya texnologiyaları və kütləvi kommunikasiyalar sahəsində

Federal Nəzarət Xidməti (Roskomnadzor) və Federal Rabitə Agentliyi də (Rossvyaz) sahənin tənzimləməsi ilə məşğul olur [160].

Bu gün ölkəmizdə İKT sektorunda Tənzimləyici Qurumun yaradılması zəruri bir məsələ kimi qarşıda durur. Həmçinin İKT sahəsində şəffaf və uyğunlaşdırılmış tənzimləyici çərçivənin hazırlanması da vacib məsələlərdəndir.

MTQ-lər bir və ya bir neçə sahənin tənzimləməsinə cavabdeh ola bilər. Məsələn, Ermənistanda Dövlət Xidmətləri üzrə Tənzimləmə Komissiyası İKT sektoru ilə yanaşı, həm də elektrik enerjisi, təbii qaz, su, dəmir yolu nəqliyyatı sektorunun da tənzimlənməsi ilə məşğul olur. Gürcüstan, İran və Türkiyədə isə tənzimləyici qurumlar yalnız İKT sektoru üzrə fəaliyyət göstərir [41].

3.1.1 sayılı cədvəldə BTİ tərəfindən illik olaraq hazırlanan və İKT sektorunda tənzimləməni qiymətləndirən ICT Regulatory Tracker adlı reytingin məlumatları əsasında respublikamız və qonşu dövlətlərin göstəriciləri verilmişdir. Qeyd edək ki, 50 göstərici əsasında 4 qrupda birləşən bu reyting İKT tənzimləmə mühitində baş verən dəyişiklikləri və tərəqqini izləməyə və tənzimləmə çərçivəsindəki boşluqları müəyyən etməyə imkan verir [41].

Cədvəl 3.1.1

İKT sektorunun tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi reytingi, 2018

Ölkələr	Tənzimləyici orqan (0-20 bal)	Tənzimləyici mandat (0-22 bal)	Tənzimləyici rejim (0-30 bal)	Rəqabət (0-28 bal)	Yekun bal (maks.100)
Azərbaycan	8	13,5	20	24	67,50
Rusiya	4	9	13	21	47,00
Gürcüstan	18	16,5	30	28	92,50
İran	19	19	28	16	84,00
Türkiyə	19	17,5	30	26	92,50
Ermənistan	19	19	20	27	85,0

Mənbə [183] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, əsasən ayrı tənzimləyici qurumun fəaliyyətinə diqqət yetirən “Tənzimləyici orqan” adlı ilk qrup üzrə aşağı bal toplayan ölkələr Azərbaycan və Rusiyadır ki, bu ölkələrin də hər ikisində İKT sektoru nazirlik tərəfindən tənzimlənir, daha doğrusu, bu dövlətlərdə hələ ki MTQ yaradılmayıb. Qeyd edilən iki ölkə sektorun tərkibinə daxil olan alt sahələr üzrə müxtəlif funksiyaların

hansı qurum tərəfindən icra edilməsini ölçən “Tənzimləyici mandat” adlı ikinci qrup ballarına görə də sıralamada geri qalır. Əsas sahələrdə hansı növ tənzimləmənin mövcudluğunu müəyyən edən “Tənzimləyici rejim” üzrə də eyni vəziyyət müşahidə edilir. İlk 3 qrup üzrə aşağı ballar ölkəmizin ümumi reyting sıralanmasında 6 ölkə arasında 5-ci yerdə qərarlaşması ilə nəticələnmişdir. Səbəbi isə ölkəmizdə hələ də MTQ-nin olmaması ilə izah etmək olar. Fikrimizcə, belə hal respublikamızda MTQ-nin yaradılmasının zəruriliyini bir daha göstərir [41].

MTQ-nin əsas funksiyalarından biri bazarda səmərəli rəqabət mühitinin təmin edilməsidir. Cədvəl 3.1.1-ə əsasən qeyd etmək olar ki, Tənzimləyici orqan qrupu üzrə mümkün 20 baldan Türkiyə - 19, Ermənistan - 19 və Gürcüstan - 18 bal, həmçinin Rəqabət göstəricisi üzrə mümkün 28 baldan müvafiq olaraq 26; 27 və 28 bal toplamışlar. Adı çəkilən ölkələr İKT sektorunda həm MTQ-yə, həm də əlverişli rəqabət mühitinə malikdirlər. Bu baxımdan İran istisna təşkil edir. Belə ki, adı çəkilən dövlətdə MTQ fəaliyyət göstərsə də, Rəqabət qrupunda aşağı mövqeyə sahibdir. Bunun səbəbini isə MTQ-nin maliyyələşmə mənbəyi ilə izah etmək olar. Qonşu ölkələr içərisində yalnız İranda tənzimləyici orqanın maliyyə mənbələrindən biri kimi dövlət vəsaiti (10%) çıxış edir. Məhz bu amil ölkədə İKT sahəsində, xüsusilə də onun rabitə (o cümlədən mobil rabitə və internet) sektorunda dövlətin böyük təsirə malik olmasına gətirib çıxarır. Nəticədə isə sektorda rəqabət mühiti zəifləmiş olur [41].

Dünya ölkələri üzrə aparılmış qiymətləndirmələr əsasında Tənzimləyici Qurum alt-indeksi ilə Rəqabət alt-indeksi arasında korrelyasiya əlaqəsinin müsbət və asılılığın isə orta dərəcədən yüksək ($r=0,6969$) olduğu müəyyən edilmişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, İKT sektoru bu sahədə fəaliyyət göstərən nazirliklə müqayisədə Müstəqil Tənzimləyici Qurum tərəfindən tənzimlənən ölkələrdə daha münbit və səmərəli rəqabət mühiti olur (Əlavə 5) [52].

İKT sektorunun əsas seqmenti olan telekommunikasiya infrastrukturunun intensiv inkişafı iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün önəmli şərtlərdən biri kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bir sıra dünya dövlətləri telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafına xüsusi dəstək göstərmək məqsədilə telekommunikasiya sektorunun inkişafı üçün özəl və xarici kapitalın cəlb edilməsinin stimullaşdırılması,

dövlət telekommunikasiya şirkətlərinin özəlləşdirilməsi və s. kimi istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq son dövrlərdə İKT sektorunun, əsasən də telekommunikasiya sahələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı yeni bir mexanizm formalaşmışdır. Bu mexanizm dolayı təsirlərin əsas rol oynaması, inzibati nəzarət funksiyalarının yumşaldılması, dövlətin birbaşa iştirak payının azaldılması və s. özündə əks etdirir. İKT sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq üçün, ilk növbədə, xüsusi dəstək tədbirləri ilə yanaşı sektorda tənzimləmənin davamlı liberallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Telekommunikasiya sektorunda tənzimləmə səviyyəsində azalma müxtəlif telekommunikasiya şirkətləri arasında rəqabət səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına imkan yaradır [41].

Sektorda rəqabətin gücləndirilməsi məqsədilə yürüdülmən rəqabət siyasəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabət siyasəti davamlı rəqabətin təşviq edilməsi və bu cür rəqabətin inkişaf edə biləcəyi bazar mühitini qorumaq məqsədini daşıyır. Rəqabət siyasəti ümumi rəqabət qanunları və ya sektorda rəqabətin gücləndirilməsi qaydaları vasitəsilə həyata keçirilə bilər. İKT sektorunda bu qaydalara anti-rəqabət xarakterli davranışlara və rəqabətin azalmasına səbəb ola biləcək birləşmələr və ya udulmalara dair ümumi qadağalar aid edilə bilər. Rəqabət qanunları bazarda rəqabəti azalda biləcək davranışların cəzalandırılması və ya ləğv edilməsi yolu ilə səmərəli rəqabətin təşviq edilməsinə yönəlir [118, s.37].

Keçən əsrin sonlarından idarə olunan iqtisadiyyatlardan açıq bazar iqtisadiyyatlarına keçid tendensiyası baş verdiyi bir dövərdə dövlət şirkətlərinin özəlləşdirilməsi, rəqabətə və xarici investisiyalara açıqlıq və tənzimlənmənin liberallaşdırılmasına yönəlmiş siyasətlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Bu axına telekommunikasiya sektoru da daxil idi. Belə ki, bu sahədə rəqabət, müstəqil tənzimləmə və özəlləşdirmə mühüm rol oynamağa başladı. Rəqabətin stimullaşdırılması və dəyişən texnologiyaların tətbiqi ilə yeni xidmətlər davamlı olaraq inkişaf etdirilmiş, lisenziyalara tələbat kəskin şəkildə artmış, rəqiblər xidmətlərin qiymətlərini aşağı endirmişlər. Rəqabətin güclənməsi, eləcə də lisenziyaların asanlaşdırılması nəticəsində şirkətlərin də sayı artmışdır [119, s.33].

Dövlət telekommunikasiya şirkətlərinin özəlləşdirilməsi, bir qayda olaraq,

onların işinin effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır və bu antiinhisar tədbirləri ilə müşayiət olunmalıdır: rəqabət olmadığı təqdirdə, inhisarçı şirkətlər xidmətlərin dəyərini azaltmaq və onların keyfiyyətini artırmaqda maraqlı olmur. Özəlləşdirmənin və rəqabətin üstünlüyü yalnız infrastrukturun təkmilləşdirilməsində deyil, həm də xarici investisiyaların həcmnin artırılmasındadır.

Özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi artıq hökumətin heç bir rol oynamaması anlamına gəlmir. Əksinə güclü və müstəqil tənzimləyici orqanın olması çox vacibdir. Aparılan araşdırmalardan göründüyü kimi, iki nazirliyin əsasında yaradılan NRYTN 2017-ci ildən bu sahədə dövlət siyasətini və tənzimləməni həyata keçirir. Belə bir şəraitdə ölkəmizdə siyasi və özəl maraqların təsirindən azad olması baxımından yerinə yetirəcəyi fəaliyyətlərə görə ödənilən haqlardan maliyyələşdirilən MTQ-nin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Fikrimizcə, belə bir qurum qeyri-bərabər rəqabətdən yaranan hər hansı bir bərabərsizliyin azaldılmasına yönəlmiş qaydaları yaratmaq və tətbiq etməklə İKT sektorunun səmərəli tənzimlənməsini təmin etmiş olar [41].

3.2. İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və tənzimlənməsinin səmərəli mexanizmləri

Milli iqtisadiyyatın və azad sahibkarlığın inkişafı baxımından sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müvafiq hüquqi bazanın, qayda-qanunun yaradılması, istehsalçı və istehlakçı hüquqlarının qorunması, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və s. kimi bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Bununla da dövlət tənzimləyici rol və funksiyalarını iqtisadiyyatda tətbiq edir, milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün zəruri şərait yaradır. Dövlət tənzimlənməsinin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri də sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasıdır.

Sahibkarlığın inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər içərisində normativ-hüquqi baza ilə yanaşı institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi də

mühüm yer tutur. Azərbaycanın İKT sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı qaydalar xeyli liberallaşdırılmış, dövlətin iştirakı ilə yaradılmış bir sıra müəssisələrdə dövlət payı özəlləşdirilmişdir. Həmçinin sektorun investorlar üçün daha cəlbəedici olması məqsədilə sahibkarlığa maliyyə yardımı mexanizmi işə salınmış, lisenziyalaşdırma qaydaları sadələşdirilmiş, ölkədə bəzi məhsullara gömrük rüsumları ləğv edilmiş, eyni zamanda, tətbiq olunan vergi yükü azaldılmışdır [46].

Sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayan amillərdən başlıcası sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin lisenziyalaşdırılmasıdır. Lisenziya (icazə) siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi İKT sektorunda yürüdülmən islahatların ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Lisenziya siyasəti telekommunikasiya bazarlarında rəqabətin strukturunu və səviyyəsini, eləcə də, cəmiyyətin İKT xidmətləri ilə təmin edilməsinin səmərəliliyini müəyyənləşdirir. Dövlət və ya tənzimləyici qurumlar adətən bir sıra səbəb və ya məqsədlərə görə telekommunikasiya və İKT xidmət təminatçılarına lisenziya verirlər. Bu məqsədlərin bəzilərinə aşağıdakılar daxildir: özəlləşdirmə və ya kommersiyalaşdırma; şəbəkələrin və xidmətlərin genişləndirilməsi və digər universal xidmət məqsədləri; mühüm dövlət xidmətlərinin təmin edilməsinin tənzimlənməsi; İKT sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi; bazar strukturunun tənzimlənməsi; rəqabət üçün hüquqi çərçivənin (əsasların) yaradılması; istehlakçıların qorunması və s. [118, s.75-76].

Respublikamızın İKT sektorunda xüsusi razılıq, lisenziya və icazələrin verilməsi NRYTN tərəfindən tam elektronlaşdırılmışdır. Lisenziyaların verilməsi “Lisenziyalar və icazələr haqqında” Qanuna [16] və “Lisenziyalaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Fərmana [17] uyğun olaraq həyata keçirilir. Rabitə xidmətləri sahəsində 7 fəaliyyət növü üzrə, yəni telefon (məftilli); simsiz telefon; məlumatların ötürülməsi (data); IP-telefoniya (internet telefoniya); sürətli poçt xidməti; ölkədaxili və beynəlxalq telekommunikasiya kanallarının təşkili üzrə lisenziyaların verilməsi (dövlət təhlükəsizliyindən irəli gələn hallar istisna olmaqla) İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən “ASAN xidmət” mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilir [146].

3 fəaliyyət növü üzrə isə lisenziyalar (dövlət təhlükəsizliyindən irəli gələn hallarla əlaqədar) NRYTN tərəfindən verilir. Bunlara: biometrik texnologiyaların yaradılması, eləcə də bu texnologiyalara xidmət göstərilməsi; fərdi məlumatlar üzrə informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, informasiya sistemlərinin yaradılması və mobil rabitə xidmətləri daxildir. Lisenziya müddətsiz verilir. Mobil rabitə xidmətləri üçün lisenziya isə 10 il müddətinə verilir [146].

Lisenziya şərtlərinə riayət olunmasına nəzarət isə müvafiq qanunlar - “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” [23], eləcə də “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” [22] əsasında həyata keçirilir.

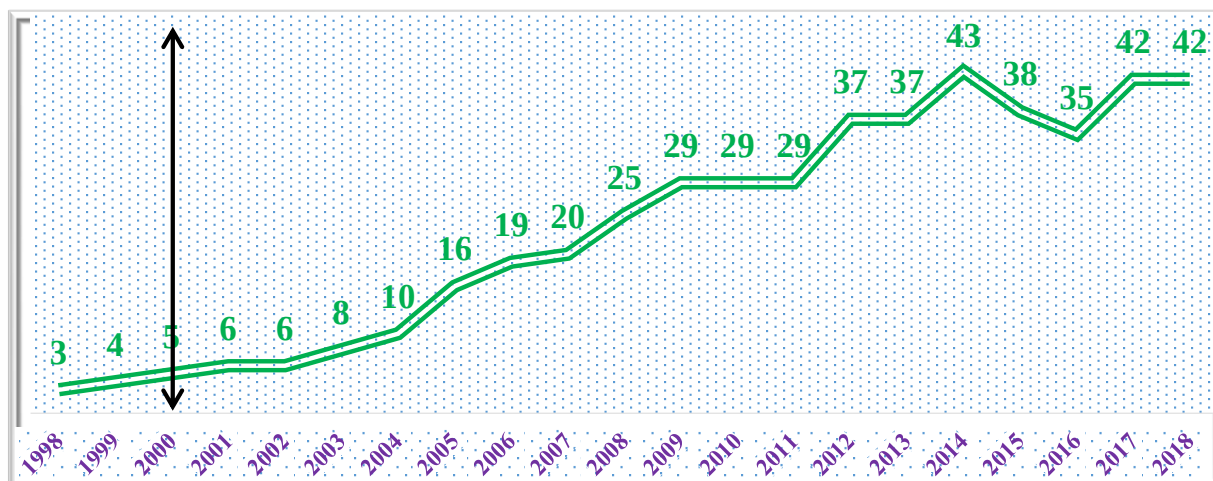
Televiziya və radio sahəsində yayım üçün xüsusi razılıq (lisenziya) Milli Televiziya və Radio Şurası tərəfindən verilir. Belə ki, ölkə ərazisində teleradio yayımı “Televiziya və radio yayımı haqqında” Qanuna [25] uyğun olaraq verilən xüsusi razılıq əsasında həyata keçirilir. Əvvəllər lisenziya 6 il müddətinə verilirdi. “Lisenziyalaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 2015-ci il 21 dekabr tarixli 713 nömrəli Fərmanın 5.1-ci bəndinə [17] uyğun olaraq lisenziyalar müddətsiz hesab edilmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərmişdir ki, rəqabətin məhdudlaşdırılması İKT xidmətlərinin istehlak həcmnin artmasına ciddi maneə törətdiyi halda, liberallaşdırma və telekommunikasiya xidmətlərinin lisenziyalaşdırılmasının sadələşdirilməsi xidmət göstərən şirkətlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə bazarın kəskin genişləndirilməsinə və bazarda rəqabət mühitinin yaradılmasına, bu isə öz növbəsində qiymətlərin aşağı salınmasına və istehlakın artmasına gətirib çıxarır.

Yüksək liberallaşmanın olduğu bəzi ölkələrdə tənzimləyici qurumlar müəyyən İKT xidmətləri üçün hər hansı və ya bütün icazə tələblərini aradan qaldırırlar. Bu xidmət bazarları daha sonra yeni xidmət təminatçılarının girişi üçün məhdudiyyətsiz və açıq olur. Hazırda əksər dünya dövlətlərində internet xidmətləri tənzimlənmir [41].

Azərbaycanda da telekommunikasiya sektorunda lisenziya islahatları həyata keçirilmişdir. Bunun da nəticəsində bu sahədə bazara daxil olmaqla bağlı inzibati maneələr azaldılmış, internet xidmətlərinin lisenziyalaşdırılması ləğv edilmiş, istənilən

təşkilata İSP olmaq imkanı yaradılmışdır.

Qrafik 3.2.1 Lisenziyalaşdırmanın ləğv olunmasından sonra internet provayderlərin sayının artım dinamikası

Mənbə [29, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Ölkəmizdə internet sektorunun inkişafı ilk vaxtlardan əsasən özəl sektor tərəfindən aparılmışdır. 2000-ci illərin əvvəllərindən dövlət provayderləri də fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 3.2.1 sayılı qrafikin məlumatlarından da göründüyü kimi lisenziyalaşdırmanın ləğvindən sonra ölkədə internet şirkətlərinin sayında artım baş vermişdir. İSP-lərin fəaliyyətinə əlverişli şəraitin yaradılması nəticəsində hazırda ölkədə 42 İSP fəaliyyət göstərir, onların əksəriyyəti özəl şirkətlərdir [46].

İKT sahəsində standartlaşdırmanın da böyük rolu vardır. Belə ki, informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsində şəffaflıq və səmərəlilik prinsiplərinə söykənən standartların hazırlanması və inkişaf etdirilməsi vacib məsələ kimi qarşıda dayanır.

Ölkədə İKT-nin tərəqqisinə təkan verilməsi məqsədilə beynəlxalq tələb və tövsiyələrə müvafiq milli standartların hazırlanması, ekspertizası və onlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması üzrə işləri 2008-ci ildən fəaliyyətə başlayan Standartlaşdırma üzrə “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları” Texniki Komitəsi (TK 05) həyata keçirir. Respublikanın qabaqcıl həm dövlət, həm də özəl İKT müəssisələri TK 05-in üzv təşkilatlarının sırasında təmsil olunurlar. Bu işdə NRYTN-in Məlumat Hesablama Mərkəzi baza təşkilat rolunu oynayır [148].

Digər bir məsələ İKT sektorunda sertifikatlaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Telekommunikasiya vasitələri və həmçinin qurğularının sertifikatlaşdırılması Qaydaları Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 21 avqust tarixli (əlavə və dəyişikliklərlə) 175 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. Bu növ sertifikatlaşdırmanın başlıca məqsədləri sırasına vahid əmtəə bazarında müəssisələrin fəaliyyəti üçün lazımi şərait yaratmaq; istehlakçılara keyfiyyətli məhsulun alınmasında yardım etmək; telekommunikasiya vasitələri və qurğularının keyfiyyət göstəricilərini istehlakçı tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq; daxili bazarda rəqabət, həmçinin qabaqcıl texnologiyanın tətbiqinə şərait yaratmaq və s. aiddir [147].

Beynəlxalq təcrübədə sahibkarlığın sürətli inkişafının təmini məqsədilə dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətləri və buna uyğun olaraq güzəştlər sistemini müəyyən edir. Dövlət sahibkarlığa yardım məqsədi ilə informasiya, elm, tədris mərkəzləri, eləcə də maliyyə fondları yaradır, vergi ödənişlərinin güzəştli dərəcələrini müəyyən edir. Bu baxımdan respublikamızda da İKT sektorunda sahibkarları həvəsləndirmək məqsədilə ardıcıl tədbirlər görülür. 2012-ci ildə Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu yaradılmışdır. 2019-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş fond İKT sektorunda fəaliyyətin stimullaşdırılması və müasir infrastrukturun inkişafı, bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, sektorda innovasiyaların tətbiqinin, eləcə də tətbiqi elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsini maliyyə dəstəyi ilə təmin etməyə xidmət etmişdir. Fond öz fəaliyyətini dövlət, İKT sferasında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər, kredit, maliyyə və sığorta təşkilatları, sahibkarlığın inkişafına dəstək olan ictimai birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq qurumlar ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirmişdir. Fond sərəncamında olan vəsaitlər vasitəsilə innovativ və tətbiqi elmi-texniki layihələrin qrant maliyyələşməsi; sahibkarlara aşağı faizli, güzəştli şərtlərlə kreditlər verilməsi; müəssisələrə müddətli investisiya qoyuluşu kimi özünün 3 əsas maliyyə mexanizmindən istifadə etmiş, güzəştli kreditlərin sahibkarlıq subyektlərinə verilməsi üçün 6 müvəkkil bank ilə əməkdaşlıq etmişdir [141].

Respublikamızda innovativ ideyalara, intellektual sahibkarlıq subyektlərinə və startapçılara böyük diqqət göstərilir və dəstək verilir. Startap ekosisteminin inkişaf

etdirilməsi nəticəsində xarici bazarlara çıxma biləcək layihələr formalaşmaqdadır. Bu işdə Fond xüsusi rol oynamışdır. Fond tərəfindən verilən vəsaitlər startapçıların şəxsi bizneslərini qurmasında əvəzsiz rola malikdir. Fond da 2014-ci ildən layihələrin maliyyələşdirilməsinə başlanılmış və il ərzində 8 layihə üzrə verilən güzəştli kreditlərin ümumi məbləği 4,3 milyon manat təşkil etmişdir. Növbəti ildə İKT sferasında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlərin verilməsi maliyyə mexanizmi üzrə iki sahibkarlıq subyektinə ümumilikdə 420 min manat güzəştli kredit verilmişdir. 2016-cı ildə Fondun vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərdən istifadə etmək məqsədilə müraciət etmiş 2 sahibkarlıq subyektinin layihəsinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə 3,5 milyon manat, 2017-ci ildə 2 sahibkarlıq subyektinə 1,5 milyon manat güzəştli kredit vəsaiti ayrılmışdır.

2015-ci il ərzində 14 layihəyə ümumilikdə 183 min manat verilmişdir. 2016-cı ildə isə 29 layihəyə ayrılan qrant vəsaitlərinin həcmi 395 min manat təşkil edib. Daha dəqiq desək, həmin il 2-ci, 3-cü və 4-cü qrant müsabiqəsində qalib olmuş layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə müvafiq olaraq 98,3; 174,6 və 114,9 min manat həcmində vəsait köçürülmüşdür. 2017-ci ildə qalib olmuş layihə rəhbərlərinin hesabına ümumilikdə 375,9 min manat vəsait yatırılmışdır. Onlardan 5,9 min manat 2-ci qrant müsabiqəsinin, 8,1 min manat 3-cü qrant müsabiqəsinin, 262,2 min manat 4-cü qrant müsabiqəsinin, 99,8 min manat isə 5-ci qrant müsabiqəsinin qalibi olmuş layihə rəhbərlərinin hesabına köçürülmüşdür. 2-ci və 3-cü qrant müsabiqələri üzrə layihələrin icrası tam başa çatmışdır. Bundan əlavə, həmin il elan edilmiş növbəti qrant müsabiqəsinin qalibi olmuş 21 startap layihəyə ümumilikdə 242 min manat məbləğində qrant vəsaiti ayrılmışdır. 2018-ci ildə isə 5 layihə qrant müsabiqəsinin qalibi olmuş və onlara ümumilikdə 85 min manat vəsait ayrılmışdır. Bütünlükdə Fondun keçirdiyi 6 qrant müsabiqəsində təqdim edilən 903 innovativ və tətbiqi elmi-texniki layihədən 117 layihə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilib. İcrası yekunlaşdırılmış layihələrdən 20-si kommersiyalaşdırılmış və fəaliyyətini davam etdirərək bazarda öz yerini tutmuşdur [58].

İKT sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələri dəstəkləmək üçün tədbirlərdən biri də texnoloji parkların yaradılması və inkişafıdır. Azərbaycanın dünya

iqtişadiyyatına çox sürətlə integrasiya etdiyi bir zamanda qarşıda duran əsas məqsədlərdən biri texnoparkların yaradılmasıdır. Ölkədə innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə qabaqcıl texnologiyaların transferi, mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlər gücləndirilir, elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi, tətbiqi üçün texnoparklar və innovasiya zonaları yaradılır. 5 noyabr 2012-ci il tarixli fərman əsasında Bakı şəhəri, Pirallahı rayonunda 50 hektar ərazidə Yüksək Texnologiyalar Parkı (YTP) yaradılmışdır. Park İKT, kosmos, enerji səmərəliliyi sahələri üzrə tədqiqatların aparılması, yeni və yüksək texnologiyaların hazırlanması baxımından lazımi infrastruktur, maddi-texniki bazası, həmçinin idarəetmə qurumları olan ərazidir. YTP-nin başlıca məqsədi İKT sahəsi üzrə elm və istehsal arasında körpü yaratmaqdır. Bundan başqa, 2015-ci il 26 fevral tarixli Fərman ilə Mingəçevir şəhərində 1,31 hektar ərazidə Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı, Bakı şəhəri, Xətai rayonunda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yüksək Texnologiyalar Parkı da yaradılıb [46].

YTP müəssisələrə səmərəli iş şəraitinin təşkili üçün xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa kömək edir. Həmçinin buradakı xüsusi mikroiqlim mütəxəssislərin innovativ ideyalar və məsələlər üzərində daha dəqiq konsentrasiyasına və nəticədə daha az vaxtda yenilikçi həllər hazırlamasına imkan verir. Belə Parkların innovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafı, intellektual biznesin dəstəklənməsi, İKT sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, milli məhsulların dünya bazarlarında layiqli yer tutması, idxal edilən məhsulların yerli istehsal hesabına təmin edilməsi, ixracın təşviqi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, insan resurslarının inkişafında böyük təsirləri olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 6 noyabr 2018-ci il tarixində NRYTN-nin tabeliyində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun və “Yüksək Texnologiyalar Parkı” MMC-nin bazasında İnnovasiyalar Agentliyinin yaradılması barədə Fərman imzalanmışdır. Agentlik sahibkarlıq subyektlərinə texnologiyalar və texnoloji həllərin əldə edilməsində yardım edən və onların transferini təşkil edən, innovasiya yönümlü elmi tədqiqatları dəstək verən, innovativ layihələri təşviq edən, startapları qrant,

güzəştli kredit və vençur maliyyələşməsi vasitəsilə maliyyələşdirən publik hüquqi şəxsdir [13]. Agentlik 2019-cu ilin sentyabr ayından fəaliyyətə başlamışdır.

İKT sahəsində sahibkarlığı stimullaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərdən biri bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə vergi hesablamasının xüsusi sxem çərçivəsində (xüsusi vergi rejimi) aparılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dünya dövlətlərində vergi siyasəti sahəsində şirkətlərə başlanğıc üçün güzəştlər etməklə yardım edilir. Məsələn, vergilərdən azad etməklə və ya sadəcə məbləği minimuma endirməklə [159].

YTP-nin İnkubasiya Mərkəzində rezident olan startapçılar üçün xüsusi sərfəli şərtlərlə münbit şərait yaradılmışdır. Belə ki, sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə Vergilər Məcəlləsində edilmiş dəyişikliyə əsasən, kiçik və orta biznes subyektləri 7 il müddətinə gəlir, torpaq və mənfəət vergisindən, həmçinin idxal olunan texnika, texnoloji avadanlıq və qurğulara görə idxal rüsumlarından azad edilir. Startap şəhadətnaməsi əldə etmiş şəxslər 1 yanvar 2019-cu ildən etibarən 3 il müddətinə gəlir və mənfəət vergisindən azad olunurlar. Mikro sahibkarlıq subyekti olan fərdi sahibkarlar və hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlir və mənfəətin 75 faizi vergidən azad edilir. Mikro-sahibkarlıq subyektləri əmlak vergisindən də azad edilirlər [46].

Sahibkarlığa kömək məqsədilə mühüm addımlardan biri də “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” 28 dekabr 2017-ci il tarixli Fərman [15] ilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin yaradılmasıdır. Publik hüquqi şəxs olan qurum mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyir və bu növ sahibkarlığın tənzimlənməsi, maraqlarının qorunması və problemlərinin həll edilməsində iştirak edir, bu sferada həm dövlət, həm də özəl orqanların xidmətlərini əlaqələndirir [12].

Bundan başqa, NRYTN ilə əməkdaşlıq çərçivəsində ölkədə sahibkarların maraqlarının qorunması və onların müraciətlərinə operativ baxılması məqsədilə “Sahibkarlara Dəstək Sistemi” yaradılmışdır. Sahibkarlara Dəstək Sistemi sahibkarların hüquqları ilə bağlı maarifləndirmə, müraciətlərə baxılması və onların çevik həlli üçün onlayn platformadır. Dövlət informasiya sistemlərinə integrasiya

edilmiş portala girişin elektron imza vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bununla da sistem sahibkarı avtomatik olaraq tanıyacaq. Sahibkar portala daxil olmaqla müraciətini qısa zaman kəsiyində formalaşdırıb göndərdikdən sonra müraciət portalın sistemi vasitəsilə Agentliyə yönəldiləcək. Agentlik bu müraciəti portal vasitəsilə aidiyyəti quruma sorğu edəcək və sahibkar, Agentlik və şikayət olunan qurum arasında görüş təyin ediləcək. Sahibkar öz interfeysində avtomatik verilmiş kod ilə müraciətin statusunu izləyə biləcək. Portalın sahibkara verdiyi üstünlüklər fiziki iştirak olmadan onlayn rejimdə müraciət imkanının yaradılması, sahibkar tərəfindən öz müraciətinə baxılma prosesinin izləmə bilinməsi, vaxt itkisinin aradan qaldırılması, müraciətlərə daha operativ və şəffaf rejimdə baxılmasının təmin edilməsidir [67, s.12-14].

Respublikamızda innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı sahəsində əsas layihələrdən biri də Barama İnnovasiya və Sahibkarlıq Mərkəzidir. Mərkəz 2009-cu ildə “Azercell Telecom” MMC tərəfindən biznes innovasiyasını artırmaq, rəqəmsal və sahibkarlıq ekosistemini inkişaf etdirmək və qoruyub saxlamaq istiqamətində ilk layihə kimi başlanılmışdır. 2019-cu ildən İnnovasiyalar Agentliyi tərəfindən dəstəklənən Baramanın başlıca məqsədi startaplara bizneslərini qurmaqda, innovativ xidmətlərin göstərilməsi və yeni müştərilərin əldə edilməsində köməklik etməkdir. Burada IT layihələr, Bulud Hesablama və Biznes Həllər, Virtual Reallıq, Süni İntellekt dəstəklənir və yaradılır. Barama mərkəzi startapların tərəqqisinin hər mərhələsində onlarla işləyir, lazım olan vəsait, resurs və biliklərlə təmin edir, gənclərin öz innovativ fikirlərini həyata keçirməsi və biznes qurmasına imkan yaradır. Fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində Mərkəzin başladığı 80-dən çox layihənin 20-si artıq müstəqil şirkətə çevrilmiş, eləcə də 45 startap işə salınmışdır [162].

Apardığımız araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, ölkəmizdə İKT sektorunda sahibkarlığın tənzimlənməsi və dəstəklənməsi sahəsində müvafiq sistem formalaşdırılmışdır. Fikrimizcə, belə dəstəkləyici tədbirlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilməlidir.

3.3. İKT sektorunda sahibkarlığın inkişaf perspektivləri

İKT sahəsində dövlət siyasətinin başlıca məqsədi İKT sektorunun və onun da əsasında bütövlükdə iqtisadiyyatın sürətli inkişafının təmin edilməsidir. Rəqabət milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və tərəqqisində başlıca tənzimləyici və təkanverici qüvvə hesab olunduğundan, respublikada səmərəli rəqabət mühitinin yaradılması dövlətin əsas funksiyalarından biridir [39, s.50]. Ölkəmizdə inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması, onun aradan qaldırılmasının təşkilati-hüquqi əsasları “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanuna müvafiq şəkildə müəyyən olunur [1].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət müəssisələrin, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və fəaliyyəti üçün ən səmərəli və ədalətli mexanizm, səmərəliliyin başlıca amilidir. Məhz rəqabət şəraitində müəssisələr bir-birini üstələməyə, ötməyə çalışır, öz iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa can atırlar. Bunun da nəticəsində sahibkarların təklif etdikləri xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaranır [71].

İKT sektorunda inkişafı müəyyən edən əsas amillərdən biri rəqabətdir. Sektorun əsas seqmenti olan rabitə bazarında tərəqqi rəqabət mühitinin əlverişli olub-olmamasından bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan da İKT sferasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə rəqabət mühitinin formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İKT sahəsi üzrə rəqabətin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi maraq doğurur. Bu baxımdan əvvəllər DİF tərəfindən hazırlanan ŞHİ-də yer alan, 2017-ci ildən isə BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən nəşr edilən “Qlobal Bilik İndeksi” hesabatında əks olunan göstəricilərdən biri - “İnternet və telefon sektoru üzrə rəqabət” indeksini xüsusi qeyd etmək olar. İndeks sabit genişzolaqlı internet, mobil telefon, beynəlxalq şluzlər və beynəlxalq sabit şəhərlərarası zəng xidmətləri sahəsində rəqabət səviyyəsini müəyyən etməyə və buna müvafiq olaraq da ölkələri müqayisəli çərçivədə təhlil etməyə imkan verən göstəricidir. İKT xidmətlərinin liberallaşma səviyyəsini ölçən bu göstərici iqtisadiyyatlar üçün rəqabət səviyyəsini inhisar, qismən rəqabət və tam rəqabət kimi qiymətləndirir. Bu indeksdə dövlətlər 0 və 100 (bütün kateqoriyalar üzrə

tam liberallaşdırma olduqda) miqyasında bal toplayır və reytingdə sıralanır. Ölkəmizdə, eləcə də ona həmsərhəd olan respublikalarda rabitə sektorunda rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər 3.3.1 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 3.3.1

“İnternet və telefon sektoru üzrə rəqabət” indeksi

Ölkələr	2017		2018		2019	
	bal	yer	bal	yer	bal	yer
Azərbaycan	88.5	80	88.5	84	88.5	85
Rusiya	75	91	100	1	100	1
Gürcüstan	100	1	100	1	100	1
İran	50	112	79.2	94	79.2	95
Türkiyə	93.9	68	90	81	90	82
Ermənistan	100	1	100	1	100	1

Mənbə [188] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəlin məlumatlarına əsasən demək olar ki, rabitə sektorunda rəqabətin güclü olduğu ölkələrə Gürcüstan və Ermənistan aiddir. Mövqeyini qısa müddət ərzində yaxşılaşdıran dövlət isə Rusiya olmuşdur. O, 2017-ci ildə 91-ci yerdə olduğu halda növbəti il birinci yerə yüksələ və həmin yeri qoruyub saxlaya bilmişdir. Mobil və internet operatorları arasında rəqabətin zəif olduğu İran ilə müqayisədə ölkəmiz irəli görünməyə də, əslində, bu qənaətbəxş hal hesab edilməməlidir. 3 il ərzində 5 pillə geriləyən Azərbaycan 2019-cu ildə 138 ölkə arasında 85-ci yeri tutmuşdur. Aparılan müqayisələr əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə beynəlxalq şlüzlər, internet və telefon rabitəsi sahəsində rəqabət kifayət qədər güclü deyildir, daha doğrusu, bu sahədə qismən rəqabət hökm sürür [50].

İKT sektorunda rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasına bu sahədə mövcud olan inhisarçılığın məhdudlaşdırılması yolu ilə nail olmaq mümkündür. Bildiyimiz kimi, inhisarçı fəaliyyət rəqabətin sıxışdırılmasına səbəb olur. Bununla bağlı tədqiqat işində rabitə sahəsində inhisarçılığın vəziyyəti araşdırılmışdır.

Təcrübə göstərir ki, dövlətin böyük nüfuza sahib olduğu və ya dövlət qurumu tərəfindən tənzimlənən sektorlarda çox zaman dövlət müəssisələri bazarda dominant mövqeləri ilə seçilirlər. Məsələn, Rusiyada dövlət müəssisəsi olan Rostelecom sabit genişzolaqlı bazarda abunəçilərin 35 faizindən çoxuna sahibdir. İranda tarixi telekommunikasiya operatoru olan qismən özəlləşdirilmiş İran Telekommunikasiya Şirkəti sabit

telefon xidmətlərini təmin edən yeganə şirkətdir və o, sabit genişzolaqlı bazarda liderdir. Liberal və rəqabətli İKT bazarına sahib olan Gürcüstanda isə əksinə olaraq, sabit genişzolaqlı internet xidmətləri göstərən 150-yə yaxın şirkət vardır [109, s.67].

Fikrimizcə, ölkəmizdə rabitə sektorunda tam rəqabətin təmin edilməsi sahəsində mövcud olan problemlərdən ən başlıcası bazarın əksər hissəsini əldə saxlamaqla digər müəssisələri sıxışdırmağa nail olan və bununla da inhisar siyasəti yürüdən müəssisələrdir. Qeyd edək ki, “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanuna uyğun olaraq, inhisarçı müəssisənin bazar payı 35% həddində təsbit olunmuşdur [1].

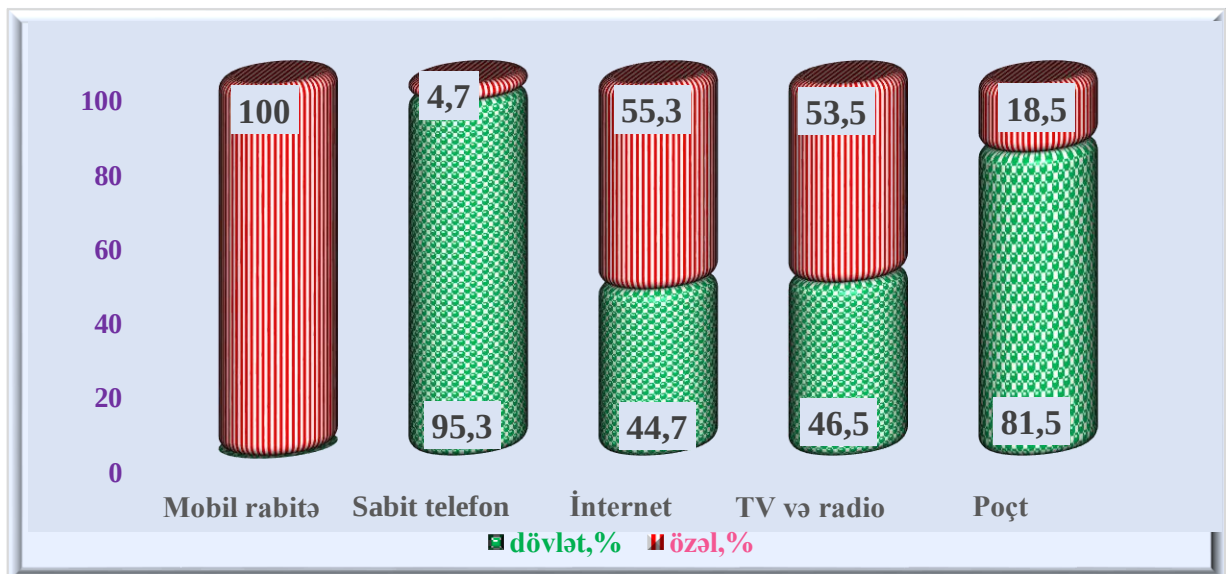
Nümunə kimi Azərbaycanın internet xidmətləri bazarında operatorların bazar payına nəzər salaq. 2016-cı ilin əvvəlinə olan məlumata əsasən, genişzolaqlı internet xidmətləri bazarında Bakinternet provayderinin xüsusi çəkisi 35,7% təşkil etmişdir. Şirkət sıralamada birinci yeri tutmuşdur. Beşliyə daxil olan digər provayderlərin bazar payı isə belə olmuşdur: Aztelekom - 9,4% (ikinci yer), Uninet - 8,8% (üçüncü yer), Ag-Telecom - 8,3% (dördüncü yer), Azercell - 7,8% (beşinci yer) [133]. Göstəricilərə nəzər yetirdikdə iki məqam diqqəti çəkir. İlk iki yerdə dövlət provayderləri yer almışlar. Bu isə dövlət provayderlərinin internet bazarında böyük paya sahib olduğunu və hökmran mövqe tutduğunu göstərir. İkinci məqam isə rəqabətin məhdudlaşdırılmasının başlıca səbəbi olan inhisarçı meylin olmasıdır. Belə ki, sıralamada ilk yeri tutan Bakinternet provayderinin xüsusi çəkisi (35,7%) yuxarıda qeyd edilən “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanunun müddəalarına ziddir [50]. Bəzi illərdə Aztelekom və Bakinternet provayderlərinin bazarda payı 60%-ə qədər yüksələ bilmişdir. 2018-ci ildə ölkədə 984,1 min nəfər sabit genişzolaqlı internet istifadəçisi olmuşdursa, onun təxminən üçdə bir hissəsi, yəni 300 min nəfərdən çoxu Aztelekom şirkətinin payına düşmüşdür.

Digər bir nüansı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, ölkənin internet bazarında beynəlxalq şəbəkəyə çıxışa 2 operator (Delta Telekom MMC və Azertelecom) nəzarət edir. Delta Telekom bazarın 90-95%-nə sahibdir, qalan hissə isə Azertelecom-un payına düşür. Hər iki şirkətin şəbəkəsi üzrə ölkəyə daxil olan internet trafiki digər provayderlər (dövlət və özəl internet provayderlər, mobil rabitə operatorları və s.) arasında bölüşdürülür. Qeyd edək ki, 2015-ci ilin noyabr ayının 16-

da ölkənin əsas internet provayderi “Delta Telekom” MMC-nin DATA Mərkəzində baş verən yanğın respublika ərazisinin əksər hissəsinin internetsiz qalmasına səbəb olmuşdur. Bu hadisə internet bazarında inhisarın ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirinin bariz nümunəsidir. Fikrimizcə, bazara yeni operatorların daxil olması qeyd edilən məsələnin həllində böyük və həlledici rol oynaya bilər. Həmçinin global internet şəbəkəsinə əlaqəni təmin edən milli operatorun bu funksiyasının digər operatorlar arasında bölüşdürülməsi də zəruridir [50].

Hazırda ölkənin İKT bazarında qeyri-dövlət sektorunun rolu və fəallığı dinamik xarakter daşıyır. Bu sahədə çox sayda özəl müəssisə, operator və provayderlər fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ilin statistik məlumatlara əsasən, sabit telefon şəbəkəsi sahəsində fəaliyyət göstərən operatorların 50%-i, internet sahəsində fəaliyyət göstərən provayderlərin 93%-i, poçt sektorundakı operatorların 98%-i, televiziya kanallarının 74%-i, radio kanallarının isə 57%-i özəl kanallar olmuşdur. Mobil rabitə və IT sahəsindəki bütün şirkətlər özəl mülkiyyətə əsaslanır [29, s.71].

Respublikada mobil rabitə bazarında 4 özəl operatorun (Bakcell, Azercell, Azerfon və NAXTEL) fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq, mobil rabitə sektorunda əldə edilən gəlirlərin hamısının qeyri-dövlət bölməsinə aid olması başa düşüləndir.

Qrafik 3.3.1 2018-ci ildə İKT sektorunun əsas alt-sektorlarının gəlirlərində dövlət və özəl bölmənin payı, %

Mənbə [29, s.8, s.11, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Ölkədə sabit şəbəkə telefon xidmətləri sahəsində gəlirlərin əksər hissəsi, demək olar ki, 95%-i 3 dövlət operatorunun (“Aztelekom” MMC, “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC, “AZ-EVRO TEL” MMC) payına düşür. 3 özəl müəssisə (“Ultel MMC”, “Catel”, “TransEvroKom” MMC) isə gəlirlərin yerdə qalan hissəsinə sahibdir. Nümunə üçün qeyd edək ki, 2018-ci ildə ölkədə ümumilikdə ATS-lərin ümumi tutumu 1962,5 min nömrə olmuşdursa, onun 95,2%-i (1868,6 min nömrə) dövlət, 4,8%-i (93,9 min nömrə) isə özəl sabit şəbəkə provayderlərinin payına düşmüşdür [29, s.13, s.71]. Bu isə onunla izah oluna bilər ki, dövlət müəssisələri abunəçilərin əksər hissəsinə malik olmaqla bazarda üstün mövqeyə malikdirlər.

İnternet sahəsində fəaliyyət göstərən İSP-lərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə cəmi 3 dövlət internet provayderi vardır ki, bunlar da ən böyük sabit genişzolaqlı şəbəkə provayderləri olan Aztelekom, Bakinternet və AzDataCom milli telekommunikasiya operatorlarıdır. İnternet bazarında özəl müəssisələrin sayca çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq gəlirlərin 55%-i onlara aid olmuşdur. Dövlət provayderləri gəlirlərin kifayət qədər hissəsini (45%) yaradır.

Televiziya və radio sahəsində dövlət müəssisələri özəl müəssisələrə nisbətən azlıq təşkil etsə də, onların gəlirlərdə payı kifayət qədər yüksəkdir (46,5%).

Cədvəl 3.3.2

2018-ci ildə İKT sektorunun əsas alt-sektorlarında dövlət və özəl müəssisələrin sayı

Alt-sektorlar	Cəmi	dövlət	özəl
Mobil rabitə	4	0	4
Sabit telefon	6	3	3
İnternet	42	3	39
TV və radio o cümlədən:	37	12	25
TV	23	6	17
Radio	14	6	8
Poçt	41	1	40

Mənbə [29, s.71] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Poçt alt-sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət və özəl müəssisələrin payına gəldikdə isə, cədvəl 3.3.2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2018-ci ildə 40 özəl poçt müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu da poçt sahəsində özəl müəssisələrin

payının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Lakin gəlirlərin bölgüsünə diqqət yetirdikdə görmək olur ki, gəlirlərin 81,5%-i dövlət bölməsində yaradılmışdır. Ümumilikdə, dövlət gəlirləri özəl gəlirləri 4,4 dəfə üstələmişdir. Gəlirlər arasında belə böyük nəzərəcarpacaq fərq onunla izah olunur ki, ölkədə vahid dövlət poçt operatoru olan “Azərpoçt” MMC daha geniş şəbəkəyə malikdir və gəlirlərin də əksər hissəsi məhz bu şirkətin payına düşür.

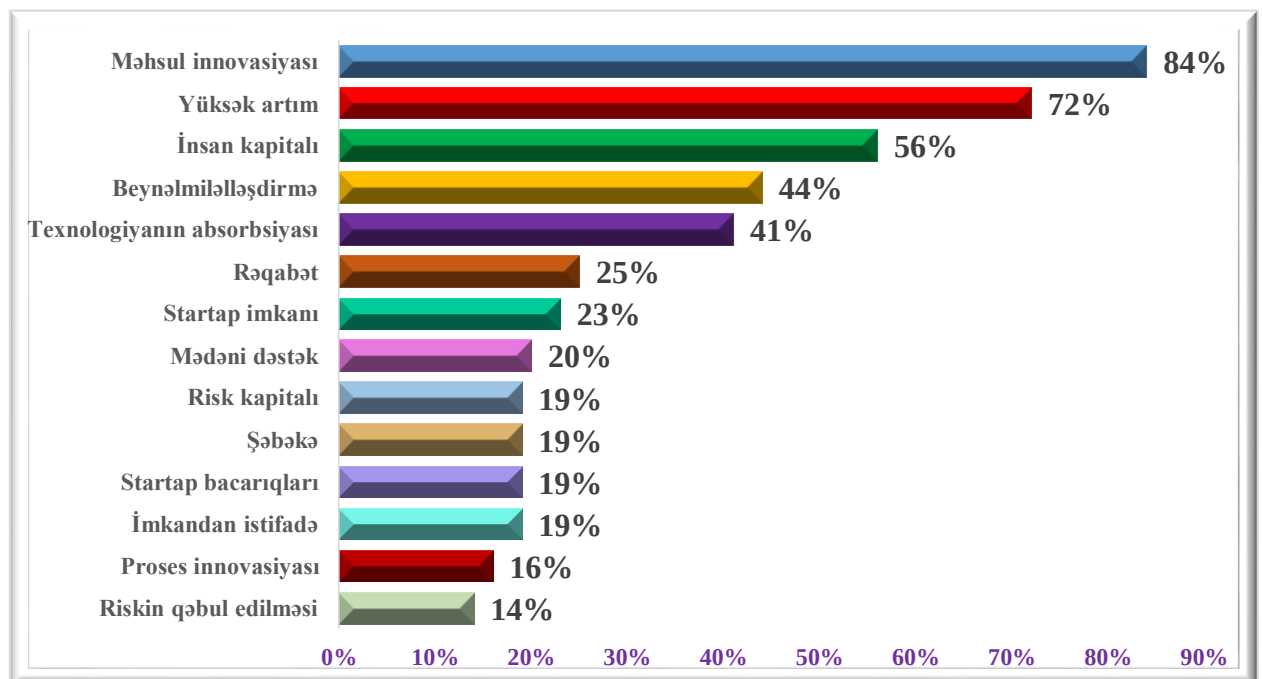
Təhlillərin nəticəsi göstərir ki, rabitə sektorunda dövlət müəssisələri dominantlığı ilə seçilir. Bu xüsusilə sabit telefon şəbəkəsi, internet və poçt sahəsində özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, rabitənin bu sahələrində başlıca dövlət operatorları bazarın əsas hissəsini əllərində cəmləşdirə bilmişlər. Qeyd edilən rabitə sahələrində yaradılan gəlirlər arasında böyük nəzərə carpacaq fərq vardır, yəni gəlirlərin əksər hissəsi, demək olar ki, dövlət operatorlarının payına düşür. Dövlət operatorlarının bazarda böyük paya sahib olması özəl müəssisələrin sıxışdırılmasına, bu da öz növbəsində rəqabətin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Fikrimizcə, rabitə bazarında dominantlıq edən bəzi dövlət müəssisələrinin qismən və ya tam özəlləşdirilməsi sektorda rəqabət mübarizəsini gücləndirməklə rabitə bazarının inkişafını sürətləndirmiş olar [50].

İnkişaf etməkdə olan ölkələr mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçdikcə, sahibkarlıq getdikcə daha vacib əhəmiyyət daşımağa başlayır. Sahibkarlıq məşğulluq, innovasiya və rifah vasitəsilə iqtisadi inkişafı təşviq edən mühüm mexanizm hesab olunur. İnnovasiyalara əsaslanan İKT sektorunda sahibkarlığın inkişafı da yeni, mütərəqqi, innovativ ideyalarla bağlıdır.

İnnovativ sahibkarlığın mövcud vəziyyəti ilə bağlı qiymətləndirmə aparılması baxımından sahibkarlıq mühiti, sahibkarlıq fəaliyyətində innovasiyalar və s. haqda bir sıra göstəriciləri özündə əks etdirən “Qlobal Sahibkarlıq İndeksi”ni (QSI) xüsusi qeyd etmək olar. QSI üç subindeksdən (sahibkarlıq münasibətləri, sahibkarlıq qabiliyyəti və sahibkarlıq istəkləri), sub-indekslər 14 sütundan, sütunlar isə öz növbəsində sahibkarlığın mikro və makro səviyyəli aspektlərinə cavab verən bir neçə fərdi və institusional göstəricilərdən ibarətdir [89].

Sahibkarlıq ekosistemləri yenilikçi, məhsuldar və sürətlə inkişaf edən yeni

müəssisələri dəstəkləyir. İnnovativ və yüksək inkişaf edən firmaların uğur qazanması üçün texnologiyaya çıxışa, yaxşı fəaliyyət göstərən infrastruktura, xüsusi məsləhət və dəstəyə, maliyyəyə çıxışa, dəstəkləyici tənzimləmə bazasına, ixtisaslı işçilərə ehtiyacı vardır. Qrafik 3.3.2-yə əsasən, Azərbaycanda sahibkarlıq ekosisteminə daxil olan göstəricilərin ümumi təhlilindən aydın olur ki, yüksək artım üzrə (yəni, biznesin böyümək niyyəti və bu böyüməyə nail olmaq üçün strateji potensialın olması), eləcə də insan kapitalı sahəsində nəticələr müsbətdir. Bundan əlavə, startap bacarıqlarının (biznesə başlamaq üçün bacarıqların olması) formalaşdırılmasına, risk kapitalının (həm fərdi, həm də institusional investorlardan kapitalın əldə edilməsi mümkünlüyü) və startap imkanlarının (sahibkarların imkanlardan motivasiya olunması, sahibkar olmağın asanlıqı üzrə seçimin olması) genişləndirilməsinə, rəqabətin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Təhlillərdən göründüyü kimi, ölkəmizdə innovativ sahibkarlığın inkişafı sahəsində mövcud olan başlıca problemlərdən biri maliyyənin əldə edilməsi ilə (risk kapitalı) bağlıdır [46].

Qrafik 3.3.2 Azərbaycanın QSİ üzrə göstəriciləri (2018)

Mənbə [89, s.46] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Ölkəmizdə startaplar, əsasən, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Bununla yanaşı, startapların maliyyələşdirilməsi üçün özəl sektorun da rolunun artırılması

qarşıda məqsəd kimi durur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ilə qədər fəaliyyətdə olmuş İKT-nin İnkişaf Fondu dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilirdi. Məsələn, 2015-ci ilin dövlət büdcəsindən İKT sahəsində innovativ layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə Fonda 5 milyon manat, 2016-cı ildə 4 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Lakin 2017-ci maliyyə ilində Fondun fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq İKT sahəsindəki layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsində vəsait nəzərdə tutulmamışdı. Həmin il layihələrin maliyyələşdirilməsi verilmiş güzəştli kreditlər üzrə əsas və faiz borclarından ödənilən vəsaitlər hesabına həyata keçirilmiş və Fondun hesabına kreditlərin ödənişi üzrə ümumilikdə 1,9 milyon manat vəsait daxil olmuşdur [58]. 2018-ci ildə büdcədən fondun hesabına yönəldilən vəsaitlərin həcmi 1,85 milyon manat, 2019-cu ildə 1 milyon manat təşkil etmişdir.

Fikrimizcə, bu məbləğ innovativ sahibkarlığın sürətlə inkişaf etdiyi və çoxlu sayda yeni startapların formalaşmağa başladığı bir zamanda yeni startapların maliyyələşdirilməsi üçün kifayət edəcək məbləğ deyildir. Bu baxımdan da, dövlət tərəfindən maliyyələşdirmənin əvvəlki illərdəki vəsaitlərin yarı həcmi miqdarında (2-2,5 milyon manat) davam etdirilməsi məqsəduyğun olardı [46].

Bu gün dünyanın bir sıra dövlətləri, o cümlədən İsrail, Cənubi Koreya, Finlandiya hər il startaplara kreditlər, qrantlar və investisiyalar şəklində milyonlarla dollar məbləğ xərcləyirlər. Məsələn, Finlandiyanın Texnologiya və İnnovasiya üçün Maliyyə Agentliyi 2010-2015-ci illər ərzində startapların maliyyələşdirilməsi məqsədilə ayrılan vəsaitlərin həcmi illik 130 milyon avroya qədər olmaqla iki dəfəyədək artırmışdır. Agentlik illik olaraq 650-yə yaxın startapı maliyyələşdirir [203].

İKT sahəsində sahibkarlığın, eləcə də startapların inkişafına dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin davam etdirilməsi ilə yanaşı, həmçinin özəl sektorun da maliyyələşdirməyə cəlb edilməsinin təşviq olunması məsələsi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Daha doğrusu, startapların maliyyələşdirilməsi üçün özəl sektorun da rolunun artırılması həllini gözləyən başlıca problemlər sırasına daxil edilməlidir. Bunun üçün ən münasib yollardan biri beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq dövlət-özəl fondların yaradılmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, son 30 il ərzində Avropa, eləcə də İsrail, Kanada və başqa ölkələr startaplara investisiya yatırmaq və eləcə də xarici

maliyyənin cəlb edilməsi məqsədilə dövlət-özəl tərəfdaşlıq modelindən istifadə etmişlər. Məsələn, 1990-cı illərin əvvəllərində İsrail hökumətinin təşəbbüsü ilə hər birinin təxminən 20 milyon ABŞ dolları həcmində vəsaiti olan 10 dövlət-özəl fondları yaradılmışdır [205]. Belə növ təşəbbüsü reallaşdıran dövlətlərdən biri də Ukraynadır. Ölkədə texnoloji startaplar üçün maliyyələşmə sahəsində çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı investisiya bazarında dövlət-özəl tərəfdaşlığa əsaslanan fondun yaradılması məqsədilə Avropa İnvestisiya Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə müzakirələr aparılmış, Ukrayna hökuməti həcmi təxminən 100 milyon ABŞ dolları təşkil edən fondun məbləğinin 10%-ni dövlət büdcəsindən təmin etməyə razılıq vermişdir [207].

Sahibkarlıq fəaliyyəti innovasiyalarla, innovativ ideyalarla bağlıdır. Bu gün beynəlxalq təcrübədə startapların, eləcə də kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyələşməsində geniş istifadə olunan mənbələrdən biri vençur kapitalıdır. Dünyanın bir sıra qabaqcıl dövlətlərinin innovativ sahibkarlıq sahəsinə yatırdığı vençur kapital investisiyalarının məbləği milyon dollarlarla ölçülür (Əlavə 6). 2018-ci ildə ABŞ-ın vençur kapital qoyuluşlarının ümumi həcmi 137,9 milyard dollar olmuşdur [209].

Müasir dövrdə elmi-tədqiqat və innovasiyaların maliyyələşdirilməsi məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığa da üstünlük verilir. Bununla bağlı birgə fondlar yaradılır (məsələn, illik həcmi 1,5 milyard dollardan çox olan birgə fond - Koreya-İsrail Elmi-Tədqiqat Fondu) [205].

Fikrimizcə, xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübəsinə istinad etməklə və ölkəmizdəki şəraiti və potensialı nəzərə almaqla respublikamızda da belə fondların yaradılması məqsədəuyğun olardı. Dövlət və özəl əməkdaşlığın genişləndirilməsi nəticəsində İKT sahəsində startapların sayının artması və onların səmərəli fəaliyyətinin təşkilinə imkanlar yaranmış olacaqdır. Bu isə öz növbəsində, yeni sahibkarlıq müəssisələrinin meydana gəlməsinə zəmin yaradacaqdır [46].

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Aparılmış təhlillər göstərir ki, İKT sektoru nəinki inkişaf etmiş, həmçinin iqtisadi inkişaf baxımından irəlidə olmayan dövlətlərin də artımının başlıca göstəricilərindən hesab olunur. Bu gün qabaqcıl ölkələrin ÜDM-ində sektorun xüsusi çəkisi 4-12% arasında dəyişir. Ölkəmizdə isə bu göstərici son illərdə 1,6-2% təşkil etmişdir. İKT sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə ÜDM-in tərkibində payının aşağı olmasının başlıca səbəblərindən biri iqtisadiyyatın digər sektorlarının İKT sektoru ilə müqayisədə sürətli böyüməsi ilə izah edilə bilər [48].

2. Qiymətləndirmələr nəticəsində İKT sektorunun inkişafı ilə dövlətlərin rəqabətqabiliyyətli ($R^2=0,8361$) və innovativ inkişafı ($R^2=0,8855$) arasında müsbət və sıx bağlılığın olduğu müəyyən edilmişdir [48].

3. Respublikamızda İKT sferasının inkişafı ilə bağlı təsdiq edilmiş strategiyalar, dövlət proqramları bu sahənin tərəqqisi, eləcə də reallaşdırılan tədbirlərin sistemliliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İKT sahəsi üzrə qanunvericiliyin mövcud vəziyyətinə əsasən, ölkələrin İKT sahəsində qəbul edilmiş qanunların inkişaf səviyyəsini ölçən “İKT ilə bağlı qanunlar” indeksində ölkəmiz qonşu dövlətləri qabaqlaya bilmişdir. Bununla belə, sektorda qanunvericilik təkmilləşdirilməlidir [41].

4. Ölkəmizdə rabitə tarifləri ilə bağlı aparılan təhlillərin nəticələri göstərir ki, 2014-2018-ci illərdə mobil rabitə, mobil genişzolaqlı və sabit genişzolaqlı internet tariflərində müəyyən qədər enmələr qeydə alınmışdır. Lakin adambaşına düşən ÜMG-si Azərbaycanla müqayisədə yüksək olan Rusiya, Türkiyə və İranda mobil genişzolaqlı internet tarifi ölkəmizdən fərqli olaraq aşağı olmuşdur. Analoji müqayisəni sabit genişzolaqlı internet tarifləri üzrə də aparmaq olar. Eləcə də, 2018-ci ildə Azərbaycanda mobil rabitə tarifi digər qonşu ölkələrin hamısından yüksək olması ilə diqqəti çəkir. Bu isə əslində, həyat səviyyəsinin yüksək olduğu qeyd edilən ölkələrlə müqayisədə respublikamızda tariflərin elə də aşağı olmadığını göstərir. Zənnimizcə, internet və

mobil rabitə tariflərinin endirilməsi prosesinin davam etdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu, ölkədə rabitə sektorunun davamlı və sonrakı tərəqqisinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olar [44].

5. Aparılmış ekonometrik qiymətləndirmələrin nəticəsi göstərir ki, həm mobil rabitə və sabit genişzolaqlı internet tariflərində azalma, həm də hər nəfərə düşən ÜMG-də artım bu rabitə növləri üzrə istifadəçilərin sayının artımına müsbət təsir göstərir. Belə ki, digər dəyişənlərin sabit qalması şərtində, mobil rabitə tariflərinin 1% azalması mobil abunəçilərin sayını təqribən 0,23% artırır, hər nəfərə düşən ÜMG-nin 1% artımı isə mobil abunəçilərin sayını təqribən 0,47% artırır. Digər göstəricilər sabit qaldıqda, sabit genişzolaqlı internet tariflərinin 1% azalması sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayını 0,81% artırır, hər nəfərə düşən ÜMG-nin 1% artması isə sabit genişzolaqlı internet istifadəçilərinin sayını təqribən 1,12% artırır [45].

6. Qonşu ölkələrlə aparılmış müqayisəli təhlillərə əsasən, ölkəmizdə internet və telefon rabitəsi sahəsində tam rəqabət deyil, qismən rəqabət mühiti hökm sürür. Rabitənin sabit telefon şəbəkəsi (Aztelekom, Bakı Telefon Rabitəsi), genişzolaqlı internet (Bakinternet, Aztelekom) və poçt sahəsində ("Azərpoçt" MMC) dövlət müəssisələri dominantlığı ilə seçilir və onlar bazarda inhisar siyasəti yürüdürlər. Bu da özəl müəssisələrin sıxışdırılmasına və rəqabətin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bunun səbəblərdən biri tənzimləmə ilə bağlı qayda-qanunların icrası və nəzarətin NRYTN-in əlində olmasıdır. Ölkənin internet bazarında beynəlxalq şəbəkəyə çıxış 2 operatorun (Delta Telekom MMC və Azertelecom) əlində cəmlənmişdir. İKT sektorunda sağlam və azad rəqabət prinsiplərinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə liberallaşdırma tədbirlərinin aparılması, bazarda dominantlıq edən dövlət müəssisələrinin qismən və ya tam özəlləşdirilməsi tədbirlərinin sürətləndirilməsi, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması, rəqabətin güclənməsi üçün bazara yeni operatorların daxil olması zəruri hesab olunur [50].

7. Ölkədə İKT sektorunda yerli və xarici investisiyaların yatırımı üçün əlverişli və münbit mühit yaradılmasına baxmayaraq, sektorda sərmayə yatırımının müasir vəziyyətin təhlili göstərir ki, sahəyə yönəldilən investisiyalar stabil dinamikaya malik olmamış, müəyyən dövrlərdə yüksəlmə ilə müşahidə olunsada, bəzi illərdə kəskin

azalmışdır. Həmçinin sektora yatırılan investisiyalarda xarici investisiyalar az paya malik olmuş, bəzi illərdə sektora ümumiyyətlə xarici investisiyalar yönəldilməmişdir. Eləcə də son illər sektorda özəl investisiyaların həcmində azalma baş vermişdir. İKT sektorunun davamlı inkişafı, investisiya cəlbəediciliyinin artırılması; xarici sərmayə yatırımı üçün daha əlverişli və münbit mühitin yaradılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin intensivləşdirilməsi, xarici vəsaitlərin istehsal sahibkarlığı sahəsinə yönəldilməsi vacib əhəmiyyət daşıyır [53].

8. Azərbaycanda İKT sektorunun sahələrinin müasir vəziyyətinin təhlilindən aydın olur ki, ölkəmizdə bu sektorda xidmət sahəsi ilə müqayisədə istehsal sahəsi kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Sektorda gəlirlərin formalaşmasında göstərilmiş xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər üstün paya malikdir. Bundan başqa, İKT məhsullarının ticarəti sahəsində tədqiqatlar İKT məhsullarının idxalının eyniadlı məhsulların ixracını dəfələrlə üstələdiyini göstərir. 2018-ci ildə ticarət sahəsində ixracın payı 0,8% və idxalın payı isə 99,2% olmuşdur. Respublikada İKT məhsullarının idxalından asılılıq vardır. İxrac olunmuş İKT məhsullarının ölkədən ixrac edilmiş bütün növ məhsulların dəyərində xüsusi çəkisi çox kiçikdir (2018-ci ildə 0,02%). Bunun da başlıca səbəbi istehsal sahəsi üzrə göstəricilərin aşağı olması, istehsalıyönümlü müəssisələrin sayının azlıq təşkil etməsidir. Bu baxımdan da İKT sənayesi genişləndirilməli, yerli İKT məhsulları (kompüter texnikası, proqram təminatı və şəbəkə avadanlığı) istehsal edən müəssisələrin sayı artırılmalı, bu sahədə işlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər davam etdirilməlidir [51].

9. İKT sferasında sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və dövlət dəstəyi üzrə tədbirlərin səmərəsinin yüksəldilməsi, ixracıyönümlü malların istehsalının və xidmətlərin genişləndirilməsi məqsədi ilə müəssisələrə güzəştli və stimullaşdırıcı vergi dərəcələri tətbiqi sahəsində islahatlar davam etdirilməlidir [51].

10. Müəssisələrdə İKT-lərdən istifadə onların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Respublikada müəssisələrdə həm kompüter, həm də internetdən istifadə üzrə göstəricilər yüksək səviyyədə olmamağı ilə diqqəti cəlb edir. 2018-ci ildə ölkədə bütün müəssisələrin 67,2%-i kompüterdən istifadə etmiş,

kompüterdən istifadə etmiş işçilərin xüsusi çəkisi isə 33,4% olmuşdur. İnternetdən istifadə etmiş müəssisələrin payı 52,9%, internetdən istifadə etmiş işçilərin xüsusi çəkisi isə 25,3% təşkil etmişdir. Buna görə də, ölkədə özəl müəssisələrin göstərdikləri xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltməsi və müasirləşməsi baxımından İKT texnologiyalarına yiyələnməsi, eləcə də bu müəssisələrdə fəaliyyət göstərən işçilərin kompüter və internetdən istifadə imkanları genişləndirilməlidir.

11. İKT sektorunda sahibkarlığın inkişafı sahəsində rast gəlinən problemlərdən biri də bu sahədə yeni fəaliyyətə başlayan innovativ müəssisələrin – startapların maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır. Ölkəmizdə bu növ müəssisələrin maliyyələşməsi məsələsi əsasən dövlət sektorunun üzərinə düşür. Bu funksiya 2014-2018-ci illərdə İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu tərəfindən həyata keçirilmişdir. İKT sahəsində sahibkarlığın, eləcə də startapların inkişafına dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin davam etdirilməsi, özəl sektorun maliyyələşdirməyə cəlb edilməsinin təşviq olunması, bunun üçün ən münasib yollardan biri kimi xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübəsinə istinad etməklə və ölkəmizdəki şəraiti və potensialı nəzərə almaqla respublikamızda dövlət-özəl fondların yaradılması həllini gözləyən başlıca problemlər sırasına daxil edilməlidir [46].

12. Azərbaycanda İKT sektorunun tənzimləmə məsələləri üzrə cavabdeh qurum NRYTN-dir. Ölkəmiz İKT sahəsində tənzimləyici qurumu olmayan azsaylı dövlətlərdəndir. Bu amil isə dövlətimizin BTİ tərəfindən hazırlanan İKT sektorunun tənzimləməsi reytingində aşağı mövqedə yer almasına səbəb olmuşdur. Həmçinin aparılmış qiymətləndirmələrə əsasən, Tənzimləyici Qurum alt-indeksi ilə Rəqabət alt-indeksi arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır və bu asılılıq orta dərəcədə yüksəkdir ($r=0,6969$). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, İKT sektoru Müstəqil Tənzimləyici Qurum tərəfindən tənzimlənən ölkələrdə bu sahədə daha münbit rəqabət mühiti olur [52]. Fikrimizcə, maliyyə və struktur müstəqilliyinin təmin edilməsi, həmçinin siyasi və özəl maraqların təsirindən azad olması üçün dövlət büdcəsindən deyil, yerinə yetirəcəyi fəaliyyətlərə görə ödənilən haqlardan maliyyələşdirilən və yalnız İKT sektorunda tənzimləyici funksiyaları icra edəcək MTQ-nin yaradılması, qonşu dövlətlərin təcrübəsinə əsaslanaraq, sektorda səmərəli tənzimləmə ilə bağlı NRYTN-in

səlahiyyətində olan bəzi funksiyaların MTQ-yə verilməsi məqsədəuyğun olardı. Belə bir qurum qeyri-bərabər rəqabətdən yaranan hər hansı bir bərabərsizliyin azaldılmasına yönəlmiş qaydaları yaratmaq və tətbiq etməklə İKT sahəsinin səmərəli tənzimlənməsini təmin etmiş olar. Bununla da, Tənzimləyici Qurum alt-indeksində olmaqla ümumilikdə “İKT sektorunun tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsi reytingi”ndə, eləcə də “İnternet və telefon sektoru üzrə rəqabət” indeksində ölkəmizin mövqeyinin yüksəlməsinə də nail olunar [41].

13. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, İKT sektorunda lisenziyaların verilməsi 3 müxtəlif qurum tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, rabitə xidmətləri sahəsində bir neçə fəaliyyət növü üzrə lisenziyaların verilməsi İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən “ASAN xidmət” mərkəzləri, 3 fəaliyyət növü üzrə lisenziyalar NRYTN, televiziya və radio sahəsində yayım üçün xüsusi lisenziya isə Milli Televiziya və Radio Şurası tərəfindən verilir. Beynəlxalq təcrübədə isə lisenziyaların verilməsi öhdəliyini MTQ-lər daşıyır. Ölkəmizdə də sektorda MTQ yaradıldığı zaman eyni prosesin vahid bir orqan tərəfindən həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə lisenziyaların verilməsi məsələsinin bu orqana həvalə edilməsi məqsədəmüvafiqdir [41].

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 4 mart 1993-cü ildə qəbul edilmişdir (3 dekabr 2002-ci il tarixdə dəyişiklik və əlavələr). – Bakı, – 2002.
2. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya // 2 aprel 2014-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2014.
3. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı // 20 sentyabr 2016-cı ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2016, – 14 s.
4. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər) // 17 fevral 2003-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: VneshExpertService LLC, – 2003, – 13 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.
6. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı // 17 avqust 2009-cu ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2009.
7. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi // 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 1999.
8. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 13 fevral 2017-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2017.
9. Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // 29 dekabr 2012-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2012, 25 s.
10. Azərbaycan Respublikasında peyk vasitəsilə Yerin məsafədən müşahidəsi xidmətlərinin inkişafına dair 2019-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı // 15 noyabr

2018-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2018.

11. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi // 06 dekabr 2016-cı ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2016, – 65 s.

12. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // 26 iyun 2018-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2018.

13. Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində İnnovasiyalar Agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // 06 noyabr 2018-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2018.

14. Azərbaycan Respublikasının Feldyeger rabitəsi haqqında Qanunu // 13 may 2003-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2003.

15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında Fərmanı // 28 dekabr 2017-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2017.

16. Azərbaycan Respublikasının Lisenziyalar və icazələr haqqında Qanunu // 15 mart 2016-cı ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2016.

17. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Lisenziyalaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında Fərmanı // 21 dekabr 2015-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2015.

18. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Fərmanı // 06 dekabr 2016-cı ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2016.

19. Azərbaycan Respublikasının Mülkiyyət haqqında Qanunu // 09 noyabr, 1991-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 1991.

20. Azərbaycan Respublikasının Poçt haqqında Qanunu // 29 iyun 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2004.

21. Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Qanunu // 15 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: VneshExpertService LLC, – 1992, – 10 s.

22. Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların

dayandırılması haqqında Qanunu // 20 oktyabr 2015-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2015.

23. Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında Qanunu // 2 iyul 2013-cü ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2013.

24. Azərbaycan Respublikasının Telekommunikasiya haqqında Qanunu // 14 iyun 2005-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: VneshExpertService LLC, – 2005, – 24 s.

25. Azərbaycan Respublikasının Televiziya və radio yayımı haqqında Qanunu // Bakı şəhəri, 25 iyun 2002-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı, – 2005, – 21 s.

26. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları. Statistik Məcmuə / – Bakı, – 2009. – 147 s.

27. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti. Statistik Məcmuə / – Bakı, – 2019. – 124 s.

28. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Milli Hesabları. Statistik Məcmuə / – Bakı, – 2019. – 140 s.

29. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda Telekommunikasiya və Poçt. Statistik Məcmuə / – Bakı, – 2020. – 80 s.

30. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial, İqtisadi İnkişaf. Yanvar-dekabr / – Bakı, – 2015. – 204 s.

31. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial, İqtisadi İnkişaf. Yanvar-dekabr / – Bakı, – 2016. – 200 s.

32. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial, İqtisadi İnkişaf. Yanvar-dekabr / – Bakı, – 2017. – 194 s.

33. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial, İqtisadi İnkişaf. Yanvar-dekabr / – Bakı, – 2018. – 198 s.

34. 31 dekabr 2018-ci il tarixinə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditorun Hesabatı / Azərkosmos ASC – Bakı: – 2019. – 11 s.

35. Abbasov, A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri

/ A.B.Abbasov. – Bakı: Sabah, – 1998. – 212 s.

36. Axundov, Ş.Ə. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Qısa izahlı lüğət, ikinci nəşr / Ş.Ə.Axundov, M.Ə.Axundov. – Bakı: Zaman, – 2001. – 672 s.

37. Aliyev, İ.H. Qısa iqtisadi lüğət. / İ.H.Aliyev, C.A.Hüseynov, G.Ə.Nağıyeva. – Bakı: Ağrıdağ, – 1999. – 96 s.

38. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Dərslik. / tərt. ed. A.B.Abbasov – Bakı: Elm, – 2011. – 464 s.

39. Əhmədov, M.A. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodik vəsait / M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn. – Bakı: İqtisad Universiteti, – 2011. – 120 s.

40. Əlirzayev, Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları. Nəzəriyyə və təcrübə. Monoqrafiya / Əlirzayev Ə.Q. – Bakı: Elm, – 2000. – 116 s.

41. Fətəliyeva, G.A. Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // – Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər, – 2018. №6, – s.115-123.

42. Fətəliyeva, G.A. Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda sahibkarlıq mühitinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – 2017. №5. – s. 63-70.

43. Fətəliyeva, G.A. Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun müasir vəziyyəti // – Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər. – 2017. №5, – s. 125-130.

44. Fətəliyeva, G.A. Azərbaycanda rabitə xidmətlərinin inkişaf xüsusiyyətləri // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik yubileyi ilə əlaqədar “İqtisadi artım və ictimai rifah” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 18 oktyabr, – 2018, – s. 496-503.

45. Fətəliyeva, G.A. Azərbaycanda rabitə tariflərinin abunəçilərin sayının dəyişməsinə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi / G.A.Fətəliyeva, T.M.Musayev // AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, – Bakı: – 2019. №4, – s. 173-181.

46. Fətəliyeva, G.A. Azərbaycan Respublikasının informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda özəl bölmənin inkişaf xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, – 2018. №4, – s. 64-78.

47. Fətəliyeva, G.A. Dünyada və Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahələrinin müasir durumu // – Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər, – 2017. №6, – s.102-108.

48. Fətəliyeva, G.A. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun iqtisadi inkişafda yeri və rolu // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, – 2019. №3, – s. 48-55.

49. Fətəliyeva, G.A. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunun inkişafında innovasiyaların rolu // “Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının davamlı inkişafında innovasiyaların rolu” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 29 fevral, – 2020, – s. 234-238.

50. Fətəliyeva, G.A. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması yolları // “Sənayenin müasir vəziyyəti və inkişaf problemləri: texnoparkların və sənaye məhəllələrinin ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 30 aprel, – 2019, – s. 118-120.

51. Fətəliyeva, G.A. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi istiqamətləri // Sumqayıt Dövlət Universitetinin yaradılmasının 55 illiyinə həsr olunmuş “İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yolları” mövzusunda Respublika Elmi konfransının materialları, – Sumqayıt: – 17-18 oktyabr, – 2017, – s. 32-33.

52. Fətəliyeva, G.A. İKT sektorunda rəqabət mühitinin təmin edilməsində müstəqil tənzimləyici qurumun rolunun təhlili və qiymətləndirilməsi // – Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. İqtisadi Artım və İctimai Rifah jurnalı – 2021. №1, – s. 45-56.

53. Fətəliyeva, G.A. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda sərmayə yatırımının iqtisadi səmərəliliyi // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası – 2017. №6, – s. 39-46.

54. Fətəliyeva, G.A. Müasir şəraitdə Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının əsas inkişaf problemləri // AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor Akif Musayevin anadan olmasının 70, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 50 illik yubileyinə həsr olunmuş “Strateji iqtisadi islahatlar: qabaqlayıcı vergi siyasəti”

mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları, – Bakı: – 12 oktyabr, – 2017, – s. 57-58.

55. Fətəliyeva, G.A. Sahibkarlıq fəaliyyəti elmi tədqiqat obyekti kimi // – Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər, – 2015. № 5, – s. 148-157.

56. Gənciyev, G.Ə. Sahibkarlığın əsasları (mühazirə toplusu) / G.Ə.Gənciyev, C.H.Kərimov. – Bakı: Elm, – 1999. – 136 s.

57. Həsənov, Q.H. Sahibkarlığın inkişafı və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri / Q.H.Həsənov. – Bakı, – 2011. – 288 s.

58. Həsənov V. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin yanında İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fonduna dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin istifadəsinin auditinin nəticələrinə dair hesabatın xülasəsi // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası Dövlət Auditi, – 2018. №3, – s. 18-37.

59. İbrahimov, İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri / İ.H.İbrahimov. – Bakı: Səda, – 2010. – 248 s.

60. İqtisadi nəzəriyyə. / tərt. ed. T.S.Vəliyev, Ş.S.Qafarov. – Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, – 2004. – 515 s.

61. İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslik / tərt. ed. M.X.Meybullayev, Z.Ə.Səmədzadə, A.Ş.Şəkəreliyev – Bakı: Nurlar, – 2005. – 560 s.

62. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti / Ə.M.Abbasov, M.M.Bağırov, D.A.Bağırov, [və b.] – Bakı: Nurlan, – 2005. – 546 s.

63. Harvey, J. Müasir ekonomiks (8-ci nəşr-Azərbaycan dilində) / Harvey J, Jowsey E. – Bakı: Nurlar, – 2008. – 648 s.

64. Qasimov, F.H. Sahibkarlığın əsasları. Dərs vəsaiti / F.H.Qasimov, İ.H.İsmayılov, L.F.Qasimova. – Bakı: Elm, – 2008. – 602 s.

65. Manafov Q.N. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri / Q.N.Manafov. – Bakı: Zaman, – 1997. – 144 s.

66. Məmmədov, Ə. Vergi və investisiya mühiti / Ə.Məmmədov, İ.Seyfullayev – Bakı, – 2014. – 376 s.

67. Məmmədov O. Kiçik və orta biznesin ölkə iqtisadiyyatında rolu artır // – Bakı:

Biznes Həyatı. ASK-nın dövrü jurnalı, – 2018. №22 noyabr, – 68 s.

68. Məmmədli, O. İqtisadi nəzəriyyə / O.Məmmədli, M.İsmayılov, F.İsmayılov – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 888 s.

69. Musayev, V.R. Sahibkarlığın əsasları / V.R.Musayev, İ.Z.Seyfullayev. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2000. – 371 s.

70. Niftullayev, V. Sahibkarlığın əsasları / V.Niftullayev. – Bakı: Zaman nəşriyyatı, – 2002. – 618 s.

71. Zeynalov, M.H. Xidmət sferasında sahibkarlığın inkişafı: problemlər və perspektivlər / M.H.Zeynalov. – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2015. – 208 s.

Rus dilində

72. Агеев, И.Г. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры / И.Г.Агеев. – Москва: Наука, – 1991. – 112 с.

73. Асаул, А.Н. Организация предпринимательской деятельности. Учебник для вузов. 4-е изд. / А.Н.Асаул. – Питер Пресс, – 2013. – 352 с.

74. Бородич С.А. Эконометрика. Практикум: учебное пособие / С.А.Бородич. – Минск: ИНФРА-М, – 2015 – 329 с.

75. Бусыгин А.В. Предпринимательство. Основной курс. / А.В.Бусыгин. – Москва: Проспект, – 1997, – 607 с.

76. Кирцнер, И. Конкуренция и предпринимательство. Пер. с англ. / И.Кирцнер. – Москва: Юнити-Дана, – 2001. – 239 с.

77. Колпакиди, Д.В. Предпринимательская деятельность: учебное пособие / Д.В.Колпакиди. – Иркутск: Изд-во ИГЛУ, – 2012. – 394 с.

78. Круглова, Н.Ю. Хозяйственное право. Учебное пособие. 2-е изд. / Н.Ю.Круглова. – Москва: Издательство РДЛ, – 2001. – 912 с.

79. Наумов, В.Н. Организация предпринимательства: Учебное пособие / В.Н. Наумов. – Питер, – 2010. – 384 с.

80. Организация предпринимательской деятельности / И.П.Продиус, Т.А.Владимирова, Н.Н.Дашченко [и д.]. – Одесса: Наука и техника, – 2004. – 392 с.

81. Попков, В.П. Организация предпринимательской деятельности. Схемы и таблицы / В.П.Попков, Е.В.Евстафьева. – Питер, – 2007. – 352 с.

82. Предпринимательство. Учеб.для вузов. / под ред. В.Я.Горфинкеля, Г.Б.Поляка, В.А.Швандара [и д.]. – Москва: Дело, –1999. – 475 с.
83. Предпринимательство / М.Г.Лапуста, А.Г.Порншев, Ю.Л.Старостин. – Москва: ИНФРА-М, – 2000. – 446 с.
84. Предпринимательство: Учебник / Под ред. М.Г.Лапусты. – Москва: ИНФРА-М, – 2004. – 224 с.
85. Семенов, А.И. Предпринимательская логистика / А.И. Семенов. – Санкт Петербург: Политехника, – 1997. – 349 с.
86. Фаталиева, Г.А. Влияние инфраструктурных показателей информационно-коммуникационных технологий на экономический рост // – Москва: Экономика и предпринимательство, – 2018. № 9 (98), – с. 1270-1274.
87. Холопов, А.В. История экономических учений: учеб. пособие / А.В.Холопов. – Москва: Рид Групп, – 2011. – 464 с.
88. Черняк, В.З. История предпринимательства: учеб. пособие для студентов, обучающихся по экономическим специальностям / В.З.Черняк, Н.Д.Амаглобели, – Москва: Юнити-Дана, – 2012. – 607 с.
89. Шамхалов, Ф.И. Государство и экономика (власть и бизнес) / Ф.И.Шамхалов. – Москва: Экономика, – 1999. – 414 с.
90. Шумпетер, Й. Теория экономического развития / Й.Шумпетер. – Москва: Экспресс, – 2008, – 400 с.

İngilis dilində

91. Determining the Contribution of the ICT/ Telecommunication Sector to GDP in Ghana. Final Report / National Communications Authority (NCA) – 2017. – 75 p.
92. Digital Economy Report 2019. Value Creation and Capture: Implications for Developing Countries / UNCTAD – Geneva: United Nations, – 2019. – 172 p.
93. Economic Outlook for Southeast Asia, China and India 2020. Rethinking Education for the Digital Era / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2020. – 230 p.
94. E-Government Survey 2018 / United Nations. The Department of Economic and Social Affairs – New York, – 2018. – 270 p.
95. E-readiness rankings 2009. The usage imperative / Economist Intelligence

Unit, IBM, – 2009. – 27 p.

96. Exploring the Relationship between Broadband and Economic Growth / Michael Minges – 2015. – 19 p.

97. Fataliyeva, G.A. Development features of mobile communication sector in Azerbaijan // Материалы международной научно-практической конференции «Наука сегодня: опыт, традиции, инновации», – Вологда: – 25 июля, – 2018, – с. 57-58.

98. Fataliyeva, G.A. Evaluation of the role of entrepreneurship in the development of ICT services in Azerbaijan // Материалы II международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы развития современной науки и образования», – Москва: – 31 июля, – 2019, – с.120-124.

99. Global Connectivity Index 2015. Benchmarking Digital Economy Transformation / Huawei – 2015. – 59 p.

100. Global Entrepreneurship Index 2018 / Global Entrepreneurship and Development Institute – Washington D.C. – 2017. – 89 p.

101. Global Postal Industry Report 2019. Key Findings / International Post Corporation – Brussels: – 2019. – 20 p.

102. Global Space Industry Dynamics / BRYCE Space and Technology LLC – 2017. – 26 p.

103. Innovation and Growth. Rationale for an Innovation Strategy / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2007. – 29 p.

104. Khuong, V. Measuring the Impact of ICT Investments on Economic Growth / V.Khuong. – 2004. – 41 p.

105. Main science and Technology Indicators. Volume. 2020/2. / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2021. – 86 p.

106. Measuring digital development. ICT Price Trends 2019 / ITU – Geneva – 2020. – 168 p.

107. Measuring the digital economy. A new perspective / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2014. – 161 p.

108. Measuring the Information Society Report 2017. Volume 1 / ITU – Geneva –

2017. – 156 p.

109. Measuring the Information Society Report 2017. Volume 2. ICT country profiles / ITU – Geneva – 2017. – 252 p.

110. Miller B. Digital Drag: Ranking 125 Nations by Taxes and Tariffs on ICT Goods and Services / B.Miller, R.D.Atkinson – The Information Technology & Innovation Fondation, – 2014. – 41 p.

111. National Accounts of OECD Countries. Detailed Tables. Volume 2020 Issue 2 / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2020. – 356 p.

112. OECD Digital Economy Outlook 2017 / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2017. – 325 p.

113. OECD SME and Entrepreneurship Outlook 2019 / OECD – Paris: OECD Publishing, – 2019. – 394 p.

114. Spiezia, Vincenzo. ICT investments and productivity: Measuring the contribution of ICTS to growth // OECD Journal: Economic Studies, – 2012. №1, – p. 199-211.

115. Spiezia, Vincenzo. ICT Sector and Products. New Classifications based on ISIC Rev. 4 and CPC Ver. 2. OECD / V.Spiezia. – Geneva – 2008. – 20 p.

116. State of the Satellite Industry Report / BRYCE – 2017. – 33 p.

117. Technology, Media and Telecommunications Predictions 2019 / Deloitte Development LLC – 2018. – 22 p.

118. Telecommunications regulation handbook. Tenth Anniversary Edition / The IBRD/The World Bank, InfoDev, ITU – Washington D.C. – 2011. – 254 p.

119. The Digital Divide Report: ICT Diffusion Index 2005 / UNCTAD. United Nations – New York and Geneva – 2006. – 70 p.

120. The Global Competitiveness Report 2019 / World Economic Forum – Geneva – 2019. – 650 p.

121. The Global Innovation Index 2019. Creating Healthy Lives - The Future of Medical Innovation. 12th edition / Cornell University, INSEAD, and WIPO – Geneva – 2019. – 400 p.

122. The Global Innovation Index 2020. Who Will Finance Innovation? 13th edition

/ Cornell University, INSEAD, and WIPO – Geneva – 2020. – 399 p.

123. The Mobile Economy 2019 / GSMA Association – London: – 2019. – 54 p.

124. The Network Readiness Index 2019. Towards a Future-Ready Society / Portulans Institute – Washington D.C. – 2019. – 300 p.

125. The state of broadband. Broadband catalyzing sustainable development / Broadband Commission for Sustainable Development, ITU – 2017. – 102 p.

Elektron resurslar

126. AzDataCom: [Elektron resurs] / URL:
<http://azdatacom.az/az/view/pages/1/haqqimizda>

127. Azercell Telecom MMC. Şirkət haqqında: [Elektron resurs] / URL:
<https://www.azercell.com/az/company/>

128. Azercell qeyri neft sektorunun ən iri vergi ödəyicisi kimi: [Elektron resurs] / URL: <http://abc.az/mobile/view.php?id=24027&lng=az>

129. Azerspace-2: [Elektron resurs] / URL:
<https://az.wikipedia.org/wiki/Azerspace-2>

130. AzerTelecom MMC: [Elektron resurs] / URL:
<https://www.azertelecom.az/az/whoweare/>

131. Azərbaycanlı radio kanalların siyahısı: [Elektron resurs] / URL:
https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycandilli_radio_kanallar%C4%B1n_siyah%C4%B1s%C4%B1

132. Azərbaycan televiziya kanallarının siyahısı: [Elektron resurs] / URL:
https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_televiziya_kanallar%C4%B1n%C4%B1n_siyah%C4%B1s%C4%B1#D%C3%B6vl%C9%99t_2

133. Azərbaycanda istifadə olunan internet-trafikinin həcmi artıb: [Elektron resurs] / URL: <https://xeberler.az/new/details/azerbaycanda-istifade-olunan-internet-trafikinin-hecmi-artib--14519.htm>

134. Azərbaycanda televiziya və radio yayımının təşkili: [Elektron resurs] / URL:
<http://www.ictnews.az/read-41009-news-1.html>

135. “Azərpoçt” MMC-nin tarixi və bu günü: [Elektron resurs] / URL:
<http://www.azerpost.az/az/page/history-today>

136. “Aztelekom”un internet abunəçilərinin sayı 300 min nəfərə çatdı: [Elektron resurs] / URL: <https://www.aztelekom.az/az/read/60-aztelekom-un-internet-abunecilerinin-sayi-300-min-nefere-catdi>

137. “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC. Haqqımızda: [Elektron resurs] / URL: <http://baktelecom.az/haqqimizda>

138. Bakcell. Şirkət haqqında: [Elektron resurs] / URL: <https://www.bakcell.com/az/company>

139. Delta Telekom: [Elektron resurs] / URL: https://delta-telecom.net/Biz_kimik-az.html

140. İKT sahəsində orta illik artım tempi 15-20%-dir: [Elektron resurs] / URL: <http://www.xalqcebhəsi.az/news/economy/11547.html>

141. İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu: [Elektron resurs] / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nformasiya_Texnologiyalar%C4%B1n%C4%B1n_%C4%B0nki%C5%9Faf%C4%B1_D%C3%B6vl%C9%99t_Fondu

142. İnternet Provayder: [Elektron resurs] / URL: https://vektormap.az/?go=catalog¢er=40.39225,49.82563&city=baku&zoom=13&site_lang=az&catalog=24&filtr=512&price=1&price1=1000

143. Milli Televiziya və Radio Şurası haqqında ümumi məlumat: [Elektron resurs] / URL: <http://www.ntrc.gov.az/az/content/category/3.html>

144. NAXTEL Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti: [Elektron resurs] / URL: <http://naxtel.az/02.html>

145. Nar - Azerfon MMC şirkəti. Haqqında: [Elektron resurs] / URL: [https://az.wikipedia.org/wiki/Nar_\(%C5%9Firk%C9%99t\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Nar_(%C5%9Firk%C9%99t))

146. NRYTN, Lisenziyalaşdırma: [Elektron resurs] / URL: <https://mincom.gov.az/az/view/pages/76/>

147. NRYTN, Sertifikatlaşdırma: [Elektron resurs] / URL: <https://mincom.gov.az/az/view/pages/77/>

148. NRYTN, Standartlaşdırma: [Elektron resurs] / URL: <https://mincom.gov.az/az/view/pages/79/>

149. Poçt, kuryer xidmətləri, Ekspres poçt: [Elektron resurs] / URL: https://vektormap.az/?go=catalog¢er=40.39225,49.82563&city=baku&zoom=13&site_lang=az&catalog=24&filtr=540,538,539&price=1&price1=10

150. Proqram təminatı: [Elektron resurs] / URL: https://vektormap.az/?go=catalog¢er=40.39225,49.82563&city=baku&zoom=13&site_lang=az&catalog=24&filtr=529&price=1&price1=1000

151. Respublika ərazisində tam olaraq açıq paketli rəqəmli televiziya yayımına keçildi: [Elektron resurs] / URL: <https://teleradio.az/respublika-%C9%99razisind%C9%99-tam-olaraq-aciq-paketli-r%C9%99q%C9%99mli-televiziya-yayimina-kecildi/>

152. R.I.S.K.: [Elektron resurs] / URL: <https://risk.az/company/about/>

153. SINAM LTD: [Elektron resurs] / URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/S%C4%B0NAM>

154. TransEvroKom MMC: [Elektron resurs] / URL: <http://www.transeurocom.az/az/pages/2/32>

155. Ultel MMC. Şirkət haqqında: [Elektron resurs] / URL: <http://www.ultel.az/missiya/>

156. “Y.A.P.S” Poçt xidməti: [Elektron resurs] / URL: <http://www.yaps.az/post/view/79>

157. 2018-ci il üzrə qeyri-neft sektorunun inkişafı. 8 s.: [Elektron resurs] / URL: [https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2018%20qeyri-neft%20\(1\).pdf](https://economy.gov.az/uploads/fm/files/diger/2018%20qeyri-neft%20(1).pdf)

158. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu: [Elektronik kaynak] / URL: <https://tuketici.btk.gov.tr>

159. Балашова, С.А., Лазанюк И.В. Государственное регулирование сектора информационных технологий: Индия и Россия. Электронный журнал «Исследовано в России». [Электронный ресурс] / URL: <http://www.ict.edu.ru/ft/003863/199.pdf>

160. Обзор законодательства Российской Федерации в сфере телекоммуникаций: Часть 2 - ИКТ-регуляторы России: [Электронный ресурс] / URL: <https://digital.report/ict-zakonodatelstvo-rossii-regulatory/>

161. Состояние мирового рынка пусковых услуг: [Электронный ресурс] / URL: <https://telesputnik.ru/materials/tekhnika-i-tekhnologii/article/sostoyanie-mirovogo-rynka-puskovykh-uslug/>
162. About Barama: [Electronic resource] / URL: <https://barama.az/>
163. About Communication Commission: [Electronic resource] / URL: <https://comcom.ge/en/the-commission/about-commission>
164. Active mobile-broadband subscriptions: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/icteye/#/topics/1005>
165. Canadian ICT Sector Profile 2019: [Electronic resource] / URL: https://www.ic.gc.ca/eic/site/ict-tic.nsf/eng/h_it07229.html
166. Communications Regulatory Authority (CRA) of The I.R. of Iran: [Electronic resource] / URL: <https://www.cra.ir/Portal/View/Page.aspx?PageId=5e4d2a16-b9ce-46bd-8e88-50386b16bc53&t=20>
167. Digital Access Index (DAI): [Electronic resource] / URL: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/dai/>
168. Digital Opportunity Index (DOI): [Electronic resource] / URL: <http://indexingtheworld.org/digital-opportunity-index-doi/>
169. Fixed-broadband basket, 5GB: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/ipb/#ipbtimeseries-tab>
170. Fixed broadband subscriptions (per 100 people) – Azerbaijan: [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.BBND.P2?end=2017&locations=AZ&start=2008>
171. Fixed telephone subscriptions: [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.MLT.MAIN?end=2019&start=2008>
172. Fixed-telephone subscriptions: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/icteye/#/topics/1001>
173. Global information and communication technology (ICT) revenue from 2005 to 2019: [Electronic resource] / URL: <https://www.statista.com/statistics/268584/worldwide-ict-revenue-since-2005>

174. Global market share of the information and communication technology (ICT) market from by country/region: [Electronic resource] / URL: <https://www.statista.com/statistics/263801/global-market-share-held-by-selected-countries-in-the-ict-market>

175. Global TV revenues to reach \$265 billion in 2018: [Electronic resource] / URL: <https://www.broadcastprome.com/news/global-tv-revenues-to-reach-265-billion-in-2018/>

176. GNI per capita, Atlas method (current US\$) – Azerbaijan: [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?end=2017&locations=AZ&start=2008>

177. Huawei Global Connectivity Index (GCI) 2017: [Electronic resource] / URL: <http://library.nic.in/e-journalNew/Voice%20&%20Data/Archives/VDOct2016Nov2017/VDMay2017/output1/33%20-%20Connectivity,%20Global%20Connectivity%20Index%202017.pdf>

178. ICT data for the world: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/stat/default.aspx> [Electronic resource] / URL:

179. ICT goods exports (% of total goods exports): [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.ICTG.ZS.UN?end=2018&locations=1W&start=2018>

180. ICT goods imports (% of total goods imports): [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/TM.VAL.ICTG.ZS.UN?end=2018&locations=HK-SG&start=2018>

181. ICT Regulation Toolkit / 1. Overview: [Electronic resource] / URL: <http://www.ictregulationtoolkit.org/toolkit/1.1>

182. ICT Regulation Toolkit / 6. Legal and Institutional Framework / Impact of Convergence: [Electronic resource] / URL: <http://www.ictregulationtoolkit.org/toolkit/6.4>

183. ICT Regulatory Tracker 2018: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/itu-d/irt/#/tracker-by-country/regulatory-tracker/2018>

184. ICT sector - value added, employment and R&D: [Electronic resource] / URL:

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/ICT_sector_-_value_added,_employment_and_R%26D#:~:text=In%202017%2C%20value%20added%20by,ICT%20manufacturing%20increased%20by%2022.5%20%25

185. ICT service exports (% of service exports, BoP): [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.CCIS.ZS>

186. Information Society Index (ISI): [Electronic resource] / URL: https://ictlogy.net/wiki/index.php?title=Information_Society_Index

187. Information technology (IT) worldwide spending forecast: [Electronic resource] / URL: <https://www.statista.com/statistics/203935/overall-it-spending-worldwide/>

188. Internet & telephony competition: [Electronic resource] / URL: <https://knowledge4all.com/Scorecard2020.aspx?language=en>

189. Laws relating to ICTs: [Electronic resource] / URL: <https://knowledge4all.com/Scorecard2020.aspx?language=en>

190. List of largest technology companies by revenue: [Electronic resource] / URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_technology_companies_by_revenue

191. Mobile-broadband basket, 1,5 GB: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/ipb/#ipbtimeseries-tab>

192. Mobile cellular basket (70 min.+20 SMS): [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/ipb/#ipbtimeseries-tab>

193. Mobile-cellular subscriptions per 100 inhabitants: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/net4/ITU-D/icteye/#/topics/1002>

194. Mobile phone subscribers. Country rankings: [Electronic resource] / URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/mobile_phone_subscribers/

195. Mobile phone subscribers, per 100 people in Azerbaijan: [Electronic resource] / URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/Mobile_phone_subscribers_per_100_people/Asia/

196. Overview of Regulator's Functions and Responsibilities: [Electronic resource] / URL: <http://www.ictregulationtoolkit.org/toolkit/6.6>

197. Percentage of the ICT personnel on total employment: [Electronic resource] / URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00085/default/table?lang=en>
198. Percentage of the ICT sector on GDP: [Electronic resource] / URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00074/default/bar?lang=en>
199. Research and development expenditure (% of GDP): [Electronic resource] / URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?end=2018&start=2018>
200. Satellites by countries and organizations: [Electronic resource] / URL: <https://www.n2yo.com/satellites/?t=country>
201. Statistics on Radio: [Electronic resource] / URL: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/events/prizes-and-celebrations/celebrations/international-days/world-radio-day-2013/statistics-on-radio/>
202. The Digital Opportunity Index: conceptual framework and methodology: [Electronic resource] / URL: https://www.researchgate.net/figure/Digital-Opportunity-Index-DOI_tbl2_269601140
203. The Finnish Funding Agency for Technology and Innovation: [Electronic resource] / URL: <https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/regional-innovation-monitor/organisation/finnish-funding-agency-technology-and-innovation>
204. The Global Innovation 1000 study. Investigating trends at the world's 1000 largest corporate R&D spenders: [Electronic resource] / URL: <https://www.strategyand.pwc.com/gx/en/insights/innovation1000.html>
205. The government venture capital fund that boosted Israel's start-up economy: [Electronic resource] / URL: https://apolitical.co/en/solution_article/government-venture-capital-fund-boosted-israels-start-economy
206. The ICT Development Index (IDI): conceptual framework and methodology: [Electronic resource] / URL: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/mis2017/methodology.aspx>
207. The Ukrainian Startup Fund: [Electronic resource] / URL: <https://usf.com.ua/en/about-us/>
208. Value added by activity. Information, communication: [Electronic resource] /

URL: <https://data.oecd.org/natincome/value-added-by-activity.htm#indicator-chart>

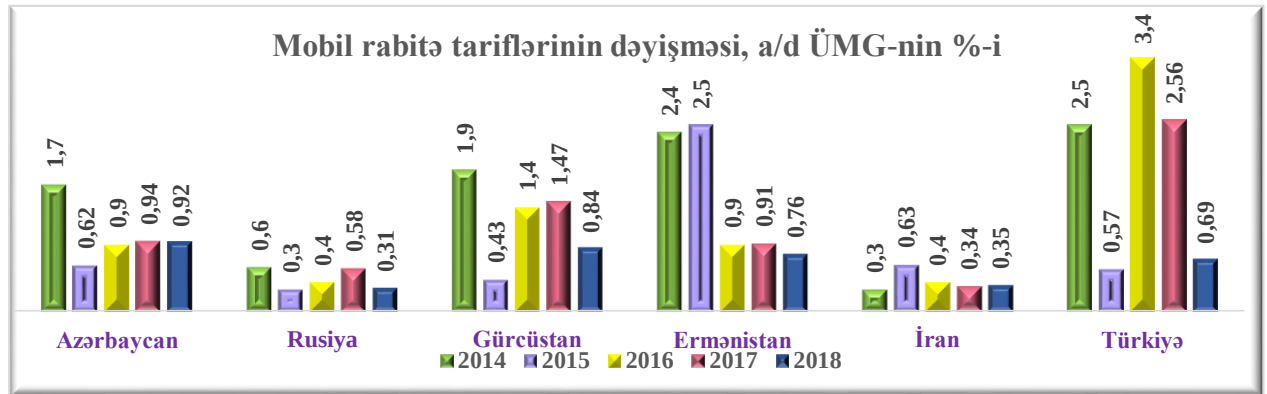
209. Venture capital investments, USD current prices: [Electronic resource] / URL: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=VC_INVEST

210. World Bank, Knowledge Economy Index (KEI) 2012 Rankings: [Electronic resource] / URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/2012.pdf>

211. Worldwide Telecommunications Services Market Prepares for 5G Impact, Says IDC: [Electronic resource] / URL: <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prEUR245065319>

ƏLAVƏLƏR

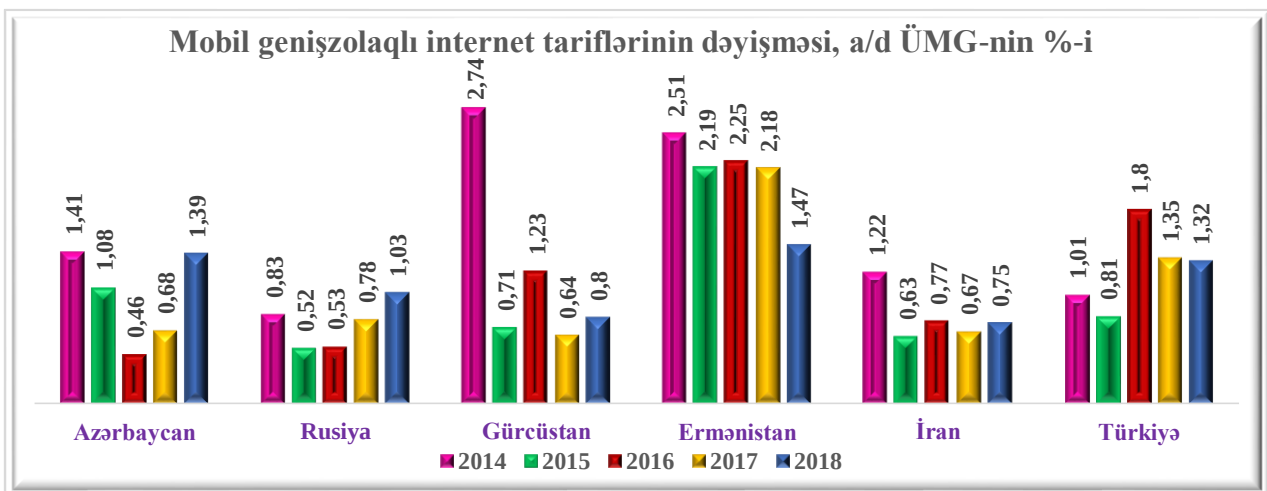
Əlavə 1

Mobil rabitə tariflərinin dəyişmə dinamikası (2014-2018-ci illər)

Mənbə [192] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

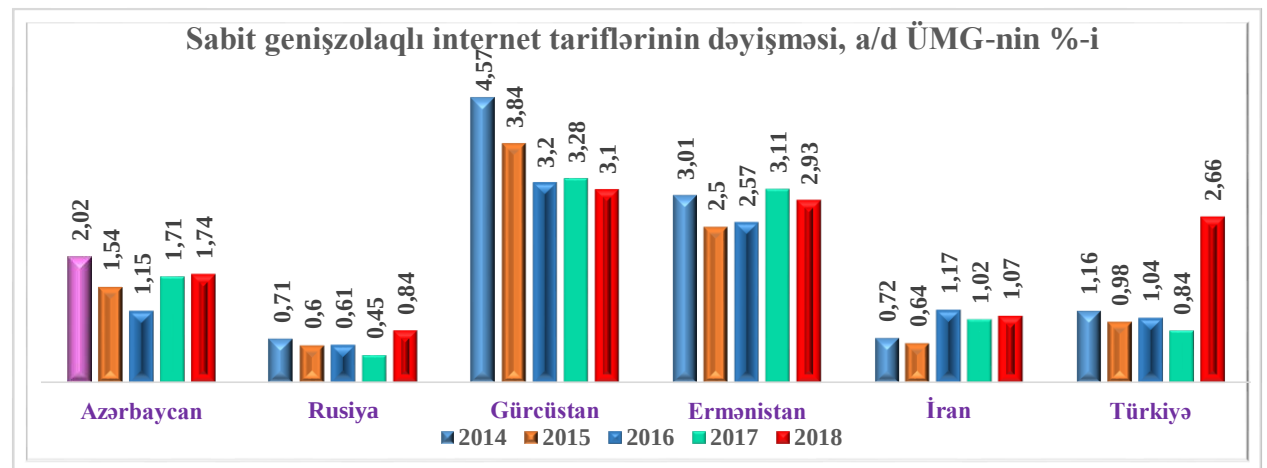
Əlavə 2

Mobil genişzolaqlı internet tariflərinin dəyişmə dinamikası (2014-2018-ci illər)

Mənbə [191] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlavə 3

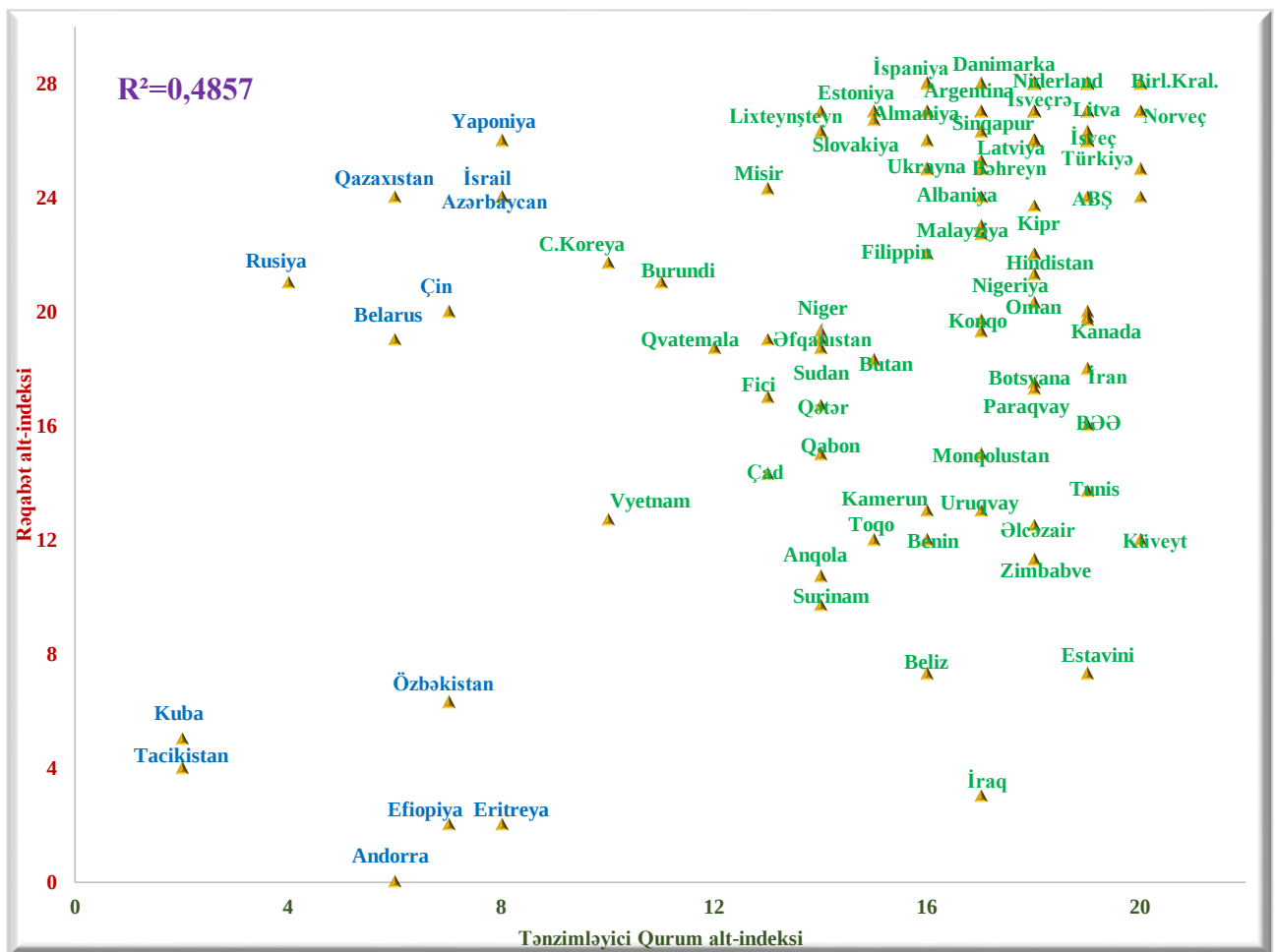
Sabit genişzolaqlı internet tariflərinin dəyişmə dinamikası (2014-2018-ci illər)

Mənbə [169] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

“İKT ilə bağlı qanunlar” indeksi

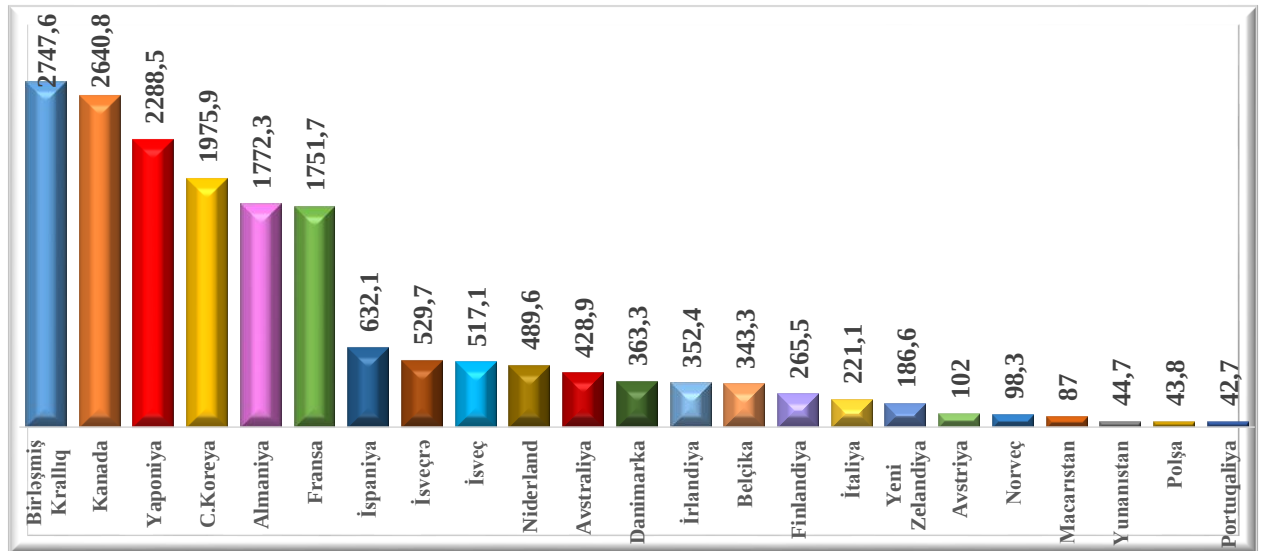
Ölkələr	2017		2018		2019	
	bal	yer	bal	yer	bal	yer
Azərbaycan	65.9	24	65.9	24	71.8	32
Rusiya	46.8	73	46.8	74	57.7	49
Gürcüstan	47.7	72	46	75	47.7	72
İran	39.7	92	39.7	93	39.6	88
Türkiyə	54.3	48	54.3	48	56.2	51
Ermənistan	61.4	46	61.4	46	61.4	46

Mənbə [189] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Tənzimləyici Qurum alt-indeksi ilə Rəqabət alt-indeksi arasında bağlılıq

Mənbə [183] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dünya ölkələrində vençur kapital investisiyaları, milyon dollar, 2018-ci il

Mənbə [209] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

ARDSK – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

AB – Avropa Birliyi

Bİİ – Bilik İqtisadiyyatı İndeksi

BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

BTİ – Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı

BVF – Beynəlxalq Valyuta Fondu

DB – Dünya Bankı

DİF – Dünya İqtisadi Forumu

EHİ – Elektron Hazırlıq İndeksi

EHİİ – Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksi

İƏİT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

İT – İnformasiya texnologiyaları

İKT – İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları

İİİ – İKT-nin İnkişafı İndeksi

İQSi – İKT-nin Qiymət Səbəti İndeksi

İSP – İnternet Servis Provayder

Qİİ – Qlobal İnnovasiya İndeksi

QRİ – Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksi

QSi – Qlobal Sahibkarlıq İndeksi

MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi

MTQ – Müstəqil Tənzimləyici Qurum

NRYTN – Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi

ŞHİ – Şəbəkə Hazırlığı İndeksi

ÜDM – Ümumi Daxili Məhsul

ÜMM – Ümumi Milli Gəlir

ÜPI – Ümumdünya Poçt İttifaqı

YTP – Yüksək Texnologiyalar Parkı